

**У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

КІЇВ

10

1966

НОВІ КНИГИ

ГОЛІЧЕНКО В.— Вартіві революції. Політвидав України, К., 1966, 163 с.

ЗОЛОТОВЕРХИЙ І. Д.— Історія радянської культури, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 247 с.

ПОЛУПАНОВ А. В.— Свобода или смерть! изд-во «Донбасс», Донецк, 1966, 247 с.

РОГОТЧЕНКО О.— Бійці пішли на завдання, вид-во «Молодь», К., 1966, 40 с.

ФЕДОРОВ В.— В боях за рідну землю. Політвидав України, К., 1966, 138 с.

Филиал Одесского областного государственного архива в г. Измаиле. Путеводи-

тель, изд-во «Наукова думка», К., 1966, 184 с.

ХАРИТОНОВ В. Л.— Лютнева революція 1917 року на Україні, вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1966, 259 с.

ЧЕБАНЮК З.— Севастополь. Исторические места. Памятники (Путеводитель), изд. 4-е, испр. доп., изд-во «Крым», Симферополь, 1966, 175 с.

ЧЕРЕПАНОВА Е. Н., ШЕПИНСКИЙ А. А.— Там, где пройдет Северо-Крымский, изд-во «Крым», Симферополь, 1966, 95 с.

ШЕВЧЕНКО Н.— В боях и походах, изд-во «Прапор», Харків, 1966, 116 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10
ЖОВТЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТНИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. І. Кисельов — До історії демократичних органів управління колгоспів (з до-
свіду діяльності Укрколгоспцентру) 3
- П. М. Шморгун — Більшовицькі організації України в боротьбі проти сектан-
тства і лівого опортунізму (1907—1910 рр.) 14
- І. О. Гуржій — Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку
(60—90-і роки XIX ст.) 26

Методологія та методика історичних досліджень

- А. В. Орлов, В. С. Петренко — Застосування соціологічних методів в істо-
ричних дослідженнях 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. І. Коломійченко — Деякі питання ідеологічної роботи КП(б)У в 1926—
1929 рр. 47
- О. Ю. Карпенко (Львів) — Окупація Північної Буковини боярською Руму-
нією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму (1918—1919 рр.) 56
- П. П. Толочко — Політичне становище Києва в період феодальної роздробле-
ності 63

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

- Ф. С. Павлов (Дніпропетровськ) — Велика Жовтнева соціалістична революція
і прогрес людства 74
- І. П. Кожукало — Ленінська генеральна лінія партії в боротьбі за комунізм 86

З історії Рад на Україні

- В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ) — Про кількість Рад селянських депу-
татів у Донецько-Криворізькому басейні (березень — початок жовтня 1917 р.) 96
- О. Г. Овсієнко (Кременчук) — З історії виникнення Рад у Північній Таврії 101
- О. С. Фрицький — Про виникнення і розвиток деяких форм діяльності місце-
вих Рад і їх органів на Україні в 20-і роки 108

ЗАМІТКИ

- О. С. Бланк (Череповець) — Еволюція в світогляді фельдмаршала Ф. Паулюса 112
- Йоно Мітев (Болгарія) — Діяльність російських дипломатів у Болгарії
(1876 р.) 117
- В. М. Орел (Краснодар) — Д. І. Яворницький і Кубань 121

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. Р. Чукавов (*Краснодон*) — Про формування комуністичних переконань учнів на героїчних традиціях 123
Л. П. Кругліков-Гречаний — «Руська правда» в шкільному курсі історії 127

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- І. О. Ігнаткін — Архітектура та забудова міст і сіл — історичне надбання народу 130

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Марія Євстахевич (*Польща*), Мечислав Інґльот (*Польща*) — Польські версії «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном» 132

НАШ КАЛЕНДАР

- Г. С. Сизоненко (*Львів*) — «Сельроб» — масова революційна організація Західної України 138
До 60-річчя з дня народження К. К. Дубини 141
Бібліографія наукових і науково-популярних праць К. К. Дубини. Склали Л. М. Гудзенко, Т. М. Шелюх 142
60 років з дня народження А. Т. Чеканюка 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- С. М. Мельник (*Донецьк*) — Г. І. Ковальчак. Розвиток промисловості в Західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958) 146
І. М. Гранчак (*Ужгород*) — А. И. Пушкаш. Венгрия в годы второй мировой войны 147
В. А. Жебокрицький, А. І. Черній (*Ровно*) — Славянские исследования 149
Л. В. Олійник — Правда про Унію. Документи і матеріали 151
М. Р. Плющ — Комуністичне виховання учнів на уроках історії 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. Ю. Брайтченко — Книжки про архітектурно-художні пам'ятки України 154
П. І. Гарчев (*Харків*), Н. М. Клебанівська — Захист докторських дисертацій 155

ВІДГУКИ ТА РЕПЛІКИ

- І. П. Оліфіренко (*Кіровоград*) — Читаючи «Український історичний журнал» 156

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- Я. Д. Ісаєвич (*Львів*), М. М. Кравець (*Львів*), Ф. І. Стеблій (*Львів*) — Відзначити роковини революції 1848 р. 157

ДОДАТОК

- Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.) 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4.

телефон: Б 9-71-31.

Український історичний журнал, № 10, 1966

(На українському мові)

Технічний редактор *Л. А. Стражник*. Коректори *А. С. Малкіна*, *О. А. Дорич*, *В. І. Делецька*

БФ 02092. Зам. К-160. Тираж 5429. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17.16. Підписано до друку 12.X 1966 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

В. І. КИСЕЛЬОВ

ДО ІСТОРІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ КОЛГОСПІВ *

(з досвіду діяльності Укрколгоспцентру)

З метою дальшого втілення й розвитку ідей ленінського кооперативного плану, ще більшої демократизації колгоспного ладу, залучення до активної участі в господарському, культурному і громадському житті найширших мас колгоспного селянства XXIII з'їзд КПРС доручив ЦК КПРС розглянути утворення колгоспно-кооперативних органів у районах, областях, краях, республіках і в центрі. «Вносячи цю пропозицію,— говорив тов. Л. І. Брежнев,— ми враховуємо також і минулий досвід. Як відомо, в перші роки колгоспного будівництва у країні була така система управління колективними господарствами у вигляді колгоспспілок на місцях і Колгоспцентру, які мали авторитет у селян»¹.

У статті робиться спроба коротко узагальнити роботу колгоспної системи в період підготовки та здійснення масової колективізації.

Демократичні органи управління колективними господарствами, (волосні, повітові і губернські колгоспспілки) в окремих губерніях України виникли одночасно з колгоспним рухом. У 1921—1922 рр. в Одеській, Миколаївській та інших губерніях відбулися повітові та губернські з'їзди уповноважених сільськогосподарських колективів.

Перше на Україні об'єднання колективних господарств було створено в лютому 1921 р. на першому з'їзді уповноважених сільгоспколективів Одеської губернії у вигляді секції колгоспів при губспілці споживчих кооперативних товариств. На другому Одеському губернському з'їзді уповноважених 25—30 вересня 1921 р. було організовано Губернську спілку сільгоспколективів (Губколгоспспілка), яка об'єднала 448 артілей, 14 комун і 3 товариства по громадському обробітку землі.

Протягом 1921—1922 рр. в Одеському, Балтському, Ананьївському, Вознесенському, Тираспольському повітах Одеської губернії, а також у ряді повітів і волостей інших губерній України діяли повітові спілки сільськогосподарських колективів, а подекуди — волосні об'єднання колективів.

Самостійна колгоспна система управління, що почала складатися, восени 1922 р. за рішенням XII Всесоюзної конференції РКП(б) влилася в організовану на цей час сільськогосподарську кооперацію². Цим рішенням партія підкреслила єдність колгоспно-кооперативної системи. Одним з мотивів злиття систем була необхідність завоювання

* Автор статті В. І. Кисельов — колишній член правління Укрколгоспцентру, член КПРС з 1918 р.

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 54.

² КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 624.

біднотою сільськогосподарської кооперації, в управлінні якою в той час в багатьох місцях переважали заможні верстви села.

Однак уже через кілька років стало цілком очевидно, що сільгосппродукції своїх членів, їх постачання, агротехнічному обслуговуванню по кооперуванню сільського господарства, організації збуту сільгосппродукції своїх членів, їх постачання, агротехнічному обслуговуванню, неспроможна була охопити колективний рух. Це негативно позначалося на роботі діючих і стримувало організацію нових колгоспів.

Багато губернських і окружних з'їздів колгоспів в середині двадцятих років, не задоволені керівництвом колективними господарствами, порушували питання про форми організаційного об'єднання управління колгоспами.

Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів і робітників по колективізації сільського господарства (20—24 лютого 1925 р.) підкреслив слабкість керівництва колгоспами з боку спілок сільськогосподарської кооперації і вказав на необхідність самостійної, спеціальної системи управління колгоспами.

На початку 1926 р. при ВЦВК було створено Раду по колективізації, завданням якої стало «загальне керівництво колективним будівництвом, розгляд практичних заходів, що сприяють дальшому розширенню і поглибленню колективного руху та зміцнення колективів, які вже існували на Україні»³.

До складу Ради ввійшли кращі практики і організатори колективного виробництва: В. Ф. Левицький — голова сільськогосподарської комуні ім. Г. І. Котовського на Вінниччині, І. Ф. Мелешко — голова інтернаціональної комуні ім. III Комінтерну на Херсонщині та ін., а також керівники центральних організацій: заступник голови президії Всеукраїнського Комітету незаможних селян В. Й. Іжевський, керуючий Укрсільбанком І. А. Мусульбас та ін.

Але вже на II пленумі в квітні 1926 р. члени Ради піддали гострій критиці її діяльність. В. Ф. Левицький вказав, що методи керівництва Ради колгоспним рухом бюрократичні, що «гепер немає жодної організації, яка б обслуговувала колгоспи. Колектив обслуговують всі й ніхто. Необхідно знайти таку форму обслуговування колективів, щоб селяни не плуталися в них»⁴. Рада, безпосередньо не зв'язана з колгоспами, незабаром припинила своє існування.

ЦК КП(б)У в постанові від 8 січня 1927 р., оцінюючи роботу земельних органів та сільськогосподарської кооперації по керівництвом ними колективним рухом у республіці, відзначав: «колгоспи зростали стихійно, здебільшого поза впливом і регулюванням земорганів і кооперації. Сільгоспкооперація... не налагодила організаційно-виробничого керівництва колгоспами і органічно не налагодила ще зв'язок з колгоспним рухом»⁵.

Щоб забезпечити керівництво колгоспами, ЦК КП(б)У визнав тоді за потрібне організувати при Всеукраїнському центрі сільськогосподарської кооперації («Сільському господарі») спеціальну секцію на чолі з президією, обраною зборами уповноважених «Сільського господаря», а в округах — секції колгоспів — при спілках сільськогосподарської кооперації. Всеукраїнська секція сільськогосподарських колективів була організована на зборах уповноважених «Сільського

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. I, спр. 474, арк. 34, 35.

⁴ Там же, арк. 108—115.

⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, К., 1962, стор. 243 (Далі — Історія колективізації...).

господаря», які 29 березня 1927 р. затвердили Положення про Укрколгоспсекцію при «Сільському господарі»⁶.

За даними Укрколгоспу на 1 жовтня 1927 р. в республіці було 6316 колективних господарств, з них 2207 — в Степу, 2936 — на Правобережжі, 883 — на Лівобережжі та 290 — в Поліссі, в тому числі: комун — 242 (3,8% усіх колгоспів), артільей — 2180 (34,5%), товариств по спільному обробітку землі — 3894 (61,7%). У сільськогосподарських колективах було: 319523 чоловіки (1,35% селянського населення республіки) та усупільнено 532315 дес. землі (1,45% загальної земельної площі селянського користування). Середня земельна площа колективних господарств становила: в комунах — 242 дес., в артілях — 92 дес., у товариствах по спільному обробітку землі — 70 дес.

Крім колективних господарств, на Україні існувало в цей час 5028 машинно-тракторних товариств (МТТ), які об'єднували 445310 чоловік, або 1,9% селян республіки⁷.

На цьому етапі колгоспного руху вже недостатньо було Укрколгоспсекції з її обмеженими організаційними функціями. Життя вимагало створення організації з ширшими правами в керівництві колгоспами. Тому на підставі постанови ЦВК і РНК Союзу РСР від 16 березня 1927 р. ВЦВК та Раднаркому УРСР 21 вересня 1927 р. було ухвалено постанову про організацію Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгосп)⁸.

25 листопада 1927 р. в Харкові відбулися збори фундаторів Укрколгоспу. Прибули представники Харківської, Київської, Прилуцької, Всемолдавської та інших окрколгоспсекцій. Збори ухвалили статут і обрали правління спілки⁹.

За статутом на Укрколгосп покладалось керівництво організаційним будівництвом колективних господарств у республіці, організація через кооперацію збуту продукції колективів і постачання їм засобів виробництва, устаткування та матеріалів; розподіл кредитів, які видавались державними організаціями для розвитку колективізації сільського господарства; піклування про підвищення культурно-освітнього рівня членів колективів; сприяння в організації культурно-побутових закладів у колгоспах¹⁰.

Керівництво Укрколгоспом здійснювалось на демократичних засадах. Вищим органом управління були збори уповноважених, обраних на окружних з'їздах представників колгоспів. Збори уповноважених розглядали й затверджували план діяльності, звіт і кошторис правління Укрколгоспу, обирали контрольну раду, правління та ревізійну комісію спілки. Рада здійснювала загальний контроль за діяльністю правління, за виконанням ним статуту й постанов зборів уповноважених. Рада розглядала плани роботи, кошторис витрат, річний звіт правління і свєї висновки подавала зборам уповноважених. Раді надавалось право усувати від виконання обов'язків окремих членів правління, якщо їхня діяльність не відповідала завданням спілки. Правління — виконавчий орган зборів уповноважених — здійснювало керівництво справами спілки і в своїй діяльності було підзвітне зборам уповноважених та контрольній раді.

У травні 1928 р. за ініціативою ЦК КП(б)У було скликано II Всеукраїнський з'їзд колгоспів, постанови якого мали велике значення

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 558, оп. I, спр. 277, арк. 450.

⁷ Історія колективізації..., т. I, стор. 754—766.

⁸ Там же, стор. 254.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ Історія колективізації..., т. I, стор. 261—266.

для колгоспного будівництва. З'їзд накреслив шляхи і методи дальшої колективізації та організаційно-господарського зміцнення колгоспів, а також висловився за дальше зміцнення колгоспної системи і встановлення тіснішого виробничого зв'язку з сільськогосподарською кооперацією. Делегати визнали за потрібне в міру зростання кількості колгоспів організувати в округах спілки колгоспів. З'їзд затвердив статут Укрколгоспу й обрав органи управління Укрколгоспу: контрольну раду, правління спілки та ревізійну комісію¹¹.

Колгоспні з'їзди стали однією з форм участі колгоспних мас у колективному будівництві, і в той же час — великою і цінною лабораторією, де узагальнювався досвід сотень тисяч колгоспників. Рішення з'їздів ставали обов'язковими для всього колгоспного руху, а найважливіші з них набирали сили постанов партії і уряду.

Враховуючи швидке зростання колективізації сільського господарства республіки в 1929 р., Раднарком УРСР постановою від 29 серпня 1929 р. надавав колгоспній системі право оперативного-господарської діяльності¹². На неї покладалось планування, технічне і матеріальне обслуговування колгоспів, постачання їх засобами виробництва, збут сільгосппродукції. Тракторні бази, що були в сільськогосподарській кооперації, передавались колгоспним об'єднанням.

У зв'язку з масовим колгоспним рухом, який взимку 1929—1930 рр. охопив широкі верстви бідняцьких і середняцьких господарств, необхідно було знайти і форми правильного організаційно-виробничого керівництва колгоспами. Цією формою були автономні секції колгоспів, організовані за постановою листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. при спеціальних кооперативних центрах республіки та спілках сільськогосподарської кооперації в округах¹³. Автономні секції у своїй роботі спирались на колгоспи спеціального призначення. На центри сільськогосподарської кооперації покладалось завдання будівництва колективних господарств в обслуговуваних ними галузях сільського господарства під безпосереднім керівництвом Укрколгоспу і окружних колгоспспілок. Раднарком УРСР постановою від 23 травня 1930 р. для керівництва окремими галузями сільського господарства організував в округах колгоспспілки (Зерноколгоспспілка, Молочарколгоспспілка та ін.)¹⁴ В зв'язку з цим в округах були ліквідовані універсальні колгоспспілки, а загальне керівництво колективним рухом покладалось на земельні органи і провідні (за спеціалізацією) колгоспспілки.

Однак незабаром практика підтвердила, що основним недоліком системи управління була розрізненість керівництва колгоспами між окружними спеціальними спілками та відсутність районного об'єднання, яке могло б кваліфіковано вирішувати питання колективного будівництва.

У зв'язку з цим XVI з'їзд ВКП(б) піддав гострій критиці стан керівництва колгоспним рухом і визнав за необхідне «функції організаційно-виробничого керівництва колгоспами (кадри, організація праці, технічна база), в районі зосередити щодо всіх колгоспів району в єдиній районній колгоспспілці»¹⁵.

Разом з округами у серпні 1930 р. на Україні було ліквідовано окружні і їхніми кадрами посилено районні колгоспспілки.

В лютому 1932 р. з організацією областей колгоспну систему було

¹¹ Історія колективізації..., т. II, стор. 40—54, 778.

¹² Там же, стор. 98—100.

¹³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 604—605.

¹⁴ Історія колективізації..., т. II, стор. 271.

¹⁵ КПРС в резолюціях, ч. III, стор. 57.

побудовано відповідно до адміністративного поділу республіки: колгоспспілки та Укрколгоспцентр. На чолі всієї колгоспної системи країни стояла Всесоюзна Рада колективних сільських господарств — Колгоспцентр СРСР.

В центральному апараті Укрколгоспцентру діяли сектори: організаційно-інструкторський, планово-фінансовий, організації праці, сектор кадрів, культурно-побутовий; виробничі сектори: зерновий, буряковий, технічних культур, тваринницький, будівельний та ін.

В кожній з областей керували облколгоспспілки. Кожну з них очолювали правління з трьох — п'яти чоловік, обраних на районних і обласних з'їздах колгоспів.

Під час колективізації в окремих районах і округах СРСР допускалися викривлення політики партії в колгоспному будівництві, порушувались ленінський принцип добровільності, настанова партії про сільськогосподарську артіль як основну форму колгоспного руху, постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. про темпи колективізації тощо.

XI з'їзд КП(б)У, аналізуючи помилки в колгоспно-кооперативі русі, зобов'язав партійні організації, земельні та колгоспно-кооперативні органи УРСР суворо дотримуватися ленінських принципів у будівництві колгоспів.

Надзвичайно велику роль у боротьбі з викривленнями відіграв XVI з'їзд ВКП(б), у постанові якого підкреслено, що закріплення досягнутих успіхів у галузі колективізації та дальший розвиток колгоспного руху можливі тільки «при умові неухильного застосування в практиці таких корінних *марксистсько-ленінських принципів колгоспного руху*, відступ від яких є найтяжчим злочином проти диктатури пролетаріату»¹⁶. До цих принципів з'їзд відносив і систему організаційного керівництва колгоспами. «Антиленінською є всяка спроба перенесення на колгоспи організаційної системи управління радгоспами, бо *на відміну від радгоспу, що є державним підприємством, створеним на кошти держави, колгосп є добровільним громадським об'єднанням селян, створеним на кошти самих селян, з усіма впливаючими звідси наслідками*»¹⁷.

У процесі практичного здійснення директив партії і уряду про колгоспне будівництво правління Укрколгоспцентру само помилялося. Допускалась організація великих розмірів кушових колгоспних об'єднань з охопленням 50—60 тис. га земельної площі, організовувались величезні агроіндустріальні комбінати тощо. На початку 1930 р. правління Укрколгоспцентру затвердило проект організації агроіндустріальних комбінатів на Херсонщині на площі 160 тис. га землі з капіталовкладенням 58 млн. крб. і Вовчанського комбінату на Харківщині з площею 110 тис. га землі з капіталовкладенням 45 млн. крб.¹⁸.

Виправити помилки допоміг широкий колгоспний актив. За вказівкою ЦК КП(б)У в кожному районі 2—3 бригади кращих колгоспників вирушали у відсталі села й райони для проведення роз'яснювальної роботи і залучення до колгоспів нових членів. Сільськогосподарські комуни на Україні (їх було понад 600) організовували вербувальні бригади і відряджали їх до сусідніх сіл для організації нових колгоспів. При всіх колгоспах створювались вербувальні комісії з колгоспників, жінок-активісток та селян-одноосібників.

У березні й липні 1931 р. правління Укрколгоспцентру ухвалило постанови про подання допомоги новоорганізованим і слабким колгос-

¹⁶ КПРС в резолюціях, ч. III, стор. 50.

¹⁷ Там же, стор. 51.

¹⁸ Історія колективізації..., т. II, стор. 411.

пам Правобережжя й Полісся. Для цього міцні старіші колгоспи України брали шефство над молодими, допомагали їм готуватися до весняної сівби, складати річні виробничі плани тощо¹⁹. 26 вересня 1931 р. правління Укрколгоспцентру ухвалило постанову «Про організацію взаємної перевірки одного району іншим»²⁰. В лютому 1932 р., виконуючи постанову правління Колгоспцентру СРСР, Укрколгоспцентр перевів 7500 колгоспників і колгоспниць з старих колгоспів у нові²¹. В серпні 1932 р. рішенням Укрколгоспцентру в кожній області було виділено найкращий район «для проведення в ньому зразкової роботи і перенесення його досвіду в інші райони»²², зокрема бесарабська комуна ім. Г. І. Котовського тривалий час була опорним пунктом ряду науково-дослідних інститутів, Колгоспцентрів та Наркомземів СРСР і УРСР.

Україна подавала допомогу в колективізації іншим союзним республікам. У травні 1931 р. Укрколгоспцентр відрядив 800 досвідчених колгоспників на керівну роботу до Білоруської РСР — 300 чоловік і в області РРФСР — Західну — 200, Ленінградську — 100, Івановську — 100, Московську — 100 чоловік²³.

Питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів завжди були основними в колективному будівництві. Але особливо зросло їх значення в період підготовки та проведення масової колективізації. Організація праці й обліку в колгоспах, розподіл прибутків з урахуванням розвитку громадського господарства й особистих доходів колгоспників, підготовка кадрів — стали найголовнішими завданнями внутріколгоспного будівництва.

Ще листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. відзначив «відсутність належної уваги керівних органів колгоспного руху до справи організації праці в колгоспах»²⁴ та вимагав поліпшення виробничої дисципліни, підвищення продуктивності праці в колгоспах, створення особистої матеріальної зацікавленості кожного колгоспника. Пленум вказав також на необхідність всебічного зростання усупільнених і неподільних фондів колгоспів, на докорінну революційну перебудову всієї системи підготовки організаторів колгоспного виробництва.

Організації праці в колгоспах особливу увагу приділив XI з'їзд КП(б)У, який підкреслив, що «завдання раціональної і по-господарському доцільної організації праці в колгоспах є однією з найбільших труднощів колективізації»²⁵, а піднесення продуктивності праці — головним завданням колгоспів і всієї колгоспної системи.

Узагальнюючи досвід зернових колгоспів, Укрзерноцентр 6 березня 1930 р. вперше затвердив «Основні положення про організацію праці в колгоспах», якими рекомендував колгоспам перевести всі масові роботи на відрядну, запровадити норми виробітку. Оплату праці рекомендувалось прсводити за принципом: «Рівна оплата за однакову кількість і якість вкладеної праці, незалежно від віку і статі працівника»²⁶.

В червні 1931 р. Пленум ЦК ВКП(б) пропонує — «усі без винятку роботи в колгоспах повинні бути організовані на основах *відрядно-*

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. I, спр. 183, арк. 179—181.; спр. 2979, арк. 11

²⁰ Там же, спр. 512, арк. 78.

²¹ Там же, спр. 2217, арк. 196.

²² Там же, спр. 2220, арк. 42.

²³ Там же, спр. 463, арк. 52.

²⁴ КППС в резолюціях, ч. II, стор. 602.

²⁵ КП України в резолюціях, стор. 521.

²⁶ Історія колективізації..., т. II, стор. 261.

сті»²⁷, створити постійні бригади в колгоспному виробництві. В результаті заходів, вжитих 1931 р., в 16 тис. колгоспів ($\frac{3}{4}$ всіх колгоспів України) були запроваджені норми виробітку та відрядна робота. На весну 1932 р. майже всі колгоспи України мали постійні бригади.

Обговорюючи попередні підсумки виконання постанови партії про організацію праці в колгоспах, правління Укрколгоспцентру у вересні 1932 р. констатувало, що завдяки організації постійних бригад у колгоспах зросла продуктивність праці, збільшилась врожайність, підвищилась заінтересованість колгоспників у результатах колективного виробництва²⁸.

В тісному зв'язку з організацією праці в колгоспах стояло питання обліку праці. «Відрядність нездійснима без своєчасного обліку кількості вироблених кожним колгоспником трудоднів. Більше того, без обліку неможливе існування колгоспу, як великого господарства»,— говорилось в рішеннях червневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1931 р.²⁹ Рішенням Пленуму були запроваджені трудові книжки колгоспників.

Одночасно з боротьбою за запровадження в колгоспне виробництво соціалістичних методів праці відбувалася напружена робота партійних організацій, земельних, кооперативно-колгоспних органів по здійсненню в колективних господарствах соціалістичних принципів розподілу доходів колективної праці, за створення і зміцнення громадського багатства в колгоспах.

25 вересня 1930 р. Укрколгоспцентр вніс доповнення до «Основних засад» Укрзерноцентру й затвердив нове Положення про розподіл врожаю і доходів у сільськогосподарських артілях³⁰, за яким відрахування в неподільні фонди рекомендувалося проводити з валового доходу, а також передбачалося насамперед забезпечення потреб держави (виконання плану хлібозаготівель тощо) і дальший розвиток колгоспів (забезпечення господарства посівним матеріалом, фуражем та ін.). Після цього решта врожаю (зерно, фураж) підлягала розподілу між членами колгоспу згідно з виробленими трудоднями.

Однак через слабку роботу колгоспної системи розподіл доходів у колгоспах в 1930 р. часто проходив з порушенням директив партії, що негативно позначалось на колгоспному виробництві. Тому Пленум ЦК ВКП(б) у червні 1931 р. знову повернувся до цього питання, засудивши розподіл доходів не за працею, а за душами, який ще практикувався в колгоспах. Колгоспцентр України неодноразово виправляв роботу керівників районних колгоспспілок і правління колгоспів, які порушували постанови партії і уряду про соціалістичну організацію праці і розподіл доходів колгоспів. У вересні 1932 р. правління Укрколгоспцентру до «Положення про розподіл доходів у колгоспах» внесло ряд істотних змін і доповнень, що передбачали збільшення відрахувань до фондів преміювання колгоспників, допомоги колгоспникам, які вчилися на різних курсах, на культурно-побутові потреби, у фонд каси громадської взаємодопомоги. Грошову частину доходів рекомендувалось видавати авансами протягом усього року. Натуральну частину доходів серед колгоспників рекомендувалось розподіляти одразу ж, без будь-яких затримок виконання плану хлібозаготівель кожним колгоспом, незалежно від виконання плану районом. Відповідно до якості роботи оцінку вартості трудодня або кількості вироблених трудоднів для бригади і бригадира рекомендувалось збільшу-

²⁷ КПРС в резолюціях, ч. III, стор. 92.

²⁸ Історія колективізації..., т. II, стор. 762.

²⁹ КПРС в резолюціях, ч. III, стор. 92.

³⁰ Історія колективізації..., т. II, стор. 289—296.

вати або зменшувати за постановою правління колгоспу і загальних зборів у межах 10—20%. Адміністративно-господарському складу колгоспів не дозволялося одержувати більше того, що одержували колгоспники постійних бригад³¹.

Новий історичний етап у соціалістичному перетворенні сільського господарства викликав необхідність особливої уваги до створення колгоспних кадрів. При Колгоспцентрі СРСР була організована центральна школа для підготовки організаторів колгоспного руху та керівників великих колгоспів. Широко розгорнулася підготовка масових колгоспних кадрів безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Протягом 1929—1932 рр. колгоспна система України підготувала сотні тисяч кадрів різних спеціальностей.

Особливо велика робота по підготовці колгоспних кадрів розгорнулася після XVI з'їзду ВКП(б). За два господарських роки — 1930/1931 і 1931/1932 — колгоспною системою було підготовлено 273 тис. бригадирів та інших спеціалістів, у тому числі: 19 тис. по зерну, 10 тис. по технічних культурах, 12 тис. по інтенсивних культурах, 3200 завідуючих тваринницькими фермами, 73 тис. трактористів, 35 тис. рахівників тощо³².

Стационарна мережа навчальних закладів колгоспної системи України складалась з 26 вищих колгоспних шкіл, організованих при сільгоспінститутах та технікумах з однорічним терміном навчання для підготовки районних кадрів і керівників колгоспів. У 221 школі колгоспної молоді (в 116 районах республіки) готувались масові кадри. Восени 1931 р. за постановою Раднаркому УРСР від 1 серпня 1931 р.³³ у м. Одесі було створено Всеукраїнський колгоспний університет, який готував керівні кадри колгоспної системи України, а також був науково-методичним центром, що об'єднував усю підготовку й перепідготовку колгоспних кадрів через стаціонарні й заочні форми навчання.

Велике значення у зміцненні керівними кадрами колгоспів мала посылка на село робітників 25-тисячників.

У перші ж роки організації колективних господарств виявилась необхідність встановлення між ними взаємних зв'язків, що диктувалися потребою в обміні досвідом, у відстоюванні інтересів колгоспів перед місцевими організаціями, в боротьбі з ворогами соціалістичної перебудови сільського господарства. Форми зв'язків змінювались залежно від рівня колгоспного руху. Спершу це були суто організаційні зв'язки. В процесі зростання і зміцнення колгоспів, розширення колективного руху, таких зв'язків було вже недостатньо. Під час боротьби за здійснення суцільної колективізації ініціативою колгоспних мас були створені організаційно-виробничі зв'язки у вигляді утримання колективної агрономії, влаштування міжколгоспних тракторних колон, колгоспно-кооперативних машинно-тракторних станцій, великих механічних ремонтних майстерень, машинно-кінних станцій і т. п. З перемогою колгоспного ладу удосконалюються й виробничі зв'язки, організуються спільні тваринницькі ферми, підприємства по переробці сільськогосподарської продукції власного й селянського виробництва.

Однією з форм виробничих зв'язків були міжколгоспні тракторні колони для обслуговування новоутворених і слабких колективних господарств, а також селянських господарств. Наприклад, Канадська сільськогосподарська комуна ім. Леніна на Одещині однією з перших ранньою весною 1928 р. організувала таку колону. Її великий досвід по

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. I, спр. 2220, арк. 76—78.

³² Історія колективізації..., т. II, стор. 738, 742.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. I, спр. 511, арк. 363, 387, 409.

громадській оранці колгоспних і селянських ланів відзначив другий Всеукраїнський з'їзд колгоспів.

Влітку 1928 р. почалося виробниче кушування колгоспів. Наприкінці 1929 р. в республіці налічувалось 268 кущів, які об'єднували 2366 колгоспів³⁴. З правового боку існували два типи кушових об'єднань. Один — з господарськими функціями по обслуговуванню колгоспів, що працювали на основі статуту, прийнятого його членами. Таких кущів була більшість. Другий — коли група колгоспів організовувалась тільки з метою агрономічного та організаційного обслуговування. В цьому разі обслуговування провадилось лише на основі договорів між колгоспами.

Найбільша кількість кушових об'єднань була в Одеському, Миколаївському, Херсонському, а також в інших степових округах республіки. У Біляївському районі Одеського округу кушове об'єднання «Соціалістична праця» діяло на базі великих переробних підприємств, збудованих колгоспами, — томатної фабрики і виноробського переробного пункту. В Одеському районі кушове об'єднання «Одколгоспкуш» спеціалізувалось на виробництві овочів для м. Одеси. Кушове об'єднання при сільгоспкомуні ім. III Комінтерну в Каховському районі Херсонського округу мало велику томатну фабрику, продукція якої продавалась Московській спілці споживчих товариств і надходила до магазинів столиці.

Прикладом міжколгоспних виробничих зв'язків були і колгоспно-кооперативні машинно-тракторні станції. Одночасно з організацією першої в СРСР державної машинно-тракторної станції ім. Т. Г. Шевченка в червні 1928 р. в тому ж Березівському районі Одеського округу сільгоспкооперацією організується перша в Радянському Союзі Петрівська кооперативна машинно-тракторна станція. Створена вона була як просте пайове товариство трьома сільгосптовариствами (Петрівським, Краснопільським, Мар'янівським) та Одеською окружною спілкою сільгоспкооперації на договірних засадах. На весну 1929 р. станція мала понад 100 тракторів, обробляла 20000 дес. землі, охоплювала 1400 господарств, що входили до 29 колгоспів³⁵.

15 березня 1929 р. на Одещині з ініціативи сільгоспартілі «Комуна Матіасово» була створена друга кооперативна МТС — Тилігуло-Березанська. Навесні 1929 р. станція охоплювала 20 колгоспів (1827 селянських господарств) з земельною площею 21000 дес.³⁶

Органами управління обох кооперативних МТС були збори уповноважених, обраних загальними зборами членів колгоспів і товариств. Збори уповноважених обирали постійного голову й розглядали всі основні питання діяльності станції, затверджували директора МТС та обирали ревізійну комісію. Першим директором Петрівської МТС був тов. Смирнов, а Тилігуло-Березанської МТС — І. С. Калинко.

В 1929—1930 рр. 39 колгоспно-кооперативних МТС мали на Україні 660 тис. дес. орної землі³⁷. Колгоспно-кооперативні станції сприяли дальшій колективізації селянських господарств, усупільненню цілих селищ, укрупненню дрібних колективних господарств, розвитку товарного тваринництва та організації всіляких промислових підприємств у колгоспах.

Широко розгалужена мережа колгоспної системи, різноманітність її завдань вимагали значних грошових коштів на утримання апарату

³⁴ Історія колективізації..., т. II, стор. 392.

³⁵ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1012, оп. I, спр. 651, арк. 284.

³⁶ ООДА, ф. 1012, оп. I, спр. 651, арк. 263.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. I, спр. 100, арк. 42.

та оперативного обслуговування колгоспів. Звідки бралися кошти? Розгляд затвердженого Колгоспцентром України прибутково-видаткового кошторису на 1932 р. у сумі 88,5 млн. крб. показує, що половину витрат (44,5 млн. крб.) брали на себе колективні господарства. Вони відраховували до централізованого фонду системи один процент від вартості реалізованої протягом року сільськогосподарської продукції (21,5 млн. крб.), вносили 20% культфонду колгоспів (10,5 млн. крб.), виділяли кошти на утримання колективної агрономії (9 млн. крб.) тощо. Решта витрат перекривалась за допомогою держави шляхом асигнування 12,5 млн. крб. з держбюджету (на утримання колективної агрономії — 9 млн. крб. і 3,5 млн. крб. на агрозаходи) та 14 млн. крб. з місцевого бюджету (на утримання ветеринарної сітки — 8,6 млн. крб., на підготовку кадрів — 2,9 млн. крб. тощо), а також комісією від державних заготівників у розмірі 1% від заготовленої ними колгоспної продукції згідно з постановою РНК СРСР від 1 вересня 1931 р. та ін.

Основними статтями витрат були: утримання апарату управління — 30 млн. крб. (з них утримання райколгоспсілок 22 млн. крб.), на агровиробниче обслуговування 30,4 млн. крб. (у тому числі утримання колективної агрономії 18 млн. крб., утримання ветеринарної мережі — 8,6 млн. крб.), на підготовку й перепідготовку кадрів — 18,4 млн. крб.

Постачання колгоспам засобів виробництва проводилось централізовано на основі таких договорів: генерального, що укладався Колгоспцентром України з Всеукраїнською конторою «Сільгосппостачання», та локальних договорів — між райколгоспсілками й місцевими відділами сільгосппостачання. Збут тваринницької продукції колгоспів продавився за такими ж договорами.

Укрколгоспцентр укладав договори з Укрфільмом на кінообслуговування колгоспів, з Наркомзв'язку УРСР по радіообслуговуванню та організації радіопересувок.

Активну участь у діяльності колгоспної системи брали зачинателі колгоспного руху на Україні. До їх числа належать: П. Ф. Добріян — один з організаторів сільгоспкомуні «Маяк» Червоноокнянського району, голова кущового об'єднання при комуні, К. І. Каллер — перший голова комуні 5-річчя Жовтневої революції, с. Ксаверівка Черняхівського району, голова райколгоспсілки. Інструкторами Колгоспцентру України працювали С. К. Березий, член КППС з 1917 р., організатор сільгоспкомуні «Заря» на Київщині, голова Білоцерківської окрколгоспсілки; А. Г. Коляда, член КППС з 1917 р., в 1919 р. організатор сільгоспкомуні ім. Рози Люксембург, з 1920 р. по 1926 р. — голова комуні «Плуг і Молот» на Харківщині, учасник першого і другого Всеукраїнських з'їздів колгоспів та першого Всесоюзного з'їзду колгоспів. Членами правління Укрколгоспцентру працювали організатори сільгоспкомун ім. Котовського на Вінниччині В. Ф. Левицький і М. О. Гажапов, а також Барабаш, Дрок, Дубінін, Галяєв, Кисельов, Леонідов, Підкаминський та ін. Головами правління Укрколгоспцентру в різний час працювали тт. Самойлов, Гаврилов, Макієнко, Мусульбас. Особливо плідотворну роботу по колективізації сільського господарства та організаційно-господарському зміцненню колгоспів у 1930—1932 рр. провели голова правління Укрколгоспцентру І. А. Мусульбас та заступник голови правління К. М. Григор'єв.

Чимало сил і енергії в організацію колгоспного виробництва в період становлення колгоспного ладу вклали відповідальні працівники Укрколгоспцентру: агрономи С. Т. Вітковський, Ф. С. Бірюков, С. Д. Бутко, А. Ф. Чайковський, Г. М. Коконін, Ф. П. Стрелко та ін.,

а також організатори товарних тваринницьких ферм: зоотехніки М. С. Бломквіст, І. Т. Смально та ін.

З розширенням мережі МТС як державних організацій, що надавали колгоспам не тільки виробничу, але й організаційно-господарську допомогу, все керівництво колгоспами перейшло до земельних органів і система колгоспспілок була ліквідована. Укрколгоспцентр було ліквідовано 7 грудня 1932 р. постановою Укркономради.

Вся практика колгоспного будівництва протягом майже 35-річного періоду дає підставу робити висновок, що рішення про ліквідацію виборної системи колгоспного управління знизу до верху не мало достатнього обґрунтування і, природно, стримувало активність широких колгоспних мас та розвиток колгоспного виробництва.

Багаторічний досвід колгоспного будівництва в нашій країні, позитивна діяльність колгоспної системи управління, безпосередня робота в апараті Укрколгоспцентру членом правління дозволяють внести кілька практичних пропозицій, спрямованих на дальше зміцнення колгоспного ладу.

Відповідно до пропозицій, висловлених на XXIII з'їзді КПРС, ідею про організацію виборних колгоспних органів від колгоспу до Союзного центру включно необхідно здійснити в найближчий час. Треба суворо дотримуватися строків повноважень правлінь і ревкомісій колгоспів та виборних органів колгоспних Рад, які не можуть перевищувати двох років, при щорічній їх звітності перед виборцями.

З'їзди представників колгоспів (пряме представництво) слід проводити в районі й області щороку, а Всеукраїнські з'їзди один раз на два роки. Представника на з'їзд обирають загальні збори всіх членів колгоспу. З'їзди обговорюють назрілі питання внутріколгоспного будівництва, заслуховують звіти про діяльність виборних органів, проводять вибори керівних органів колгоспних Рад.

У колгоспній системі (райколгоспрада, облколгоспрада, Укрколгоспрада і Союзна колгоспрада) повинно бути скоцентоване все організаційно-виробниче керівництво колгоспами. Постачання колгоспам засобів виробництва, устаткування та матеріалів і збут колгоспної сільськогосподарської продукції повинні проводитись за генеральними і локальними договорами, що укладаються щороку між відповідними державними організаціями, колгоспною системою та колгоспами.

Земельні органи мають здійснювати загальне керівництво плановим розвитком і спеціалізацією сільського господарства.

Використовуючи необмежені можливості виробничих зв'язків колгоспної системи, потрібно надати їй широку ініціативу й права в будівництві міжколгоспних підприємств по виробництву будівельних матеріалів, організації технічно оснащених фабрик по переробці сільгосппродукції (плодоконсервні заводи та ін.), створенні механізованих заводів по ремонту тракторів, автомашин, сільськогосподарської техніки, організації за принципом колишніх кооперативних МТС меліоративних станцій, культурного будівництва, будівництва шляхів тощо. Джерелом будівництва міжколгоспних підприємств є неподільні фонди колгоспів, а їх організаторами — відповідні ланки системи.

Колгоспи повинні мати свою систему підготовки масових кадрів (бригадирів, комбайнерів, трактористів, мотористів, шоферів та ін.). Для цього у віданні районних і обласних колгоспних рад мають бути стаціонарні школи, утримувані колгоспами.

Утримання апарату колгоспної системи управління й витрати, пов'язані з її діяльністю, повинні повністю взяти на себе колгоспи шляхом відрахування для цієї мети 0,5—1,0% від валового доходу.

П. М. ШМОРГУН

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ СЕКТАНТСТВА І ЛІВОГО ОПОРТУНІЗМУ (1907—1910 рр.)

Комуністична партія України як один з бойових загонів створеної В. І. Леніним Комуністичної партії Радянського Союзу пройшла славний шлях боротьби і перемог. Послідовно втілюючи в життя ленінські ідеї, очолюючи революційно-визвольний рух українського народу, Комуністична партія України під керівництвом ЦК і В. І. Леніна вела непримиренну боротьбу проти меншовиків, одзовістів, троцькістів, націонал-ухильників та інших опортуністів у робітничому русі, за єдність і згуртованість партійних рядів на базі марксизму-ленінізму. Ідейний розгром усіх цих антиленінських течій і угруповань був необхідною передумовою перемоги соціалістичної революції, зміцнення Радянської влади і успішної побудови соціалізму в нашій країні.

В радянській історіографії вже досить детально висвітлена боротьба Комуністичної партії України проти меншовиків, троцькістів, націонал-ухильників, проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку¹. Публікувались також спеціальні розвідки про боротьбу з одзовістами, але здебільшого в загальнопартійному плані². Що ж до викриття більшовицькими організаціями України опортунізму одзовістів, то тут є лише окремі приклади і згадки в працях з історії партійних організацій окремих міст, головним чином Одеси³. Щоправда, Держполітвидав УРСР видав невелику брошуру В. Д. Перекрестова про боротьбу більшовиків України проти ліквідаторів і одзовістів у 1907—1910 рр., але вона написана в загальному плані і не розв'язує цієї проблеми⁴.

У даній статті робиться спроба висвітлити історію боротьби більшовиків України проти сектантства й лівого опортунізму одзовістів в один з найтяжчих періодів у житті партії — в період столипінської реакції 1907—1910 рр. У цей час поряд з поліцейськими переслідуваннями більшовикам довелося витримати жорстокі атаки ряду опортуністичних фракцій і груп: меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які намагались ре-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; П. П. Бачинський, М. А. Коновалов. Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років, «Український історичний журнал», 1964, № 4; І. І. Коломійченко. Боротьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку (1926—1927 рр.), «Український історичний журнал», 1964, № 6; та ін.

² К. Остроухова. Отзовисты и ультиматисты, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 6; Н. Войтинский. Бойкотизм, отзовизм, ультиматизм, журн. «Пролетарская революция», 1929, № 8—9; П. Барчугов. Совещание расширенной редакции «Пролетария», М., 1961; Н. И. Станкевич. Борьба большевиков во главе с В. И. Лениным против догматизма и сектантства в годы реакции (1907—1910), «Из истории борьбы В. И. Ленина за укрепление партии», 1964; та ін.

³ С. Мельник. В. И. Ленин и Одесская партийная организация, Одесса, 1960; І. П. Никифорчук. Одеська організація РСДРП в період реакції (1907—1910 рр.), Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, 1958, т. 148, Збірник молодих вчених, вип. 1; З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962; та ін.

⁴ В. Перекрестов. З історії боротьби більшовиків України проти ліквідаторів і одзовістів (1907—1910 рр.), К., 1961.

візувати вироблені лєнінцями політичні й організаційні принципи та ліквідувати нелегальну партію пролетаріату.

Великої шкоди партії й робітничій справі завдавали в цей період одзовісти, які боролися проти В. І. Леніна і лєнінської лінії під прикриттям «лівої фрази». Це була невелика група дрібнобуржуазних попутників у більшовицькому середовищі, які без врахування реальної обстановки висували лозунг підготовки збройного повстання проти царизму, вимагали відкликати соціал-демократичну фракцію з Думи і взагалі припинити всяку роботу в легальних робітничих організаціях. Своїми сектантськими проповідями і діями вони відривали партію від мас і ставили під загрозу саме її існування. Ось чому В. І. Ленін назвав одзовістів меншовиками навиворіт, ліквідаторами зліва. Показуючи їх догматичний і начотницький підхід до революційних лозунгів партії, В. І. Ленін писав, що «тактика зберігання (в консервах) революційних слів 05—06 року замість застосування революційного методу до нової, іншої обстановки, до зміненої епохи, яка вимагає інших прийомів і інших форм організації, ця тактика мертва»⁵.

Ідейними попередниками одзовістів були бойкотисти, які виступали за бойкот III Думи під час її виборів восени 1907 р. Прихильники бойкоту аргументували свою позицію тим, що після контрреволюційного державного перевороту 1907 р. революція, мовляв, ще не закінчилась. Під оболонкою затишшя відбувається нагромадження сил для нової рішучої боротьби, і, отже, тактика бойкоту об'єднала б і оформила революційну свідомість, що визріває серед робітників і селян. Таку точку зору обгрунтував Л. Каменев у статті «За бойкот», опублікованій тоді в брошурі «Про бойкот третьої Думи». В. І. Ленін у статті «Проти бойкоту», вміщеній у тій же брошурі, рішуче виступив проти бойкотистів. В. І. Ленін показав, що їх лозунг мав смисл тільки в умовах піднесення революції, а об'єктивний стан речей на осінь 1907 р. зовсім не викликав необхідності в ньому і не виправдовував його. Самий лише бойовий клич, яким є лозунг бойкоту Думи, не міг спричинитися до загального революційного піднесення, і тому В. І. Ленін відстоював необхідність брати участь у виборах, незважаючи на контрреволюційний характер нового виборчого закону, з тим, щоб використати виборчу кампанію і трибуну Думи для революційної пропаганди і агітації. Показуючи помилковість тактики бойкотистів, В. І. Ленін одночасно піддав нищівній критиці і опортуністичну позицію меншовиків, які пересцінювали значення Думи і думської діяльності і тому наполягали на участі у виборах за будь-яких умов, навіть у період наростання революції 1905—1907 рр.⁶

Щоб визначити ставлення партії до виборів III Думи, ЦК РСДРП екстрено скликав 21—23 липня 1907 р. III конференцію РСДРП, де було заслухано три доповіді з цього питання. В. І. Ленін у своїй доповіді відстоював необхідність брати участь у виборах і доводив помилковість тактики бойкоту Думи в умовах впливу революції. О. Богданов захищав позицію бойкотистів і Дейч — меншовицьку лінію. Коли більшість делегатів відкинула проект резолюції бойкотистів, останні, не бажаючи допустити перемоги меншовицького крила партії, визнали за потрібне голосувати на користь лєнінської, антибойкотистської резолюції, яка і була ухвалена більшістю голосів. Боротьба В. І. Леніна на два фронти — проти бойкотистів і меншовиків — закінчилась його перемогою. Конференція прийняла також проект виборчих угод з

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 353.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 1—32.

іншими партіями і доручила ЦК скласти виборчу платформу на основі схваленої резолюції про участь у виборах і в Державній думі⁷.

На засіданні ЦК РСДРП меншовики намагались переглянути рішення III конференції, але це їм не вдалося. Більшістю 8 голосів проти 7 ЦК затвердив резолюцію конференції про участь у виборах Думи «як партійну директиву у виборчій кампанії»⁸. Незабаром більшістю голосів ЦК прийняв і розроблений більшовиками проект Виборчої платформи РСДРП. У ній роз'яснювалися причини бойкотування партією булігінської і віттевської (I) Державних дум, а також те, чому необхідно в сучасних умовах брати участь у думських виборах і за які саме вимоги буде боротися соціал-демократія в Думі та поза нею. Як головні виборчі лозунги ЦК висував вимоги програми-мінімум РСДРП: демократична республіка, 8-годинний робочий день і конфіскація поміщицьких земель. Разом з тим ставились і такі лозунги: скликання Установчих зборів, свєсвобода слова, друку і зборів, встановлення рівності народів, державне страхування робітників, заборона понаднормових робіт, виборність фабричної інспекції та ін. ЦК звертався до робітників і всіх громадян із закликком «взяти найдіяльншу участь у виборах до третьої Державної думи»⁹.

Більшовики України провели велику роботу по роз'ясненню ленінської тактики в цей період. Вони розповсюджували брошуру «Про бойкот третьої Думи» з ленінською статтею «Проти бойкоту», про що свідчить конфіскація її поліцією в Бердичеві, Харкові, Чернігові та інших містах України¹⁰. Про ставлення В. І. Леніна до виборів Думи більшовики України дізнавались і через листи від своїх товаришів з Петербурга та інших міст Росії. В одному листі з Куоккала в Одесу від 11 липня 1907 р. викладалась ленінська лінія в даному питанні, яку Володимир Ілліч відстоював у своїй доповіді на Петербурзькій загальноміській конференції РСДРП 8 липня: «Доповідь Леніна зводиться до такого: бойкот Думи — тактика доцільна тільки тоді, коли він (бойкот) може вилитись, завершитись збройним повстанням. Тепер шансів на збройне повстання нема. Ще — бойкот шкідлива тактика при наявності пониженого настрою»¹¹. В іншому листі, з Петербурга у Київ від 16 липня, учасниця Петербурзької конференції розповідала: «Слухала Леніна і була надзвичайно захоплена. Ленін за участь у виборах; мотивує це тим, що ми переживаємо зовсім інший період, ніж під час першої Думи. Тоді був революційний настрій, і лозунг «бойкот» міг перейти у збройне повстання, тільки в цьому випадку він і має смисл. А тепер бойкот буде тільки пасивним, що небажано»¹².

Широко розповсюджували більшовики України видане Центральним Комітетом «Повідомлення про партійну конференцію 21, 22 і 23 липня 1907 року», в якому були вміщені і всі резолюції III конференції РСДРП. 18 вересня 1907 р. під час арешту членів Катеринославської організації РСДРП поліція знайшла 2 примірники «Повідомлення» в кімнаті, де проходили партійні збори, і 92 примірники за вікном приміщення, куди їх встигнув викинути хтось з учасників зборів¹³.

⁷ Днів. КПРС в резолюціях..., т. I, стор. 162—166.

⁸ Газ. «Известия ЦК РСДРП», 17 серпня 1907 р.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 318, 1907, спр. 1262, арк. 80.

¹⁰ Там же, арк. 3; ф. 304, 1907, спр. 189-а, арк. 180; спр. 343, арк. 52; ф. 317, 1909, спр. 5168, арк. 6.

¹¹ Архивные документы к биографии В. И. Ленина (1887—1914 гг.), журн. «Красный архив», 1934, том первый, стор. 209.

¹² Там же.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 313, 1907, спр. 1714, арк. 271.

Під час арештів 11 вересня 1907 р. у Чернігові поліція вилучила 15 примірників «Повідомлення», 18 вересня в Бердичеві — 298, 20 вересня в Одесі — 2, 19 грудня в Катеринославі — 49, 26 січня 1908 р. у Літині — 1 примірник, 30 квітня 1908 р. в Миколаєві — 2 примірники¹⁴ і т. д.

Багато зробили партійні організації і для розповсюдження виданої окремою листівкою Виборчої платформи РСДРП. Катеринославський комітет РСДРП у своїй підпільній друкарні організував перевидання цього партійного документа¹⁵. Перевидати його намагався і Юзівсько-Петровський комітет, однак поліція виявила підпільну друкарню і 9 жовтня 1907 р. розгромила її, конфіскувавши при цьому 3900 видрукованих уже примірників¹⁶. Поліцейські власті знаходили і конфісковували Виборчу платформу РСДРП у Бердичеві (1035 прим.), Катеринославі, Києві, Одесі (14 прим.), Літині, Миколаєві, Проскуріві, Чернігові (66 прим.). Партійні організації України допомагали передвиборчою літературою організаціям суміжних районів Росії, зокрема у вересні 1907 р. з Києва до білоруського містечка Лоева було відправлено транспорт літератури з 13 примірниками Виборчої платформи РСДРП і 6 «Повідомленнями» з резолюціями III конференції РСДРП¹⁷.

В результаті цих дійових заходів більшовикам вдалося подолати бойкотистські настрої, що були досить сильні в соціал-демократичних організаціях України. Наприклад, конференція Миколаївської організації РСДРП прийняла резолюцію про «бойкот виборів Державної думи»¹⁸. Проти виборів була Авдіївська організація РСДРП. Негативно ставилась до них Гришинська група РСДРП¹⁹. Тепер же, після III конференції, партійні організації переглядали своє ставлення до Думи і активно включались у передвиборчу кампанію. Центральний Комітет РСДРП у своєму «Листі до партійних організацій» № 3 від 7 вересня 1907 р. з почуттям повного задоволення відзначав уже «той високий ступінь солідарності і дисциплінованості, які виявлені численними місцевими організаціями, що стояли в період внутріпартійної дискусії на бойкотистській точці зору. Як тільки загальнопартійна думка була вироблена і загальнообов'язкова директива дана, питання про бойкот всіма і всюди було знято з черги. Місце його зайняли турботи про те, як найповніше провести в життя рішення партії»²⁰.

Переборюючи величезні труднощі — чорносотенний терор і поліцейські переслідування, партійні організації України налагоджували видання передвиборних відозв, звернень, листівок, у яких розвивали свої погляди, роз'яснювали програму і тактику партії, викривали контрреволюційний характер монархістів, октябристів, кадетів та близьких до них груп, закликали робітників і всіх трудящих голосу-

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 318, 1907, спр. 1246, арк. 2; ф. 318, 1907, спр. 1262, арк. 79; ф. 385, 1907, спр. 1999, арк. 4; ф. 304, 1907, спр. 260, арк. 176; ф. 304, 1907, спр. 877, арк. 9; ф. 359, 1908, спр. 149, арк. 13—14.

¹⁵ Там же, ф. 304, 1907, спр. 260, арк. 89, оригінал листівки з позначенням «Тип. Катеринославского комитета РСДРП».

¹⁶ Там же, ф. 313, 1907, спр. 1777, арк. 1.

¹⁷ Див. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, Минск, 1961, стор. 147—148; Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, Минск, 1962, стор. 177.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 386, 1907, спр. 1182, арк. 13, з відповіді Миколаївського комітету на анкету ЦК РСДРП.

¹⁹ Там же, ф. 304, 1907, спр. 250, арк. 190, з протоколів XII конференції Юзівсько-Петровської організації РСДРП.

²⁰ Цит. за кн. П. Новгородов. Третья конференция РСДРП, К., 1956, стор. 19—20.

вати за кандидатів соціал-демократичної партії. Для проведення виборчої кампанії при партійних комітетах створювалися спеціальні виборчі комісії, виділялися агітатори, скликалися збори передових робітників, наради уповноважених і виборщиків. Проте постійні обшуки, облави й арешти надзвичайно ускладнювали цю діяльність більшовиків. У Харкові в розпал виборчої кампанії було проведено 24 серпня загальну ліквідацію соціал-демократичної організації і розгромлено її підпільну друкарню, де власті конфіскували набір підготовленої до випуску лєнінської листівки «Кого обирати до Державної думи?». У Катеринославі 18 вересня поліція арештувала збори активу місцевої організації РСДРП, що мали обговорювати питання про тактику під час виборів до Думи. 20 вересня стався провал загальноміської партійної конференції в Одесі і т. д.

За таких умов більшовики не змогли забезпечити високу активність робітників на виборах. «Передвиборна кампанія ведеться мляво»²¹,— повідомляв з Харкова лєнінський «Пролетарий». «У виборах уповноважених від робітників,— писали більшовики Катеринослава,— брала участь мізерна меншість. А величезна більшість відмовилась обирати. Проте це зовсім не був бойкот. Коли про щось і можна в даному разі говорити, так тільки про апатію і цілковитий індиферентизм до політичного життя»²². В результаті вибори дали невтішні наслідки навіть по робітничих куріях. Від Харківської губернії по робітничій курії при підтримці кадетів і сприянні охоранки депутатом Думи був обраний меншовик В. Шурканов, пізніше викритий як провокатор. По робітничій курії від Катеринославської губернії в Думу пройшов також меншовик, робітник Нижньодніпровських залізничних майстерень Г. Кузнецов. Більшовик П. О. Мойсеєнко, який був обраний виборщиком від робітників Нікополя і брав участь у виборах депутата по робітничій курії від Катеринославської губернії, розповідав у своїх спогадах, що ще під час цієї кампанії більшовики, і зокрема Г. І. Петровський, вказували на непридатність Кузнецова. «На жаль,— зауважував П. О. Мойсеєнко,— катеринославські товариші нікого не виставили і прийшлося помиритися на цьому. Була виставлена моя кандидатура, але я відмовився, оскільки для Думи вважав себе непідходящим: занадто старим, там треба бути молодим»²³.

Всього по Росії до Думи було обрано 18 соціал-демократів, які й склали соціал-демократичну фракцію III Думи. Більшовиків і тих, що примикали до них, у фракції налічувалось 7 чоловік, меншовиків — 11. Це переважання меншовиків надзвичайно ускладнило думську, парламентську діяльність більшовиків. Хоч IV конференція РСДРП у листопаді 1907 р. завдяки зусиллям В. І. Лєніна і намітила революційну тактику соціал-демократів у Думі, проте під впливом меншовицької більшості фракція допустила ряд грубих помилок у своїй діяльності, викликавши цим законне невдоволення з боку більшовиків і передових робітників. За цих умов окремі більшовики почали вимагати відкликання робітничих депутатів з Думи (звідси пішла назва одзовістів).

Одзовізм як політична течія виразно виявився весною 1908 р. Очолив його член Більшовицького Центра і редакції газети «Пролетарий» О. О. Богданов. Разом з своїми нечисленними прихильниками за кордоном він пішов на відкритий розрив з лєнінською більшістю

²¹ Газ. «Пролетарий», 20 жовтня 1907 р.

²² Там же.

²³ Воспоминания П. А. Моисеенко, М., 1924, стор. 177.

редакції «Пролетария» і повів боротьбу проти В. І. Леніна, намагаючись завербувати на свій бік провідні партійні організації в Росії. Однак серйозної підтримки на місцях одзовісти не знайшли, хоч серед частини робітників і існувало невдоволення чорносотенною Думою та діяльністю соціал-демократичної фракції.

В. І. Ленін проводив чітку межу між невеликою групою одзовістів, які підносили свої помилкові погляди до цілої системи, до теорії, і тими робітниками-більшовиками, які співчували одзовізму, бо у них цей останній був не що інше, як «скороминущий *настрій*, підтримуваний великими помилками нашої думської фракції»²⁴. Оголосивши одзовізму непримиренну ідейну війну, В. І. Ленін разом з тим вимагав виховувати у робітників ненависть до «революційної фрази», роз'яснювати їм необхідність використання і такого реакційного органу, як чорносотенна Дума.

Серйозне невдоволення Думою і діяльністю соціал-демократичної фракції було і серед частини робітників України. В Катеринославі, наприклад, робітники гостро критикували своїх депутатів і на кількох зборах висловлювалися за їх відкликання. Прихильники одзовізму були і в самому Катеринославському комітеті РСДРП. Коли обговорювалось у 1908 р. питання про ставлення до думської фракції, половину ухвальних голосів і більшість дорадчих (3 з 5) було подано проти її відкликання, решта ж «схилилась до рішучих заходів проти фракції, можливо аж до відкликання»²⁵.

Прихильники одзовізму виявились також у Харківському комітеті РСДРП. 8 січня 1909 р. в зв'язку з питанням про ставлення до соціал-демократичних депутатів представник Залізничного району О. Г. Скороход заявив, що, оскільки перебування фракції в Думі марне, «необхідно її відкликати»²⁶. Але більшість учасників обговорення виступила проти таких одзовістських настроїв. У прийнятій резолюції говорилось: «Заслухавши доповідь про думську с.-д. фракцію третього скликання, збори визнали необхідним підтримувати з фракцією організаційний зв'язок і збирати їй матеріал для запитів, вважаючи, що запити з трибуни Державної думи будуть ширше впливати на масу, ніж це можливо зробити на місцях під час конфліктів як з буржуазією, так і з чиновниками та урядом»²⁷.

Виступ одзовістів проти використання думської трибуни і взагалі проти всякої роботи в легальних організаціях не знайшов підтримки і серед інших партійних комітетів України. Полтавський комітет РСДРП разом з Кременчуцьким комітетом і Вузловим бюро РСДРП Південно-Західної залізниці прийняв у 1908 р. спеціальну резолюцію з приводу діяльності думської соціал-демократичної фракції. В цій резолюції, яка була надрукована на сторінках центрального органу партії — газети «Социал-демократ», зазначалось: «Беручи до уваги: I) що використання думської трибуни з метою широкої агітації і пропаганди в даний момент вкрай важливе для РСДРП; II) що с.-д. фракція майже в усіх виступах виявляла недостатню революційність і недостатню соціалістичну витримку, названі комітети вважають: 1) що відзив фракції тепер відіграв би лише негативну роль, 2) що фракція в усіх виступах повинна керуватися постановами ЦК і резо-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 312.

²⁵ Газ. «Пролетарий», 1 грудня 1908 р.

²⁶ ЦДА УСРР, ф. 304, 1909, спр. 479, арк. 43.

²⁷ Цит. за ст.: В. Ф. Сокоуренко. Боротьба більшовиків Лівобережної України за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій в період від V до VI конференцій РСДРП, Збірник кафедри історії КПРС Київського університету, 1958, № 3, стор. 29.

люціями Лондонського з'їзду, 3) що фракція повинна зайняти різко відособлену класову позицію, протиставляючи її як «втихомирювальній» політиці уряду, так і угодовським тенденціям ліберальної буржуазії, 4) що фракція повинна зайнятися позадумською роботою і безпосередньо зв'язатися з широкими масами пролетаріату, 5) що всі партійні організації повинні допомагати фракції шляхом доставки їй потрібних матеріалів»²⁸.

На противагу меншовикам-ліквідаторам, що замовчували помилки думської соціал-демократичної фракції і всі надії покладали на Думу як на законодавчу установу, здатну приборкати царський уряд, більшовики відкрито критикували помилки депутатів, щоб скоріше зжити їх і повніше використати Думу як легальну арену боротьби, трибуну для агітації, для викривання царизму й контрреволюційної буржуазії.

Київські більшовики дали місце для опублікування на сторінках своєї газети «Южный пролетарий» двох кореспонденцій з Московської партійної організації, в яких детально висвітлювалась боротьба з одзовістами на останній загальномосковській конференції. У них наводились рішення з приводу ставлення до думської соціал-демократичної фракції, а також проект резолюції про відкликання її, запропонований одзовістами і відхилений конференцією. Тим самим більшовики Києва знайомили робітників з ходом боротьби проти одзовістів і показували неспроможність їх поглядів на матеріалах роботи такої авторитетної в масах партійної організації, як Московська.

«Захід, запропонований одзовістами,— роз'яснювали київські більшовики,— був би правильним лише в тому разі, коли б усі наші зусилля в галузі партійної роботи розбились об протидіючий вплив думської фракції. В період революційний, період суспільного піднесення, такий революційний акт міг би мати значення, міг би підштовхнути революційні маси до рішучих виступів і підняти бойовий настрій. Але в часи, подібні до тих, які ми переживаємо, в часи панування реакції, це — камінь, кинутий в море загального спокою, найбільше він викличе деякі хвилювання, які більш або менш швидко затихнуть»²⁹.

Правильно оцінили значення такого загальноросійського легального органу, як трибуна Державної думи, і більшовики Миколаєва. У своєму листі-зверненні до партійних організацій Києва, Харкова, Катеринослава й Одеси вони писали: «В момент політичного затишшя, який ми переживаємо, було б політичною короткозорістю відмовитися від використання думської трибуни для агітаційних і організаційних цілей партії. Думська діяльність соц.-дем. фракції так само необхідна і важлива, як і позадумська діяльність партійних організацій»³⁰.

Єдиним місцем на Україні, де одзовісти користувались великим впливом, була Одеса. Серед робітників Пересипського і Дальницького районів, які були оплотом місцевих більшовиків, особливо сильно відчувалось невдоволення діяльністю соціал-демократичної фракції, її меншовицькою лінією. Розраховуючи на це законне невдоволення, одзовісти розгорнули серед одеських робітників-більшовиків широку кампанію проти думської фракції і взагалі проти всякого використання легальних можливостей. Вони виступили проти роботи Одеського комітету РСДРП у профспілках, звинувачуючи його в «не соціал-демократичній діяльності», в засиллі у ньому меншовиків-ліквідаторів і навіть кадетів, хоч комітет «в той час складався з 4 більшовиків і

²⁸ Газ. «Социал-демократ», 28 січня 1909 р.

²⁹ Газ. «Южный пролетарий», червень—липень 1908 р.

³⁰ Газ. «Пролетарий», 28 листопада 1909 р.

І меншовика, близького до більшовиків (тобто меншовика партійного)»³¹.

Більшовики Одеси під керівництвом В. В. Воровського вели наполегливу боротьбу проти одзовістів і одзовістських настроїв серед місцевих робітників. Їм допомагав у цьому В. І. Ленін. В одному листі до В. В. Воровського в червні 1908 р. Володимир Ілліч, характеризуючи загострення боротьби з одзовістами і їх лідером О. Богдановим, писав: «Дорогий друже! Спасибі за лист. Ваші «підозріння» обидва невірні. Я не нервував, але становище у нас важке, насувається розкол з Богдановим. Справжня причина — образа на різку критику на рефератах (ніяк не в редакції) його філософських поглядів. Тепер Богданов вишукує всякі незгоди. Витяг на світ божий бойкот разом з Алексінським, який скандалить неймовірно і з яким я мусив порвати всі стосунки.

Вони будують розкол на ґрунті емпіріомоністичному-бойкотистському. Справа розв'яжеться швидко»³².

На шлях розколу партійної організації стали і одзовісти Одеси. Активним провідником одзовізму тут виступав І. І. Білопольський, під вплив якого підпали деякі працівники Пересипського і Дальницького районних комітетів³³. Влітку 1908 р. до Одеси приїхали болгарські соціалісти Стоян Джоров і Нікола Димитров, які також стали підтримувати одзовістів³⁴. В результаті останні наприкінці 1908 р. захопили в свої руки Пересипський район і протиставили його Одеському комітетові РСДРП³⁵.

У боротьбі більшовиків проти одзовістів важливу роль відіграли рішення наради розширеної редакції газети «Пролетарий» (фактично Більшовицький Центр), яка відбулася в червні 1909 р. під керівництвом В. І. Леніна. Нарада прийняла запропоновану В. І. Леніном резолюцію, в якій викрила революційну фразеологію одзовістів. Разом з тим було дано оцінку і так званому ультиматизму, проповідники якого по суті стояли на тих же позиціях одзовізму, бо прагнули до відкликання соціал-демократичної фракції, замінюючи тривалу роботу виховання думської фракції пред'явленням їй негайного ультиматуму. Нарада заявила, що більшовизм як певна течія в РСДРП не має нічого спільного з одзовізмом і ультиматизмом і закликала більшовиків до якнайрішучішої боротьби «з цими ухиленнями від шляху революційного марксизму»³⁶. Нарада засудила партійну школу, утворювану одзовістами в Італії на о. Капрі, засудила антипартійні дії їхнього лідера О. Богданова (Максимова) і зняла з себе відповідальність за всі його політичні кроки. Після цього Богданов організував своїх нечисленних прихильників за кордоном в антипартійну групу «Вперед». Частина «впередівців» назавжди відійшла від партії (Г. Алексінський, О. Богданов, Ст. Вольський), інші ж пізніше визнали свої помилки і знову приступили до активної роботи в більшовицькій партії (А. В. Луначарський, М. М. Лядов, Д. З. Мануїльський, М. М. Покровський та ін.).

Рішення наради мали велике значення в боротьбі більшовиків проти одзовістів, за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій в Росії і зокрема на Україні. Опубліковані в Додатку до

³¹ Газ. «Социал-демократ», 24 грудня 1909 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 342.

³³ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 97.

³⁴ Д. С. Бельфор, І. П. Никифорчук. В. І. Ленін і більшовики Одеси, «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 138.

³⁵ Газ. «Социал-демократ», 24 грудня 1909 р.

³⁶ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 205.

№ 46 газети «Пролетарий», 3 липня 1909 р., вони скоро стали відомі партійним організаціям, допомагаючи їм у подоланні одзовістських настроїв серед робітників, в ізоляції тих нечисленних одзовістів, які були на місцях. Велику допомогу в цій справі подали написані В. І. Леніним «Повідомлення про нараду розширеної редакції «Пролетария» (Додаток до № 46 «Пролетария»), статті «Ліквідація ліквідаторства» («Пролетарий» № 46), «Про фракцію прихильників одзовізму і богобудівництва» (Додаток до № 47—48 «Пролетария») та інші, в яких вождь пролетаріату викривав одзовістів і ставив завдання перед партією.

Щоб ознайомити більшовиків з рішеннями наради, за завданням В. І. Леніна сюди виїхав С. І. Гусев, який відвідав Київ, Одесу, Миколаїв, Катеринослав, Донбас і допоміг місцевим партійним організаціям подолати вплив одзовізму. Листи, які він надсилав з України В. І. Леніну³⁷, його кореспонденції в «Социал-демократе»³⁸ свідчать про значні успіхи більшовиків у боротьбі проти одзовістів, особливо в Одесі, де вони користувалися спочатку великим впливом. Про свою діяльність на Україні С. І. Гусев пізніше писав в автобіографії: «Протягом літа й осені 1909 року за дорученням ЦК об'їжджав південні міста (Київ, Одеса, Миколаїв, Єлисаветград, Катеринослав, Харків), потім працював близько двох місяців в Одесі, ведучи боротьбу з одзовістами та ліквідаторами і підтримуючи листування з Леніним»³⁹.

В. І. Ленін в одній з своїх статей цитує уривок з листа С. І. Гусева, де той дає влучну характеристику діяльності одзовістів в Одесі, як революційного безділля. «Один-два пропагандистські гуртки, боротьба проти легальних можливостей — от і вся робота. Переважно вона має дезорганізаторський характер...»⁴⁰, — відзначається у листі С. І. Гусева. В іншому місці В. І. Ленін писав про одзовістів після наради розширеної редакції «Пролетария»: «Мутять вони в С.-Петербурзі і в Одесі, але силою стати не можуть: це — агонія «одзовізму-ультиматизму», по-моему»⁴¹.

Незважаючи на рішення наради, одзовісти Одеси не припиняли своєї антипартійної діяльності, чим створювали великі перешкоди в роботі Одеського комітету РСДРП. Захопивши в свої руки Пересипський район і протиставивши його загальноміському комітетові, одзовісти виступили як розкольникі. На конференції Одеської партійної організації 21 червня 1909 р. Одеський комітет поставив на обговорення питання про конфлікт з Пересипським районом, маючи на меті відновити єдність організації, проте представники Пересипського району відмовились визнати повноваження конференції⁴². Група соціал-демократів цього району заслухала звіт свого представника на конференції, схвалила його дії і прийняла резолюцію про розрив з Одеським комітетом технічного зв'язку, що існував до того часу»⁴³. Незабаром одзовісти проголосили створення окремої Одеської установчої групи РСДРП⁴⁴, яка в спеціальній резолюції заявила про «не соціал-демо-

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 88; журн. «Пролетарская революция», 1924, № 6, стор. 193—202.

³⁸ Газ. «Социал-демократ», 31 жовтня 1909 р.

³⁹ Энциклопедический словарь Гранат, 7 изд., т. 41, ч. I, Приложение, ст. 108.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 88.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 354.

⁴² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, К., 1960, стор. 269—271.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 2н, од. зб. 36172, арк. 1.

⁴⁴ За таким підписом вперше з'явилась листівка 17 грудня 1909 р. (ЦДІА УРСР, ф. 386, 1909, спр. 1544, арк. 323, 355), тоді як у листопаді, коли проходив страйк на за-

кратичну діяльність» Одеського комітету РСДРП, його фіктивність, про те, що вона є єдиним «тимчасовим керівним колективом» в Одеській соціал-демократичній організації⁴⁵.

Одзвісти Одеси повели шалену кампанію проти місцевого комітету РСДРП, намагаючись відколоти від нього Дальницький район і окремі партійні осередки Миського району. Проте більшість членів Одеської партійної організації не підтримала розкольників. Представник ЦК РСДРП С. І. Гусев писав з Одеси, що хоч одзвісти і підкорили своєму впливові Пересипський, а потім Дальницький райони, однак вони були все ж «у меншості»⁴⁶. Про зв'язки Одеського комітету і Одеської установчої групи з масами красномовно говорять їх фінансові звіти. Якщо комітет за півтора місяця (з 10 жовтня до 1 грудня 1909 р.) мав 20 грошових надходжень на суму 57 крб. 60 коп., а весь його доход становив 161 крб. 95 коп.⁴⁷, то установча група за чотири місяці (вересень—грудень 1909 р.) мала лише 6 грошових надходжень на суму 5 крб. 61 коп., а її доход дорівнював 12 крб. 67 коп.⁴⁸

У боротьбі проти Одеського комітету одзвісти заручилися підтримкою місцевих меншовиків-ліквідаторів. Цей блок був викритий і заплямований на сторінках центрального партійного органу газети «Социал-демократ». «Ми звертаємо найсерйознішу увагу партії на виявлену тут тенденцію,— писала редакція газети.— В чаді зашкарубло-фракційних чвар і в мсрці підпілля подібні паростки можуть розквітнути пишним цвітом»⁴⁹.

Історія одеського блоку одзвістів і ліквідаторів була характерна не тільки для Одеси. Ця тенденція об'єднання всіх антипартійних груп виявлялась і в діях їх закордонних лідерів, які при підтримці Троцького виступали проти більшовиків і їх зближення з меншовиками-партійцями. Пізніше, в серпні 1912 р., Троцький скликав конференцію ліквідаторів, «впередівців» та інших антипартійних течій, на якій оформив горезвісний антибільшовицький блок.

В. І. Ленін уважно стежив за розгортанням боротьби проти одзвістів в Одесі не лише за листами С. І. Гусева, В. А. Дьоготя та інших більшовиків, а й за документами комітету і установчої групи. Збереглася листівка Одеської установчої групи РСДРП «До всіх робітників і робітниць м. Одеси» з власноручними помітками Володимира Ілліча. В. І. Ленін, зокрема, поставив знаки питання в тих двох місцях, де йшлося про невірне визначення одеськими одзвістами тогочасних завдань пролетаріату і оцінку моменту. Він також звернув увагу і на помилкові твердження про те, що в країні «власне нічого не змінилося», що спроби ворогів загасити революційну заграву «виявляються марними. Робітничий рух йде собі, як йшов»⁵⁰. Звичайно, для оптимістичних висновків про продовження революції, відсутність спаду робітничого руху і т. д., які робилися одзвістами Одеси в 1909 р., ніяких підстав не давали ні події у місті, ні загальна обстановка в країні.

води Шполянського (страйк тривав 17 листопада — 10 грудня.— ЦДІА УРСР, ф. 575, 1907, спр. 509, арк. 247), одзвісти випустили листівку ще від імені «Групи соціал-демократів Пересипського району» (Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС, Ц-50012). Твердження І. П. Никифорчука про утворення Одеської установчої групи в жовтні 1909 р. нам здається передчасним (див. І. П. Никифорчук. Назв. праця, стор. 122). В агентурних донесеннях назва установчої групи з'явилась 5 грудня 1909 р. (ЦДІА УРСР, ф. 386, 1909, спр. 1544, арк. 351, 353).

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 2н, од. зб. 36171, арк. 1.

⁴⁶ Газ. «Социал-демократ», 31 жовтня 1909 р.

⁴⁷ Газ. «Рабочий», 1 січня 1910 р.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 385, 1910, спр. 2457, арк. 291.

⁴⁹ Газ. «Социал-демократ», 24 грудня 1909 р.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 2, оп. 1, од. зб. 2704, арк. 1—1 зв.

Одеський комітет РСДРП разом з Міським районом прийняв спеціальні резолюції проти одзовізму і ліквідаторства і направив їх В. І. Леніну за кордон. Одержавши ці рішення, Н. К. Крупська за дорученням Володимира Ілліча писала більшовикам Одеси в січні 1910 р.: «Прийняті Одеським комітетом резолюції дуже порадували нас»⁵¹. Вони були незабаром опубліковані в газеті «Социал-демократ»⁵².

Питання боротьби більшовиків проти одзовістів жваво обговорювалися в усіх партійних організаціях України. Важливе значення для ознайомлення місцевих більшовиків з внутріпартійними незгодами мав лист Н. К. Крупської від 7 (20) листопада 1909 р. у Миколаїв на ім'я Р. П. Шварц, в якому Надія Костянтинівна сповіщала про рішення наради розширеної редакції «Пролетария», про спроби одзовістів перетворити школу на о. Капрі в свій організаційний центр, про розкольніцькі дії представників одзовізму (максимовців) у Росії. «В Росії,— писала Н. К. Крупська,— максимовці тільки псують всюди роботу, особливо силкуючись дезорганізувати діяльність соціал-демократів у легальних товариствах, в масах успіху не мають...»⁵³.

Рішення наради, суть внутріпартійних незгод глибоко цікавили і більшовиків Донбасу. На початку листопада 1909 р. Петровська організація в Єнакієвому одержала з-за кордону великого листа «Сергія» (можливо, С. І. Гусева, який мав кличку «Сергія Івановича» і перед тим побував у Донбасі) з викладом суті тогочасних внутріпартійних розходжень, з ленінською оцінкою ліквідаторства справа і зліва, а також роз'ясненням основних практичних завдань, що стояли тоді перед партією. Особливо детально автор листа висвітлював антипартійний характер поглядів одзовістів, підкреслюючи при цьому, що «вся аргументація «божественних одзовістів» не соціал-демократична і не витримує самої легкої критики»⁵⁴. 7 листопада цей матеріал обговорювався на засіданні комітету (колективу) Петровської організації, після чого його переслали в рудничні групи, де він також зачитувався і обговорювався⁵⁵. Лист представника ЦК РСДРП викликав великий інтерес серед членів партії і допсміг їм краще зрозуміти зміст внутріпартійної боротьби.

Одночасно колектив Петровської організації РСДРП одержав і звіт про роботу створеної одзовістами школи на о. Капрі. Він був зачитаний на засіданні колективу 7 листопада, де вирішили послати двох учнів до школи з метою підготовки партійних працівників для Донбасу і написати відповідного листа про ставлення організації до школи. Такий лист був написаний і схвалений на черговому засіданні колективу 17 листопада 1909 р. Зміст його свідчив про непослідовно більшовицьку лінію керівництва Петровської організації, зокрема це був виступ проти «панівної більшовицької фракції», заклик покінчити з «фракційними рахунками» і т. ін.⁵⁶ Однак колектив Петровської організації так і не виконав прийнятого рішення і незабаром відмовився від свого задуму.

⁵¹ Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями України в 1901—1912 рр., «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 142.

⁵² Газ. «Социал-демократ», 13 лютого 1910 р.

⁵³ Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями України в 1901—1912 рр., «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 142.

⁵⁴ Приложение к статье «Из истории РСДРП в Донбассе», журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 151.

⁵⁵ Див. Т. Харченко. Из истории РСДРП в Донбассе 1906—1909 гг., журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 147.

⁵⁶ Т. Харченко. Назв. праця, стор. 148.

Отже, завдяки енергійним діям В. І. Леніна, рішенням наради розширеної редакції «Пролетарія» одзовістські настрої в партійних організаціях України були швидко подолані. Єдина одзовістська самостійна організація, створена в Одесі після рішень наради, проіснувала недовго — до січня 1910 р. Внаслідок проведених масових репресій проти соціал-демократів поліцією було заарештовано І. І. Білопольського і ще кількох керівників Одеської установчої групи РСДРП, а ті їх прихильники, які залишились на волі, не робили вже ніяких спроб до відновлення своєї окремої організації. Партійні комітети України не мали ніякого зв'язку і з школою одзовістів на о. Капрі.

Більшовики України були надійною і вірною опорою В. І. Леніна у боротьбі за зміцнення партії, проти різних опортуністичних течій і угруповань. І нині Комуністична партія України свято оберігає єдність партійних рядів, послідовно бореться за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти ревізіонізму, догматизму, сектантства й лівого опортунізму, за зміцнення світової соціалістичної системи і єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху.

І. О. ГУРЖІЙ
РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
В СИСТЕМІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО РИНКУ
(60—90-і роки ХІХ ст.)

У промисловому виробництві Росії завжди важливу роль відіграла Україна з своєю багатогалузевою промисловістю. Вже після возз'єднання з Росією в 1654 р. продукція цілого ряду галузей промисловості України задовольняла не лише місцеві потреби, а й вивозилась у Росію та за кордон. Особливо великої ваги набрала Україна в промисловому виробництві Росії після реформи 1861 р., коли внаслідок скасування кріпосного права було відкрито новий широкий простір для зростання фабрично-заводської промисловості.

В. І. Ленін, глибоко вивчаючи процес розвитку капіталізму в пореформеній Росії, в цілому ряді праць, особливо в своєму геніальному дослідженні «Розвиток капіталізму в Росії», визначив місце України у всеросійському промисловому виробництві. Він всебічно показав виняткову роль її у вугільній, металургійній, металообробній, машинобудівній і харчовій промисловості, підкреслюючи при цьому нерозривний зв'язок промисловості України з всеросійським ринком.

Питання про роль України в промисловому виробництві пореформеної Росії вже торкались у своїх працях Г. Д. Бакулев, Ф. Є. Лось, О. О. Нестеренко, О. А. Парасунько, С. І. Потолов, П. О. Хромов та деякі інші радянські історики й економісти. Проте загалом це питання потребує ще спеціального висвітлення.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві, зокрема розширення селянства, дальше відділення ремесла від сільського господарства, зростання чисельності промислових і сільськогосподарських робітників, збільшення кількості міського населення та швидкий розвиток міст і транспорту—все це створювало внутрішній ринок для капіталістичної промисловості. Визначальну ж роль у створенні, поширенні й поглибленні внутрішнього ринку в пореформеній період відіграла фабрично-заводська промисловість. «Швидкий розвиток фабричної промисловості в Росії,— підкреслював В. І. Ленін,— створює величезний і дедалі більший ринок на засоби виробництва (будівельні матеріали, паливо, метали та ін.), збільшує особливо швидко частку населення, зайнятого виготовленням предметів продуктивного, а не особистого споживання. Але й ринок на предмети особистого споживання швидко збільшується внаслідок зростання великої машинної індустрії, яка відтягує все більшу і більшу частку населення від землеробства до торговельно-промислових занять»¹.

Важливим ринком для важкої й будівельної промисловості було залізничне будівництво. З свого боку залізниці забезпечили регулярні і в масових масштабах економічні зв'язки окремих районів, посилили дію всіх процесів, що поширювали й поглиблювали внутрішній ринок.

Внаслідок реформи 1861 р., за рахунок пограбування селян, поміщики нагромадили великі грошові капітали, чималу частину яких вони вкладали в промисловість. Посилився приплив іноземних капіталів. Зокрема багато їх вкладалось у важку промисловість України.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 475.

«...Останнім часом, — писав В. І. Ленін у 1896 р., — іноземні капіталісти особливо охоче переносять свої капітали в Росію, будують в Росії філії своїх фабрик і заводів і заснують компанії для нових підприємств в Росії. Вони пожадливо накидаються на молоду країну, в якій уряд такий прихильний і догідливий до капіталу, як ніде...»².

Для пореформеного періоду було характерним неухильне зростання концентрації виробництва. На кінець XIX ст. Росія, в тому числі й Україна, за рівнем концентрації виробництва й робочої сили на ньому посіла перше місце серед капіталістичних країн. Особливо високої концентрації досягла металургійна та вугільна промисловість. Посиленням концентрації і розоренням дрібних підприємств супроводжувались кризи 1873—1878 і 1882—1886 рр. В 90-х роках, під час нового промислового піднесення, завершився технічний переворот, що почався ще в першій половині XIX ст.

Швидше від інших галузей розвивалась важка індустрія — гірничозаводська і металургійна. Розвиток виготовлення засобів виробництва лежав в основі промислового піднесення кінця XIX ст. Щодо застосування парових двигунів у промисловості в 70-х — початку 90-х років Київська, Катеринославська і Подільська губернії йшли за Московською, Петербурзькою та деякими іншими губерніями центрального промислового району Росії³.

З промисловим переворотом були пов'язані докорінні зміни в соціальній структурі суспільства. Сформувалися два основні антагоністичні класи — буржуазія і пролетаріат. На 80-і роки припадає виникнення перших акціонерних об'єднань промисловців: союзи — рейкових фабрикантів (1882 р.) та цвяхових і дротяних заводів (1886 р.), цукровий синдикат (1887 р.). На кінець XIX ст. стало помітним зрощування банківського капіталу з промисловим, тобто утворення фінансового капіталу.

Розвиток промисловості на Україні, як і в Росії загалом, відбувався в настійній боротьбі проти численних пережитків кріпосництва (велике поміщицьке землеволодіння, відробіткова система, тягар викупних платежів, напівкріпосницьке селянське землеволодіння тощо). Розвиток промисловості дуже гальмувало царське самодержавство, що вдавалося до надмірного протекціонізму, надавало надзвичайні пільги промисловцям, виконувало функції цукрового синдикату, сприяло проникненню іноземного капіталу у вітчизняну промисловість та ін.

Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації. На території тогочасної Росії склались такі основні промислові центри: Московський (переважно текстильна, металообробна, хімічна), Петербурзький (машинобудування, текстильна, хімічна), Прибалтика (машинобудування і текстильна промисловість), Царство Польське, що входило тоді в склад Росії (текстильна, вугільна і металообробна), Уральський (гірничометалургійна), Бакинський (нафтова), Закавказький (кам'яновугільна, марганцева). Україна з своїми Донецьким і Криворізьким басейнами перетворилась в основну паливно-металургійну базу всієї Росії. Одночасно українські губернії стали одним з найважливіших центрів машинобудування, особливо сільськогосподарського, та головним постачальником цукру на внутрішній і зовнішній ринки Росії. Серед 103 найважливіших центрів фабрично-заводської промисловості в Європейській Росії 80-х років В. І. Ленін називає міста

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 90.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 436—437.

Київ, Харків, Одесу, Катеринослав, Юзівку, містечко Смілу, селище Клинци, село Кам'янське ⁴.

На Україні в пореформений період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз ^{*}, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції, а також чисельність фабрично-заводських робітників. Так, якщо в 1869 р. на Україні нараховувалось 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. За цей час вартість їх продукції виросла з 71,5 млн. крб. до 439,2 млн. крб. ⁵ Згідно з «Списком фабрик і заводів» за 1902 р. на Україні із 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861—1880 рр. 505 (20,8%), 1881—1890 рр.— 469 (19,4%), 1891—1900 рр.— 1043 (43%). Найбільший процент новозбудованих підприємств припадав на Катеринославську губернію.

Всілякі заохочування з боку царського уряду зумовили швидке зростання іноземних капіталовкладень у промисловість України. За свідченням старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії тут у 1899 р. «всі металургійні, а також великі заводи другої групи, тобто зайняті виробництвом по обробці металів, належали 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких становив 130 млн. крб.» ⁶.

Зростала питома вага України в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р., на Україну припадало 20% загальної кількості промислових підприємств європейської Росії і 22,5% вартості виробленої ними продукції ⁷.

У процесі технічного перевороту неухильно зростала енергоозброєність і механізація промисловості України. В 1893 р. на неї припадало із загального числа в Європейській Росії 33% парових машин і 26% їх потужності ⁸.

Розвиток капіталізму супроводжувався завершенням формування промислової буржуазії і пролетаріату. Українська буржуазія поряд з російською та іноземною посідала чільне місце в багатьох галузях економіки. Серед власників гірничих і машинобудівних підприємств були відомі Алчевський, Голуб, Іщенко, Панченко, Полетченко, брати Рутченки та ін. На 1897 р. близько 41 тис. українців-буржуїв (без членів сім'ї) жили з прибутків від капіталів та нерухомого майна ⁹.

На протилежному полюсі формувався промисловий пролетаріат України. Основними джерелами його поповнення були: зубожілі селяни, ремісники, кустарі, а також природний приріст робітничих сімей. Особливістю українського пролетаріату було те, що до нього в значній кількості вливались вихідці з братерського російського народу. Зокрема багато росіян працювало в гірничій, металургійній, металообробній та машинобудівній промисловості. За неповними даними, тільки з 1875 до 1897 рр. кількість промислових робітників на Україні майже

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 522, 524, 525.

^{*} Закривалися підприємства, що користувались примусовою працею, а в період криз скорочувалась в основному кількість дрібних підприємств.

⁵ О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX века), К., 1963, стор. 49, табл. 12.

⁶ Екатеринославская губерния, вып. 2, Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г., Екатеринослав, 1900, від. I, стор. 11.

⁷ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1886, № 48, стор. 573—574.

⁸ Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1893 г. Спб., 1896, стор. 8, 14, 17, 36, 37, 46, 51, 52, 54, 57.

⁹ Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения 1897 г., т. II, Спб., 1905, стор. 326.

подвоїлась, збільшившись з 116 тис. до 226 тис.¹⁰. На 1897 р. у новоросійських, південно-західних і лівобережно-українських губерніях налічувалось 756,8 тис. робітників, які працювали на фабриках і заводах, шахтах і рудниках, на будівництві і транспорті, а також у торговельних закладах¹¹.

Наведені вище дані свідчать про значну роль України в промисловому виробництві Росії. Ще більш яскраво це видно, коли проаналізувати питому вагу головних галузей промисловості України в загальноросійському масштабі.

В пореформений період на Україні швидко розвивалась вугільна, з 80-х років металургійна, а також металообробна, машинобудівна промисловість. На кінець XIX ст. Україна перетворилась в основну вугільно-металургійну базу всієї Росії.

Розвиток фабрично-заводської промисловості, зростання металургії, залізничного транспорту, знищення лісів — все це зумовлювало великий попит на кам'яне вугілля, підвищення цін на нього, а разом з тим забезпечувало капіталістам високі норми прибутку. За наживою сюди кинулись, мов хижаки, не лише українські і російські капіталісти, а й іноземні, які захоплювали найкращі родовища вугілля. З 1890 р. до 1900 р. іноземні капітали в кам'яновугільній промисловості Донбасу зросли майже в 6 разів і становили в останній рік 95,3 млн. крб.¹² Акціонерні компанії з іноземним капіталом зосереджували тепер половину видобутку вугілля в Донбасі.

Кам'яновугільна промисловість почала швидко розвиватись у 70-і роки, коли інтенсивно розгорнулось залізничне будівництво і стали до ладу два перші великі металургійні заводи. Особливо значного розмаху вона набула в 90-і роки, в період промислового піднесення. Новозбудована густа мережа залізниць дала можливість вийти донецькому вугіллю на широкий внутрішній ринок.

Видобуток вугілля в Донбасі за 60—90-і роки характеризується такими даними: протягом 1860—1870 рр. він зріс із 6 млн. пудів до 15,6 млн. пудів, 1880—1890 рр. — із 86,3 млн. пудів до 183,2 млн. пудів, за 1895—1900 р. — із 298,3 млн. пудів до 691,4 млн. пудів¹³. Якщо в 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі становив близько 33%, то в 1900 р. він уже досягав майже 69% загального видобутку в Росії.

На Донбас припадало майже все виробництво коксу. У 1899 р. виробництво коксу в Росії збільшилось до 104 тис. пудів, з яких Південь дав 103,6 тис. пудів¹⁴.

Кам'яновугільна промисловість Донецького басейну набула найвищої концентрації. Відзначаючи це, В. І. Ленін наводить такі дані за 1890 р.: на 104 дрібні шахти припадало лише 2% видобутку вугілля, а 37 найбільших шахт, зосереджуючи $\frac{3}{5}$ всього числа робітників, давали понад 70% видобутку вугілля¹⁵. На 1898 р. в Донбасі нараховувалось 1009 шахт, з яких 746 добували вугілля до 500 тис. пудів і 263 — понад 500 тис. пудів. Якщо перші дали близько 8% загального вуглевидобутку, то другі — понад 92%. Причому на шахти з видобут-

¹⁰ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962, стор. 8; О. А. Парасунько. Назв. праця, стор. 49, 72.

¹¹ А. Г. Рашин. Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 178. У це число входили і чорнороби та поденники.

¹² Л. Я. Эвентов. Иностранные капиталы в русской промышленности, М.—Л., 1931, стор. 20.

¹³ О. О. Нестеренко. Назв. праця, ч. II, стор. 48; Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности в Донецком бассейне, М., 1955, стор. 128.

¹⁴ И. Гливиц. Железная промышленность России, Спб., 1911, Приложения.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 423.

ком понад 1 млн. пудів (їх було 120) припадало до 75% одержаного в 1898 р. вугілля¹⁶.

Кам'яне вугілля, добуте в Донбасі, використовувалось переважно металургійними заводами і залізницями. Наприклад, у 1900 р. вони вжили 259 млн. пудів, або понад половину видобутого вугілля¹⁷. Із 463 тис. шестисотпудових вагонів вугілля, що вивозилося щорічно з Донбасу в 1895—1899 рр., на залізницях вжито 26%, а на металургійних заводах 29%¹⁸. За останні 15 років XIX ст. вживання донецького кам'яного вугілля металургійними заводами й залізницями збільшилось майже в 7 разів.

З року в рік збільшувався вивіз кам'яного вугілля з Донбасу: якщо в 1880—1882 рр. його було вивезено 237,2 тис. вагонів, то в 1888—1890 рр. уже 549,2 тис. вагонів¹⁹. Майже половина вугілля, добутого у Донбасі, вивозилась на захід. У 1890 р. число станцій його призначення порівняно з 1888 р. збільшилось на 71 і становило 511²⁰. Все це переконливо говорить про широкий район використання донецького вугілля, про велике значення вугільної промисловості України в промисловості Росії.

Головні українські родовища залізної руди зосереджувались у Криворізькому басейні. Вони почали розроблятися у масовому масштабі лише у 80-х рр. XIX ст. Протягом 1895—1899 рр. видобуток залізної руди на Україні зріс з 68,4 млн. пудів до 172,5 млн.²¹. На 1900 р. Україна займала основне місце по видобутку залізної руди. Того року в Росії було видобуто 367,2 млн. пудів руди, з яких понад 57% припадало на Україну²².

Велику роль відігравала Україна у видобутку марганцевої руди, майже 95% якої застосовувалась у металургійній, хімічній, керамічній та скляній промисловості. У 1891 р. видобуток марганцевої руди становив 660 тис. пудів, а у 1899 р.— 10 млн. пудів²³ (близько 45% загальноросійського видобутку). Певне значення в гірничій промисловості України мали подільські фосфорити. Щороку їх вивозили сотнями тис. пудів на внутрішній ринок і за кордон (переважно в Австрію і Німеччину). Наприклад, у 1884 р. в межах Росії їх було вжито близько 210 тис. пудів, а за кордоном — 499 тис. пудів. Через рік вивіз їх у Росію вже становив 400 тис. пудів, а за кордон — 680 тис. пудів²⁴.

В пореформений період значного розвитку набула соляна промисловість, куди настійно проникав іноземний капітал. Добування кам'яної, самосадної та виварної солі в Росії неухильно зростало. Так, якщо в 1880 р. воно складало 47,6 млн. пудів, то в 1890 р.— 84,9 млн. пудів. На Україні постачали сіль переважно Катеринославська (кам'яна і виварна), Херсонська (самосадна), Таврійська (самосадна) і Харківська (виварна) губернії. Завдяки широкій мережі залізниць за 8 років (1890—1897) видобуток солі в Донбасі зріс з 10,7 млн. до 18,9 млн. пудів²⁵. Всього ж добуто на Україні та в Бессарабії різна

¹⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1901, № 47, стор. 349.

¹⁷ Г. Д. Бакулев. Назв. праця, стор. 131.

¹⁸ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1901, № 50, стор. 519.

¹⁹ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1891, № 27, стор. 11.

²⁰ Там же, стор. 12.

²¹ О. О. Нестеренко. Назв. праця, ч. II, стор. 59.

²² П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, изд. 3-е, М., 1952, стор. 147.

²³ Марганцевая промышленность Южной России в 1901 г., Харьков, 1902, табл. 9, стор. 8.

²⁴ В. К. Гульдман. Подольская губерния, К.-Подольский, 1889, стор. 161—162.

²⁵ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1898, № 43, стор. 275.

сіль у 1897 р. становила 46,5 млн. пудів, або близько 50% виробництва її в Росії²⁶.

Сіль з України вивозилась у Центральну Росію, Прибалтику, Білорусію, Польщу тощо. У 1892 р. з портів Чорного моря у Балтійські порти було вивезено 4,1 млн. пудів кримської солі, а через п'ять років (у 1898 р.) — майже 5 млн. пудів²⁷. Крім того, близько 32 млн. пудів донецької і кримської солі перевезено залізницями²⁸.

«Південний район гірничої промисловості,— відзначав В. І. Ленін,— являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»²⁹. На конкретних даних В. І. Ленін показав, як нова гірнична база Півдня витіснила старий Урал, який у початковий період пореформеного розвитку Росії був головним центром металургійної промисловості. Протягом 1867—1897 рр. виплавка чавуну на Півдні зростає з 56 тис. до 46,4 млн. пудів, або з 0,3% до 40,4% загального виробництва в усій Росії. За цей час питома вага Уралу у виробництві чавуну скоротилася з 65,1% до 35,8%. На початку ХХ ст. Південь давав 84,3 млн. пудів чавуну, або понад 53% його загальноросійської виплавки³⁰.

На півдні Росії, головним чином України, наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. працювало 17 великих металургійних заводів, основна частина яких належала іноземцям. «Особливо швидко,— зазначав журнал «Вестник финансов, промышленности и торговли»,— відбувається розвиток металургійної промисловості в Катеринославській губернії: за останні п'ять років виплавка чавуну тут більш, ніж подвоїлась — в 1889 р. всі заводи цієї губернії виплавили 8 290 945 п. чавуну, а в 1893 р. вони вже виплавили 19 616 240 п.»³¹. У 1895 р. Олександрівський завод виплавив чавуну 10,4 млн. пудів, Брянський — 9,4, Дніпровський — 9,4, Дружківський — 2,2, Данцівський у Кривому Розі — 2,4 млн. пудів³². Цьому сприяла наявність на Півдні великих родовищ високоякісних руд і коксівного вугілля, густа мережа залізниць, постійні казенні замовлення на метал по високих цінах. На Півдні значно інтенсивніше, ніж на Уралі, застосовувались машини і швидше зростала чисельність робітників. В. І. Ленін указував, що з 1877 р. до 1883 р. кількість парових сил на Уралі збільшилась тільки в 2,5 раза, а на Півдні — в 6 разів, число робітників відповідно в 1²/₃ раза і майже в 4 рази³³.

Маючи велику кількість чавуну, Україна на кінець ХІХ ст. стає головним центром виробництва заліза й сталі. За 1885—1895 рр. виробництво заліза і сталі в Росії (разом з Царством Польським) зросло із 32,5 млн. до 79,8 млн. пудів, або в 2,5 раза; на Півдні відповідно — із 2,7 млн. пудів до 22,8 млн., або майже у 8,5 раза. В наступні п'ять років виробництво заліза і сталі в Росії збільшилося з 104,5 млн. пудів до 163,8 млн., а на Півдні відповідно — із 26,6 млн.

²⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1898, № 43, стор. 275.

²⁷ А. Д. Билимович. Товарное движение на русских железных дорогах, К., 1902, стор. 185.

²⁸ А. Д. Билимович. Назв. праця, стор. 189.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

³⁰ Там же.

³¹ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1895, № 3, стор. 115.

³² Там же, 1896, № 18, стор. 362.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 422.

до 73,8 млн.³⁴. Тобто в Росії воно зросло в півтора раза, на Півдні — майже втриє. Якщо в 1895 р. залізо і сталь, вироблені на південних заводах, становили 28,6% їх загальноросійського виробництва, то у 1899 р. — вже 45%.

Металургійні заводи Півдня були потужнішими, продуктивнішими, ніж на Уралі. У 1890 р. на один південний завод виплавлялось у середньому 1491 тис. чавуну, а в 1900 р. — 3192 тис.; на Уралі ж відповідно — 250 тис. і 436 тис. пудів, тобто продуктивність одного заводу на Півдні була в 1890 р. в 5,9 разів, а в 1900 р. в 7,3 раза більша, ніж на Уралі. Виплавка чавуну на одного робітника на Півдні дорівнювала за названі роки 990 і 1714 пудів, а на Уралі — 194 і 297, або в 5,1 і 5,7 раза менше, ніж на південних заводах³⁵. Все це сприяло збільшенню питомої ваги Півдня у загальноросійській металургії.

Україна виробляла основну частину залізничних рейок. Так, наприклад, у 1896 р. всього в Росії було вироблено 22,4 млн. пудів рейок, з яких на Україну припадало 15,3 млн. пудів, або 69%; у 1900 р. відповідно — 30,2 млн. і 23 млн., або 76%.

У пореформений період на Україні, як і в центральноросійських районах Росії, порівняно швидко розвивалося машинобудування. «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»³⁶. Україна тоді займала чільне місце у машинобудівній промисловості Росії, особливо у виробництві сільськогосподарських машин.

На час реформи 1861 р. в губерніях України число машинобудівних, або, як їх тоді називали, механічних, заводів не виходило за межі 20. Згодом їх кількість зростає, становлячи (без Таврійської губернії) в 1884 р. 75 з обсягом виробництва на 6,4 млн. крб.³⁷. Це дорівнювало 20% їх загальної кількості у Європейській Росії (без Царства Польського) і 16% вартості їх продукції. На кінець XIX ст. число машинобудівних і металообробних заводів на Україні сягає 299, а виробництво їх продукції — 57,2 млн. крб.³⁸. Машинобудівні заводи України виробляли устаткування для харчової, зокрема цукрової промисловості, а також для гірничої, металургійної і хімічної промисловості.

Починаючи з 80-х років, Україна займає перше місце по виробництву сільськогосподарських машин. До цього центром їх виробництва були привіслинські і прибалтійські губернії. Це переміщення пояснюється тим, що південні губернії стали основним центром землеробського капіталізму і в них швидко розвивалась кам'яновугільна і металургійна промисловість.

Найважливішими центрами сільськогосподарського машинобудування на Україні були Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград, Олександрівськ, Херсон, Миколаїв, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам: Гельферіх-Саде, Мельгозе в Харкові, Фільверту і Дедину в Києві, Гену в Одесі, Ельворті в Єлисаветграді, Леппу і Вільману в Олександрівську і т. д. Сільськогосподарські машини і знаряддя, вироблені на заводі Гена, збувались у південних губерніях України, Криму і на Кавказі³⁹. За відомостями «Покажчика» п. Орлова, на Україні в 1890 р. діяло 70 заводів, які виробили на

³⁴ Железная промышленность Южной России в 1905 году, Харьков, 1906, стор. 85.

³⁵ И. Гливиц. Железная промышленность России, Спб., 1911, стор. 114.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 515.

³⁷ ЦДІАЛ, ф. Департаменту торгівлі і мануфактури, оп. 12, спр. 225, арк. 30—31.

³⁸ О. О. Нестеренко. Назв. праця, ч. II, стор. 94.

³⁹ Отчет о деятельности Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1885 г. Одесса, 1886, стор. 96.

2,6 млн. крб. сільськогосподарських машин, в тому числі заводи південноукраїнських губерній давали 40% сільськогосподарських машин, вироблених в усій Росії. В. І. Ленін, відзначаючи швидке зростання сільськогосподарського машинобудування у чотирьох південних губерніях (Донській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській), ілюструє це на таких даних: у 1876 р. тут було вироблено сільськогосподарських машин на 280 тис. крб., а в 1894 р. вже на 6183 тис. крб.⁴⁰. Це становило більш як 64% виготовлення їх у Європейській Росії і Царстві Польському. Чимало сільськогосподарських машин і знарядь, вироблених на Україні, вивозилось до центральних і приволзьких губерній Росії, а також до Сибіру.

Після сільськогосподарського машинобудування друге місце на Україні займало транспортне машинобудування, зосереджене у Харкові, Києві, Луганську, Миколаєві. Харківський (з 1893 р.) і Луганський (з 1896 р.) заводи, що були разом з Путиловським найбільшими в Росії, випустили у 1900 р. 233 паровози (понад 23% загальноросійського виробництва)⁴¹. У Києві і Миколаєві в невеликих розмірах було налагоджено вагонобудування і суднобудування.

Поряд з важкою розвивалися різні галузі харчової промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головнішими з них були: цукрова, борошномельна, горілчано-спиртова, тютюнова. Їх продукція знаходила збут у багатьох районах Росії, а також за кордоном.

Цукрова промисловість на Україні почала розвиватися ще з 20-х років XIX ст. Протягом 60—80-х років у ній завершився промисловий переворот. Для цієї промисловості була характерною рання поява акціонерних товариств. Цукрозаводчики Правобережної України в листі до київського генерал-губернатора в 1876 р. писали: «Після відчутного потрясіння, перенесеного буряково-цукровою промисловістю в 1862 р., внаслідок перевороту в економічному житті краю ця промисловість почала особливо розвиватись з 1865 р., коли були до неї застосовані акціонерні засади»⁴². Число акціонерних товариств у цукровій промисловості швидко зростало. Лише протягом 1890—1894 рр. царський уряд затвердив 28 акціонерних товариств з капіталом 14,3 млн. крб.⁴³

У 1887 р. створюється синдикат цукрозаводчиків — одна з перших монополій Росії. Бюро синдикату містилося в Києві, а керівну роль у ньому відігравали найбільші цукрозаводчики України — Бобринські, Браницькі, Бродські, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки та ін. На час свого заснування синдикат об'єднував 171 завод із 219 (78%), а в 1892—1893 рр. — 203 з 224 (91%)⁴⁴. Синдикат мав завдання — забезпечити шляхом нещадної експлуатації робітників високі прибутки, тримати високі ціни на внутрішньому ринку. Для цього він скорочував виробництво, організував вивіз за надзвичайно низькими цінами «лишків» за кордон, створював штучний голод на цукор у країні. Всі ці заходи всіляко підтримував царський уряд, що згодом привело до перетворення синдикату в державно-монополістичне об'єднання.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 182.

⁴¹ Д. П. Ильинский и В. П. Иванецкий. Очерк русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности, М., 1929, стор. 90.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 55, спр. 206, арк. 3.

⁴³ К. І. Воблий. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості, т. II, К., 1930, стор. 181.

⁴⁴ Г. Циперович. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Л., 1927, стор. 122.

В. І. Ленін, характеризуючи цукровий синдикат, писав, що «це об'єднання, розуміється, наскрізь пройняте було найреакційнішим і бюрократичним духом, забезпечувало скандально-високі бариші капіталістам, ставило в абсолютно безправне, принижене, забите, рабське становище службовців і робітників. Держава вже тоді контролювала, регулювала виробництво — на користь магнатів, багачів»⁴⁵.

Протягом 60—90-х років у цукровій промисловості посилювався процес концентрації виробництва, зростала виробнича потужність заводів. У 1889—1890 рр. із 112 заводів Правобережної України 82 виробили більш як по 100 тис. пудів цукру⁴⁶. Разом з тим розширювалося застосування парових двигунів на цукрових заводах. Якщо в 1881—1882 рр. на один український завод пересічно припадало 51,4 к. с., то в 1895—1896 рр. вже 72,2 к. с.⁴⁷. Застосування парової техніки та нової технології дало можливість збільшити протягом 80—90-х рр. продуктивність заводів більш як у 3 рази. Так, у 1880—1881 рр. виробіток цукру на одного робітника становив 141,9 пудів, а в 1899—1900 рр.— 461,4 пудів.

Україна була головним постачальником цукру всієї Росії. У 1860—1861 рр. на Україні діяло 229 цукрових заводів, або 59% загальної їх кількості в країні. Вони виробили понад 3 млн. пудів цукру-піску (80% загальноросійського виробництва). Крім того, 21 (з 38 в Росії) рафінадний завод виробив 1,4 млн. пудів рафінаду (54%)⁴⁸. У 1884—1885 рр. в Росії діяло 249 заводів, які виробили 22 млн. пудів цукру. З цієї кількості на Україну припадало 172 заводи і 16 млн. пудів цукру (73%)⁴⁹. Через 10 років, у 1894—1895 рр., 185 заводів Росії виробили 27,3 млн. пудів цукру. З цієї кількості на Україну припадало 153 заводи і 22,9 млн. пудів цукру (84%)⁵⁰. Отже, хоч кількість цукрових заводів зменшилась майже в півтора рази, виробництво цукру в 1894—1895 рр. зросло порівняно з 1860—1861 рр. у 7 разів.

Український цукор споживався майже в усіх районах Росії. Наприклад, продукція Одеського рафінадного заводу вивозилась до багатьох міст Новоросійського краю, на Кавказ і в Сибір, а також у Персію⁵¹.

Рафінадний завод с. Мала Данилівка (Харківський повіт) збував цукор у Харкові, Москві, Орлі, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Оренбурзі, Саратові, Астрахані, Царицині та інших містах Росії. Частина його продукції вивозили за кордон, зокрема в Персію⁵². Значну роль у торгівлі цукром відіграла Київська біржа, де протягом 1—2 тижнів оформлялось на сотні тисяч пудів угод про продаж-купівлю цукру.

Важливе місце в економіці Росії займала горілчана (винокурна) промисловість. Велика частка її продукції припадала на Україну. Для горілчаної промисловості пореформеного періоду була характерна концентрація виробництва, застосування нової техніки і технології. В 1862—1863 рр. на одну українську гуральню припадало в середньому 5 тис. відер спирту, а на кінець XIX ст.— близько 44 тис. У 1862—1863 рр. в Європейській Росії працювало 4009 горілчаних підприємств, з яких

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 302.

⁴⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1891, № 51, стор. 761.

⁴⁷ К. Г. Воблий. Назв. праця, т. II, стор. 162.

⁴⁸ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, Спб., 1862, табл. літ. А, до стор. 19, 136.

⁴⁹ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1885, № 48, стор. 724.

⁵⁰ К. Г. Воблий. Назв. праця, т. II, Додатки, табл. 33.

⁵¹ Отчет о деятельности Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1885 г., Одесса, 1886, стор. 88.

⁵² Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Харківського губернского статистического комитета, оп. I, спр. 152, арк. 156.

на Україну припадало 1485, або понад 37%. У 1899—1900 рр. на Україну припадав уже тільки 421 завод (з 2018 у Європейській Росії), але вони виробили 18419 тис. відер спирту (близько 58%)⁵³.

Проте на шляху розвитку горілчаної промисловості стояла акцизна система. У відомостях Харківського губернського статистичного комітету про стан Охтирського повіту за 1888 р. зазначалося: «Винокуріння перебуває в повному занепаді, і покращення, в розумінні господарських пристосувань, не помічається. Головною перешкодою чому є існуюча тяжка акцизна система, що знищила всі раніше існуючі сільськогосподарські заводи і створила тип нових, винятково промислових заводів, побудованих і в багатьох містах на Півдні Росії»⁵⁴.

Для виробництва горілки вживалась велика кількість борошна, а згодом — картоплі й патоки. Про це, зокрема, свідчать такі дані: у 1862—1863 рр. гуральні України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі⁵⁵; у 1883—1884 рр.— 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі, 4087 тис. пудів патоки⁵⁶. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту сільськогосподарської продукції.

В. І. Ленін, відзначаючи поширення винокуріння з картоплі, указував, що «величезний ріст посівів і збору картоплі означає ріст саме торговельного і капіталістичного землеробства, поряд з підвищенням техніки землеробства, з заміною трипільля багатопільною сівозміною і т. д.»⁵⁷.

Горілка і спирт з України вивозились до багатьох міст і повітів Центральної Росії, Білорусії, Бессарабії, Області Війська Донського. Наприклад, з Київської губернії в 1899 р. спирт вивозили в Петербурзьку, Московську, Курську, Астраханську, Бессарабську губернії, Область Війська Донського, а також за кордон через Одеську та Лібавську митниці⁵⁸.

На Україні багато вироблялося пива, проте майже повністю воно споживалося на місці. Борошномельна промисловість, у якій замість примітних жорен почали застосовуватись вальцювальні верстати, працювала як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Проте у цій галузі протягом усього пореформеного періоду співіснували найпередовіші на той час парові, питльовані млини з водяними й вітряними млинами, а також такими, що приводились у дію силами тварин. В 1895 р. у губерніях України за винятком Київської, про яку немає відомостей, нараховувалось 15293 борошномельно-круп'яних підприємств, які виробили продукції на 39242 тис. крб.⁵⁹

Великі борошномельні підприємства України в 1893 р. виробили 41671 тис. пудів борошна, що становило понад 26% його виробництва в Росії. Значними центрами борошномельної промисловості стали Київ, Одеса, Кременчук, Єлисаветград.

Чимало парових млинів заснували акціонерні товариства. Наприклад, «Товариство Київського парового борошномельного млина» звернулось у 1894 р. до Міністерства фінансів з проханням дозволити додатково випустити акції, щоб збільшити основний капітал до

⁵³ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1890, № 43, стор. 179, 180.

⁵⁴ ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, оп. I, спр. 172, арк. 2.

⁵⁵ «Статистический временник Российской империи», вып. I, від. II, стор. 35—38.

⁵⁶ «Ежегодник Министерства финансов», 1889, вип. XVI, стор. 658—659.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 244.

⁵⁸ Київський обласний державний архів, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. I, спр. 2434, арк. 52.

⁵⁹ О. О. Нестеренко. Назв. праця. ч. II, стор. 150.

2500 тис. крб.⁶⁰ В 1895 р. торговий дім «Брати Ізраїловичі» (м. Павлоград Катеринославської губернії) звернувся до Міністерства фінансів з проханням затвердити статут акціонерного товариства по виробництву борошна й крупи. В листі говорилося, що торговий дім Ізраїловичів володіє млином, який переробляє за добу 3000 пудів пшениці (річний оборот до 1 млн. крб.), а також організовує виробництво крупи. Борошно збувається на внутрішньому і зовнішньому (переважно в Лондоні й Константинополі) ринках⁶¹.

Наприкінці 1896 р. в борошномельній промисловості створилось монополістичне об'єднання у вигляді ради з'їздів, метою якого було зберегти на внутрішньому ринку високі ціни на хліб. Українське борошно йшло на місцеві ринки, а також до промислових центрів Росії, Білорусії, Польщі, Прибалтики, Кавказу. Частина борошна йшла за кордон через Одеський, Миколаївський і Ризький порти.

Чималої ваги у промисловому виробництві Росії набрав український тютюн. Щоправда, в цій галузі лише на кінець ХІХ ст. понад половина фабрик мала парові й газові двигуни. Проте і на багатьох з них продовжували застосовувати ручні верстати і ступи⁶². Механізацію тютюнової промисловості гальмувала поширена тут надзвичайно дешева жіноча та дитяча праця.

На Україні, як і в Росії загалом, тютюнова промисловість розвивалась нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн. крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилось до 90, а вартість їх продукції зросла до 5,9 млн. крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилась до 114, а вартість виробництва тютюну — до 19,2 млн. крб. На 1895 р. в губерніях України діяло тільки 72 фабрики, які виробили тютюну на 7,7 млн. крб.⁶³ Українські фабрики давали від 20 до 40% загальної вартості тютюну.

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості на Україні післяреформеного періоду була Одеса. В 1864 р. тут працювало 15 тютюнових фабрик, які постачали міста не тільки України, а й Росії. Фабрикант Папа—Нікола цього року продав 21822 пуди тютюну, з яких вивезено в Петербург 3560 пудів, Москву — 1961, Курськ — 1098, Нижній Новгород — 784⁶⁴. Чимало тютюну й цигарок, вироблених на одеських фабриках, збувалося у Німеччині, Китаї та Японії.

Крім названих вище галузей промисловості, на Україні було чимало інших, що мали місцеве значення. Цілий ряд галузей промисловості, що в дореформений період виходили за місцеві межі, в період промислового капіталізму занепадали або дуже повільно розвивались, працюючи на вузький ринок. До таких галузей, зокрема, відносились суконна, салотопна, скляна, фарфоро-фаянсова, паперова, селітроварна промисловість.

Наведений вище фактичний матеріал дає підставу зробити такі висновки.

Для економіки України 60—90-х років ХІХ ст. характерний порівняно швидкий розвиток промисловості, що супроводжувався корінними зрушеннями в її структурі, енергоозброєності, техніці й техно-

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора. Поліцейська частина, оп. 623, спр. 328, арк. 7.

⁶¹ О. О. Нестеренко. Назв. праця, ч. II, стор. 146.

⁶² В. Н. Любименко. Табачная промышленность в России. Петроград, 1916. стор. 67.

⁶³ О. О. Нестеренко. Назв. праця, ч. II, стор. 160.

⁶⁴ Одеський обласний державний архів, ф. Одеського статистичного комітету, оп. I, стор. 44, арк. 6.

логії. Скасування кріпосного права в 1861 р. і наступне завершення промислового перевороту зумовили великі соціальні зміни в складі населення України. Протягом трьох пореформених десятиліть тут остаточно сформувались два основні антагоністичні класи капіталістичного суспільства—промисловий пролетаріат і промислова буржуазія.

Українські землі, що входили до складу Росії, були таким національним районом, що за своїм промисловим розвитком не тільки не відставав від Центральної Росії, а й займав провідне місце в цілому ряді галузей промисловості всієї країни. Отже Україна, подібно до Польщі й Прибалтики, не була в економічному відношенні колонією Росії. Зовсім інша картина була в промисловості західноукраїнських земель, що перебували в складі Австро-Угорщини. Різке переважання дрібних, ремісничко-кустарних і мануфактурних підприємств, слабка їх енергоозброєність, низький рівень техніки й технології, однобічність розвитку (переважно нафтодобувна та деревообробна), мала чисельність промислового пролетаріату і незначна його концентрація на підприємствах—усе це було властиве для промисловості західноукраїнських земель другої половини ХІХ ст. Габсбурзька монархія, штучно гальмуючи економічний розвиток Східної Галичини, Закарпаття й Північної Буковини, перетворила їх в аграрні додатки Австрії та ринки збуту для австрійської промисловості.

Промисловість України, що входила до складу Росії, була багатогалузевою і мала високу концентрацію. На ній значною мірою відбився суспільний поділ праці, господарська спеціалізація районів Росії. Вона була нерозривно пов'язана з процесом поширення й поглиблення всеросійського ринку.

До реформи 1861 р. і майже протягом перших двох десятиліть після неї провідною галуззю в промисловості України була харчова, а з 80-х років—важка індустрія. Остання обставина мала велике значення для розвитку капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Зростання промисловості на Україні в пореформений період відбувалось у значній мірі за рахунок акціонерного капіталу. Різко посилювався також приплив іноземних капіталів, що вливалися переважно у важку промисловість. На 80-і роки припадає поява в Росії перших монополістичних об'єднань, куди входили і власники українських заводів.

Україна з своїми Донецьким і Криворізьким басейнами протягом останніх двох десятиліть ХІХ ст. перетворилася в основну кам'яновугільну і металургійну базу всієї Росії. Вона відіграла велику роль у сільськогосподарському, а з кінця ХІХ ст. і в транспортному машинобудуванні. Чільне місце належало Україні і в харчовій промисловості Росії, зокрема у виробництві цукру, борошна, круп, солі, горілки, спирту й тютюну.

Промислова продукція України знаходила широкий збут на місцевому внутрішньому ринку, що зумовлювалося дальшим поглибленням суспільного поділу праці, зростанням міст і міського населення, соціальним розшаруванням селянства, збільшенням чисельності промислового та сільськогосподарського пролетаріату, перебудовою на капіталістичний лад поміщицьких маєтків. Велике значення у створенні внутрішнього ринку для важкої індустрії—металургійної, машинобудівної і кам'яновугільної промисловості—мав залізничний транспорт.

Чимало виробів української промисловості збувалось на близьких і віддалених ринках Росії. Розвиток залізничного, морського й річкового транспорту забезпечив цим виробам безпосередній вихід у Цент-

ральну Росію, Білорусію, Прибалтику, Царство Польське, Кавказ, Сибір, Далекий Схід. Україна також відігравала важливу роль у зовнішній торгівлі Росії і експортувала за кордон не тільки сільськогосподарські продукти й сировину, а й промислові вироби⁶⁵.

Україна, перебуваючи в системі всеросійського ринку, була споживачем багатьох видів промислової продукції, вироблюваної іншими районами Росії. Так, сюди з Петербурзького й Московського промислових районів привозили машини, текстильні, металеві та хімічні вироби, з Білорусії — лісоматеріали, з Прибалтики — машини й текстильні вироби, з Царства Польського — тканини, з Кавказу — нафту, гас, мазут. Промислова, як і сільськогосподарська спеціалізація районів сприяла розширенню і зміцненню між ними економічних зв'язків, зближенню економічного життя їх населення.

Розвиток фабрично-заводської промисловості та поширення її виробів на території всіх українських земель, соціальні зрушення, що відбулися внаслідок промислового перевороту,— все це сприяло створенню спільності економічного життя українського народу. А ця спільність, як відомо, була одним з факторів створення націй. Довготривалий процес формування української буржуазної нації завершився в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

⁶⁵ І. О. Гуржій. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60--90-і роки ХІХ ст.), «Український історичний журнал», 1962, № 5.

А. В. ОРЛОВ, В. С. ПЕТРЕНКО

ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ *

Конкретні соціальні і в тому числі соціологічні дослідження в нашій країні вже набрали значного поширення. Тому навряд чи потрібна дискусія, яка ведеться ще навколо питання про чийсь «монополію» в цій галузі. Вірно зазначали у своїй статті О. Румянцев, Т. Тимофеев та Ю. Шейнін, що «зближуючись в багатьох відношеннях з економічними, філософськими, історичними, правовими науками, конкретні соціальні дослідження мають разом з тим свою власну методіку і свої специфічні завдання. Саме тому жодна з існуючих суспільних наук не може володіти «монополією» на конкретні соціальні дослідження; розвиток останніх повинен збагачувати всі суспільні, та й не лише суспільні науки, сприяючи їх неухильному загальному прогресу¹.

Інтерес істориків, що вивчають сучасні процеси нашого суспільства, до прикладних, соціальних і конкретно соціологічних досліджень зумовлюється насамперед потребами історичної науки. Загальновідомо, що в процесі розвитку кожної науки виникає необхідність у розробці та освоєнні нових пізнавальних засобів. Так, нині на перший план висувається широке застосування в історичних дисциплінах структурного аналізу, формалізації, соціологічних методів і прийомів. Якщо перші два питання вже досить ґрунтовно висвітлювались у радянській літературі, то відносно застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях ще й досі немає повної ясності.

Вивчаючи сучасне життя радянського суспільства, соціологія, як і філософія, економіка, історія та етнографія, розв'язують цілий ряд спільних проблем. З них можна назвати хоча б такі: технічний прогрес та його соціальні наслідки, праця та її характер, зміни в соціальній структурі радянського суспільства на сучасному етапі, культура населення, побут тощо. Певна спільність тематики зазначених галузей знання відбиває реально існуючий в науці процес інтеграції, стики суспільних наук, переважно комплексний характер досліджень, який набуває дедалі більшого поширення.

Успішне застосування істориками методів конкретних соціологічних досліджень можливе при виконанні, наприклад, теми «Зміни в складі, умовах праці та житті колгоспного селянства України на сучасному етапі». Вона є частиною більш широкої проблеми про зміни соціальної структури населення України, над якою зараз працює група наукових співробітників Інституту історії Академії наук УРСР.

Дослідники вже зіткнулися з фактом, що з цілого ряду питань даної теми не існує потрібної статистики, а отже, і точних відомостей, які

* Автори роблять спробу розглянути це питання лише в аспекті можливого використання методіки і окремих соціологічних методів в історичних дослідженнях, присвячених сучасному розвитку радянського суспільства.

¹ Газ. «Известия», 12 травня 1966 р.

аж ніяк не можна замінити найкращими ілюстраціями з газетних інформацій чи навіть з архівних матеріалів. Для успішного дослідження цієї проблеми необхідні фактичні дані, які б становили синтезований матеріал, почерпнутий в різних областях республіки, на базі чого тільки й можна зробити певні висновки і узагальнення. Цілком зрозуміло, що лише силами істориків або соціологів не можна провести обстеження серед населення ні цілої республіки, ні окремих областей, ні навіть великих міст. Та й навряд чи варто намагатися це робити. Ось чому відповідь на цілий ряд проблем, які цікавлять дослідників сучасного періоду історії України, потрібно шукати лише за допомогою конкретних соціальних і соціологічних досліджень.

Ось приклади. Звідки історик може дізнатися, як у роки семирічки поповнювалося колгоспне селянство за рахунок випускників середніх шкіл? Статистичних даних з цього питання немає. Вихід один: вивчити і узагальнити стан справ у кількох десятках різновіддалених від промислових центрів районів. Або інший приклад. В ряді досліджень постає необхідність вмістити дані про участь сільського населення у громадсько-культурному житті, зокрема в художній самодіяльності. Звіти ж культурно-освітніх установ не завжди дають уявлення про соціальний склад учасників самодіяльності.

За результатами цих конкретно-соціологічних досліджень можна буде судити і про дійсний стан речей загалом.

Цілком очевидно, що багато проблем є об'єктом спільного вивчення різними суспільними науками, хоч і в неоднаковій мірі. А це, в свою чергу, зумовлює конкретний підхід зокрема і специфічний аспект дослідження в цілому, властивий, наприклад, історичним дисциплінам.

Розглядаючи питання про співвідношення конкретної соціології та історії, необхідно з'ясувати доцільність і ступінь застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях з сучасності. Адже ж у соціології широко використовуються різні методи, розроблені математикою, статистикою, демографією, логікою, соціальною психологією, історичними дисциплінами.

Історики, які вивчають сучасний період, знають, що внаслідок певної обмеженості пізнавальних засобів їх дослідження дещо втрачають у якості. Залучення соціологічних методів і може подати їм неоціненну допомогу. Самі архівні документи, дані заводської та державної статистики, безпосередні спостереження, матеріали преси — це дають змоги повною мірою простежити безперервні зміни в житті радянського суспільства, а тим більше чітко з'ясувати динаміку і механізм дії того чи іншого суспільного явища.

У дослідника виникає безліч запитань. Априорно на них дати відповіді неможливо, і лише конкретні соціальні, в тому числі соціологічні дослідження внесуть у них цілковиту ясність. В. І. Ленін писав, що дослідник-марксист перш ніж робити висновки, які відповідають дійсності, має спиратися на фундамент з точних і незаперечних фактів. А для цього необхідно «брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння в тому, що факти вибрано або дібрано довільно...»²

Методи соціологічних досліджень розрізняються за характером збирання, обробки, аналізу та узагальнення первинного матеріалу. Саме на попередньому етапі збирання матеріалу й застосовуються переважно суто соціологічні методи. Наступні етапи дослідження вимагають

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

використання математичних та статистичних методів, оскільки саме на них базується аналіз і оцінка одержаних результатів.

Однією з форм масового опитування, яка знаходить нині дедалі ширше визнання не лише серед соціологів, а й в інших суспільних науках, є *анкетний метод*. Як відомо, великого значення надавав йому К. Маркс. Так, у квітні 1880 р. К. Маркс склав «Анкету для робітників» з метою домогтися точного і певного знання тих умов, за яких працює робітничий клас і виникає рух цього класу³.

Безпосередньо анкетування полягає в тому, що опитуваний, як правило, самостійно відповідає на запропоновані питання картки-анкети. Сенса цього методу, його переваги полягають, по-перше, в тому, що він дозволяє зібрати масовий матеріал для дослідження. По-друге, за допомогою цього засобу дослідник економніше використовує час, менше витрачає зусиль. По-третє, сама анкета (зрозуміло, якщо вона вірно побудована) вже в якійсь мірі відбиває робочу гіпотезу в оцінці тих чи інших явищ, що впливає з співвідношення окремих запитань, їх формулювань та ін. У кожній такій анкеті, вже заповненій і повернутій дослідникові, можна, звичайно у найзагальніших рисах, розрізнити правомірність часткових робочих гіпотез, їх реальну основу⁴.

Важливим питанням, чітко розуміння якого вкрай необхідне дослідникові для практичного користування анкетним методом, є принципи і техніка побудови самих анкет. Загальновідомо, що анкета* має відповідати таким основним вимогам: 1) повинна становити органічне ціле і містити певну теоретичну ідею; 2) враховувати психологію опитуваних; 3) бути максимально зручною при дальшій обробці інформації, носієм якої вона стає після заповнення. Усі ці моменти репрезентують структуру анкети в цілому, розпадаючись водночас на ряд часткових питань, і потребують, у свою чергу, детального розгляду.

Одним з них, наприклад, є питання про обсяг анкети. Коли висловлюються теоретичні міркування, усі дослідники без винятку обстоюють одні й ті ж положення: анкета повинна бути невелика за розміром (зокрема мати якнайменше запитань), логічно чітка, максимально зручна для заповнення тощо. На практиці майже повсюдно спостерігається дещо інша картина: щонайменше анкета містить 40—50 запитань і підзапитань, не завжди досягається оптимальна логічна чіткість. Адже крім тих запитань, які мають на меті об'єктивну характеристику обстежуваних (вік, стать, рівень освіти), можуть бути й такі, що дають уявлення про ідеали людини, її духовні запити тощо. Необхідно вносити до анкет контрольні запитання, з допомогою яких створюється можливість перевірити зібраний емпіричний матеріал на адекватність і сталість. Це є одним з важливих моментів будь-якого конкретного соціологічного дослідження.

При викладі запитань треба обов'язково пам'ятати, що саме формулювання їх має надавати опитуваному рівну можливість для проти-

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 548.

⁴ Завершується процес перевірки правомірності як часткових, так і більш загальних гіпотез на заключному етапі роботи, коли виконано соціологічний аналіз і підведено підсумки дослідження (В. А. Ядов. Актуальные вопросы конкретных социологических исследований. журн. «Философские науки», 1965, № 5, стор. 5—6).

* Зразки різноманітних за характером анкет вміщені зокрема в таких виданнях: Вспрабочее время трудящихся. 36 статей, Новосибирск, 1961, стор. 232—249; Вопросы организации и методики конкретно-социологических исследований. 36 статей, М., 1963, стор. 193—194; Социология в СССР, т. I, М., 1965, стор. 448—449; Опыт и методика конкретных социологических исследований. 36 статей, М., 1965, стор. 305—307; Рабочий класс и технический прогресс, М., 1965, стор. 325—327, 329—331; Г. А. Слесарев. Методология социалистического исследования проблем народонаселения СССР, М., 1965, стор. 141—146; та ін.

лежних відповідей, а не ставити його в якісь заздалегідь визначені дослідником рамки чи містити в собі фактичну підказку. Найлегше уникнути таких небажаних наслідків за допомогою ранжированих відповідей, в побудові яких відбиваються часткові робочі гіпотези. Наявні тут також первісні елементи соціального експерименту і соціального моделювання. Не менш важливими з цього питання є також цілий ряд засобів і прийомів процедурного характеру, тобто техніки проведення опитування.

За своїми типами анкети розрізняються на *відкриті* (опитуваний подає розгорнуті відповіді на всі запитання) і *закриті* (опитуваний відзначає лише одну відповідь з числа запропонованих) відповідно до характеру запитань. Відкритий тип анкети значно утруднює дальший процес її обробки, оскільки слід попередньо провести типологічний аналіз і скласти типологію відповідей. Іноді такі анкети за своєю формою дуже подібні до звичайних запитальників, що широко застосовувались в історичних дисциплінах і раніше. Нині радянські соціологи використовують переважно анкети *напівзакриті*, де комбінуються обидва типи запитань.

Велика кількість запитань в анкеті далеко не завжди забезпечує її цінність, оскільки зібраний матеріал може бути більш, ніж достатнім у кількісному, але недостатнім у якісному відношенні. Тобто після його аналізу і оцінки може виявитися, що здобуті дані недостатньо висвітлюють тему. Отже, вирішального характеру для забезпечення якісної репрезентації анкетних відомостей набуває, передусім, сам зміст анкети, що матеріалізується в процесі відповіді на дібрані згідно певним принципам запитання. Кожне конкретне дослідження вимагає розробки нової специфічної анкети.

Не менш важливою вимогою при складанні анкети є врахування психології опитуваних. Запитання не повинні відштовхувати або настоювати людей — адже з найрізноманітніших міркувань вони можуть уникати відповідей. На чільне місце, як правило, висуваються запитання, на які люди відповідають без напруження. Це сприяє встановленню контактів між дослідником і опитуваним. Поряд з цим зрозуміло, що одні й ті ж анкетні пункти, а тим більше в однаковому формулюванні, не завжди придатні для різних груп населення. Слід враховувати також, що при будь-якому опитуванні знайдеться частина людей, що не бажає підписувати анкету. Це зовсім не знижує її якості, оскільки вивчаються групи людей, а не окремі особи.

Щодо вимоги про забезпечення максимальної зручності анкет для дальшої обробки, то в плані статті це навряд чи потребує спеціального розгляду⁵. Слід підкреслити лише необхідність однозначної інтерпретації запитань і відповідей як з боку опитуваних, так і самого дослідника.

Інтерв'ю також є поширеною формою збирання великого за обсягом матеріалу для дослідження. Проте найдоцільніше його застосовувати, зокрема в історичних дисциплінах, як засіб, що передуює анкетуванню або контролює матеріал анкет на одному з останніх етапів соціального дослідження. Суть цього засобу полягає в тому, що дослідник відповідно до виробленого плану, ставить запитання і письмово фіксує відповіді на них. Інтерв'ю, як і анкетування, можна провадити з рівним успіхом серед кількох сотень або тисяч людей і серед незначної їх кіль-

⁵ Про застосування обчислювальної техніки в процесі обробки одержаних даних, див. В. А. Уст'юнов. Применение вычислительных машин в исторической науке, М., 1964; Г. М. Добров. Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках, «Український історичний журнал». 1965, № 1; та ін.

кості. На практиці найчастіше методом інтерв'ю користуються при опитуванні кількох сотень осіб. Від анкет його відрізняє менша стандартизація запитань, що збагачує фактичний матеріал. При дослідженні проблем, пов'язаних з свідомістю, світоглядом, взаєминами тощо, перевага віддається саме інтерв'ю. Однією з його різновидностей можуть бути й тести.

Розрізняються інтерв'ю *стандартизоване, нестандартизоване і нівстандартизоване* залежно від того, чи змінюються в ході опитування запитання (їх формулювання, порядок) і в яких межах. Якщо інтерв'ю провадиться за однією і тією ж програмою через рівні відрізки часу для встановлення сталості дії певних соціальних факторів, то воно називається *панельним*⁶.

На характер і форму запитань, а нерідко й на сам тип інтерв'ю, процедурну сторону його застосування, безумовно, впливає конкретна ситуація. Саме з огляду на цей момент, необхідна попередня копітка праця дослідника, тобто створення чіткої методики, визначення загальної лінії опитування, розробка переліку запитань, в тому числі й додаткових, тощо.

Велике значення в соціологічному дослідженні має також метод *створення та використання особистих документів*⁷. Він є модифікованим варіантом методу щоденників, що здавна відомий історичній науці. Але історики та етнографи використовують здебільшого лише існуючі особисті документи. В інтерпретації соціологів суть цього методу зводиться до створення таких необхідних документів (щоденників, автобіографій, записів особистих вражень, нотаток тощо). В дії це виглядає так: дослідник визначає опитуваному загальний напрямок відповіді на якесь основне, принципіальне питання, не обмежуючи його якимись умовами. Результатом є не лише сама відповідь як така, а й зафіксовані міркування опитуваного по суті поставлених запитань, його суб'єктивні оцінки окремих явищ. Це дає можливість виявити, як різні соціальні процеси відбиваються в індивідуальній свідомості, робити висновки щодо світогляду, духовних запитів і т. ін.

Модифікований соціологами варіант розглянутого вище методу практично використовується по лінії формалізації історичного матеріалу, що дозволяє у певній мірі однозначно інтерпретувати зміст особистих документів мовою цифр. Виконання нескладних математичних підрахунків допомагає з'ясувати тенденцію і динаміку розвитку окремих явищ, зафіксованих у цих документах.

Без застосування формалізації неможливо з максимальним ефектом використати також метод *безпосереднього спостереження*, широко відомий в історичній науці. Проте і сьогодні ще подекуди трапляються випадки, коли вся справа зводиться до простої фіксації власне випадкових окремих явищ, подій, фактів, які привертають увагу дослідника. Щоб виявити систему подій, фактів необхідно, здійснюючи безпосереднє спостереження, послідовно реалізовувати методику дослідження. Це й забезпечить успішну формалізацію та обробку масового матеріалу. На відміну від цього методу (як його інакше називають, прямого),

⁶ Зразки опитувальних листків інтерв'ю, результати його застосування вміщені в таких працях: Вопросы организации и методики конкретно-социологических исследований, стор. 193—194; Социология в СССР, т. 2, стор. 488; Опыт и методика конкретных социологических исследований, стор. 15; Рабочий класс и технический прогресс, стор. 323; А. Л. Свенцицкий. Интервью как метод конкретного социологического исследования, журн. «Философские науки», 1965, № 4.

⁷ В. С. Ананьев, М. П. Ларионов. Методы подбора и анализа документов в конкретном социальном исследовании, журн. «Философские науки», 1965, № 2.

існує метод непрямого спостереження (висновки базуються на раніше проведених дослідженнях).

Слід зауважити, що саме безпосередньому спостереженню великого практичного значення надавав Ф. Енгельс. Адже загальновідомо, що свою працю «Становище робітничого класу в Англії» він виконав у значній мірі на основі особистих спостережень за повсякденним життям робітників, їх сімей. Ф. Енгельс писав: «Протягом 21 місяця я мав можливість безпосередньо, з особистих спостережень і в особистих стосунках, вивчити англійський пролетаріат, його прагнення, його страждання і радощі, одночасно доповнюючи свої спостереження даними з необхідних достовірних джерел. У цій книзі викладено те, що я бачив, чув і читав»⁸.

Історик-марксист не може змішувати завідомо різні явища. Тільки в цьому гарантія від появи «середніх» показників, що аж ніяк не є справді середніми. Від формалізму дослідника може вберегти лише правильний соціально-економічний аналіз. Науковець не повинен захоплюватися емпіризмом при вивченні соціальних явищ. Щоб статистичні дані справді були цінними і давали наукове обґрунтування, історик має ними оперувати, керуючись правильним світоглядом.

У цьому зв'язку велику наукову цінність становлять матеріали статистики, які потребують лише відповідної обробки та додаткового поглибленого аналізу. «Життя, практика,— говорив Л. І. Брежнев на травневому Пленумі ЦК КПРС (1966 р.),— вчить людей багато чого. Найкращим способом вибору правильного розв'язання господарських завдань є аналіз на основі вивчення практики і статистичних даних»⁹.

Одним з дійових методів оцінки наявного матеріалу, використовуваних істориками, є зіставлення відомостей державної статистики, даних обстежуваних об'єктів та громадських організацій з матеріалами масового опитування. Такий метод може дати цікаві теоретичні висновки, водночас корисні і для праць самих дослідників, і для практичної діяльності керівників обстежуваних об'єктів та місцевих громадських організацій. В. І. Ленін підкреслював необхідність провадити опитування і обстеження, зіставляти їх з даними статистики і робити на цій основі практичні, ділові пропозиції на майбутнє. Вивчення реального стану речей В. І. Ленін розумів, насамперед, як органічне поєднання об'єктивних і суб'єктивних методів. Він писав, що «треба спочатку вивчити наш власний практичний досвід і тільки на підставі детального вивчення відповідних фактів рекомендувати виправлення помилок, поліпшення роботи»¹⁰.

Застосування соціологічних методів у історичних дослідженнях буде неповним, якщо не скористатися методами науково-теоретичних конференцій і соціального експерименту.

Необхідність ефективного застосування цих методів у історичних дисциплінах яскраво відбиває загальну тенденцію до перетворення суспільствознавства як науки в безпосередню продуктивну силу.

Суть методу *науково-теоретичних конференцій* полягає в тому, що трудящі того чи іншого колективу — об'єкту дослідження — беруть активну участь, насамперед, у збиранні матеріалу, а іноді і в його обробці. Після цього одержані результати і практичні рекомендації обговорюються громадськістю даних колективів¹¹. Слід підкреслити, що цей

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 228.

⁹ Газ. «Радянська Україна», 28 травня 1966 р.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 117.

¹¹ А. И. Сухарев. Теоретическая конференция как форма социального исследования. 36. «Опыт и методика конкретных социологических исследований» стор. 219—233.

метод, народжений самою соціалістичною дійсністю, може гармонійно поєднуватися з іншими способами збирання матеріалу. Нині він знаходить дедалі глибшу розробку і ширше визнання в практиці досліджень. Характерною рисою його є різнобічність у тому розумінні, що цей метод одночасно служить засобом, як для нагромадження багатого фактичного матеріалу, так і для перевірки застосовуваних на основі дослідження конкретних рекомендацій та пропозицій і отже виступає як різновидність соціального експерименту.

Соціальний експеримент є перевіркою висновків, зроблених в результаті виконаного дослідження, або вже відомих фактів суспільного життя. Здійснюється він шляхом штучної побудови необхідної, з точки зору дослідника, соціальної ситуації. Це дає змогу не лише з'ясувати на практиці правомірність висловлених конкретних пропозицій і наукових рекомендацій, але й одержати новий матеріал, значно глибше виявити механізм дії, тенденцію і динаміку того чи іншого соціального явища і навіть закони його функціонування або розвитку¹².

З сучасних соціологічних методів соціальний експеримент є найскладнішим. У ньому втілюється суть певного дослідження, він наочно доводить практичний сенс виконаної роботи. Зрозуміло, що дослідник ставить соціальний експеримент лише в разі власного глибокого переконання в достовірності одержаних результатів, їх точності, надійності. В цьому допомагають зокрема статистичні методи. До речі, без їх використання на різних етапах дослідження ряд соціологічних методів набагато знецінюється — обмежується, а іноді й різко знижується їх ефективність.

Кожен історик чи етнограф, намагаючись застосувати соціологічні методи, відчуває необхідність долучати до них і статистичні, які становлять необхідну для одержання та обробки даних точну наукову систему. Вже на одному з перших етапів дослідження — при збиранні матеріалу — постає ряд принципових питань: які об'єкти слід обрати для обстеження; скільки людей бажано опитати, щоб їх характеристика, з одного боку, і думка, з іншого, з максимальною точністю (і якою саме) відбивали дійсний стан речей; чи можна на основі обстеженої групи робити висновки відносно всього колективу або, наприклад, всієї молоді населеного пункту, області, республіки в цілому тощо.

Залежно від того, чи опитуються всі робітники даного підприємства, чи певна їх частина, розрізняються *суцільне і несущільне обстеження*. З точки зору раціонального підходу перше з них провести дуже важко, почати практично неможливо і просто недоцільно, оскільки статистика має в своєму розпорядженні значно ефективніші засоби. Одним з них є *вибірковий* метод, найпоширеніший у практиці радянських соціологів. З його допомогою досліднику досить обстежити 5—10% явищ, щоб поширити свої висновки, зроблені на основі вибіркової сукупності, на всю генеральну сукупність із заданою мірою достовірності. Правильне використання цього методу пов'язане з цілим рядом спеціальних наукових прийомів, вироблених статистикою¹³. Застосування його забезпечує необхідну репрезентативність, як кількісну, так і якісну. Вибірку слід організувати так, щоб були представлені всі або майже всі групи населення, тобто потрібне типове районування.

¹² Н. М. Кейзеров. Социальный эксперимент как метод социологического исследования. 36. «Опыт и методика конкретных социологических исследований», стор. 234—258.

¹³ Детально з цього питання див. Опыт и методика конкретных социологических исследований, стор. 18—107; Социология в СССР, т. I, стор. 323—334; Б. Ц. Урланис. Общая теория статистики, М., 1962. стор. 214—255 та ін.

Звичайно, статистичні методи застосовуються і на етапі обробки та аналізу наявного матеріалу. Велику роль у практиці статистиків і соціологів відіграє метод *групування*, головне значення якого полягає в тому, що шляхом групування опрацьовується весь первинний матеріал; до того ж, це основний прийом його якісного диференціювання. Правильне групування дає змогу глибоко з'ясувати суть соціального явища.

Наприклад, В. І. Ленін у загальновідомій праці «Розвиток капіталізму в Росії», групуючи робітників, що відходили на польові роботи, відповідно до типів виробництв (ручного і механічного), де ці робітники були зайняті, наочно довів, які саме їх групи прив'язані до землі і наскільки міцно¹⁴.

З метою глибокого проникнення в суть явища В. І. Ленін ввів у науковий обіг типологічне групування. Відмінною рисою цього методу є виділення на його основі певних типів соціальних явищ. Звідси очевидно, що об'єктивна цінність групування визначається тим, наскільки воно характеризує якісну природу явища. Тобто треба, перш за все, з'ясувати, яку саме якість розкриває певна кількість. Аналізуючи сільськогосподарську статистику США, В. І. Ленін наочно показав, як неправильне групування створює картину «притуплення класових суперечностей в капіталізмі» і призводить до апологетики капіталізму¹⁵.

Існують, звичайно і практично використовуються в соціологічних дослідженнях також інші статистичні (наприклад, метод середніх величин) і математичні методи (кореляційний і варіаційний аналізи, математичне моделювання тощо). Досить широко застосовується і в історичних дослідженнях і інші методи. Питання про застосування кількісних і математичних методів в соціологічних дослідженнях потребує як спеціального висвітлення, так і дальшої розробки.

Використання істориками та етнографами соціологічних методів, звичайно, не може обмежуватися якимось одним з них. Конкретність самого дослідження вимагає застосування цілого ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних методів у комплексі. Проте це зовсім не означає, що слід відмовлятися від традиційних засобів історичної науки. Навпаки, їх органічне поєднання сприяє поглибленню змісту історичного дослідження і, разом з тим, надає йому більшої наукової ваги, ефективності. Застосування істориками соціологічних методів та їх сполучення з інструментом історичного пізнання потребує поряд з глибоким оволодінням марксистсько-ленінською філософією та своїм фахом й орієнтування в галузі суміжних наук (конкретної економіки, статистики, соціології, соціальної психології тощо).

Широке використання соціологічних методів як нового пізнавального засобу посилить зв'язок науки з життям, практикою комуністичного будівництва.

¹⁴ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 463.

¹⁵ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 56.

Звідо́шення

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ КП(б)У в 1926—1929 рр.

Комуністична партія протягом усієї своєї діяльності є політичним і ідейним керівником трудящих, його вчителем, вихователем і організатором. Саме в цьому бачив В. І. Ленін велике покликання марксистської партії. «Виховуючи робітничу партію,— говорив він,— марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем всіх трудящих...»¹.

Важливого значення набула ідеологічна робота партії в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. Складність завдань соціалістичної реконструкції вимагала від партії особливої уваги до справи виховання комуністів і безпартійних трудящих у марксистсько-ленінському дусі. Необхідність систематичного й глибокого роз'яснення політики соціалістичної індустріалізації і підготовки умов для виробничого кооперування селянських господарств, викриття неспроможності різних антипартійних виступів було одним з першочергових завдань партійних організацій. Комуністи мали розкрити характер труднощів соціалістичного будівництва, їх історичну неминучість в умовах капіталістичного оточення й загострення класової боротьби в середині країни.

Питання ідеологічної роботи партійної організації України в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) порушувалися в ряді праць². Проте загалом ці питання висвітлені ще недостатньо. Метою даної статті, є ширше показати ідеологічну роботу КП(б)У в цей важливий період.

В зв'язку з початком соціалістичної реконструкції XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) серед основних завдань партії назвав «підвищення кваліфікації партійного активу, зокрема підвищення його теоретичного рівня» та «поширення основ ленінського вчення в найширших колах партії»³. Таке завдання випливало значною мірою з того, що в складі нашої партії, в тому числі і в КП(б)У, на початок соціалістичної індустріалізації перебувало багато молодих комуністів, які не пройшли революційного гарту і до того ж мали низький загальноосвітній рівень. На початку 1927 р. в КП(б)У нараховувалось 67% комуністів, що вступили в партію в 1924—1926 рр. Тих, що мали середню освіту, було 8,3%, а вищу — лише 0,8%; решта мали початкову або незакінчену початкову освіту⁴.

Підвищенню рівня ідеологічної роботи багато уваги приділив IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.). Перед партійною організацією

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 365.

² Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Л. Я. Скобцов. Партійная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны, Донецк, 1959; Ф. Павлов. За ленінським планом індустріалізації країни, Дніпропетровськ, 1960; З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. II, 1954, стор. 189.

⁴ Підсумки партперепишу 1927 року, Харків, 1928, стор. 79, 93.

республіки ставилася вимога максимального охоплення партійним навчанням комуністів і безпартійного активу, поліпшення підготовки кадрів ідеологічних працівників, посилення керівництва діяльністю культурно-освітніх установ, вказувалося на необхідність більше приділяти уваги ідеологічній роботі серед нацменшостей. Потрібно було поліпшити якість ідеологічної роботи, підвищити відповідальність за неї партійних фракцій у непартійних організаціях.

Відзначивши, що важливим елементом ідеологічної роботи є вивчення та розробка історії партії, з'їзд зобов'язав партійні керівні органи забезпечити поліпшення діяльності істпартвідділів при ЦК КП(б)У та при окружних комітетах партії. В зв'язку з наближенням 10-річчя Жовтневої революції істпартам було доручено зосередити увагу на концентрації та розробці матеріалів і документів з історії Жовтня й громадянської війни на Україні. З'їзд доручив ЦК КП(б)У розглянути питання про випуск матеріалів, документальних збірників, книг і підручників з історії КП(б)У.

В здійсненні рішень XIV з'їзду ВКП(б) та IX з'їзду КП(б)У щодо посилення ідеологічної роботи велике значення мав розгляд цих питань у Центральному Комітеті КП(б)У. У червні 1926 р. Пленум ЦК КП(б)У, підбиваючи перші підсумки українізації, дав аналіз практичної роботи партійної організації республіки по здійсненню ленінської національної політики. Відзначивши, що КП(б)У домоглася певних успіхів у цій галузі, Пленум вказав на необхідність рішучої боротьби з українським буржуазним націоналізмом і великодержавним шовінізмом, активізація яких була наслідком зростання капіталістичних елементів в місті і на селі в умовах непу. «Зростання шовінізму серед буржуазії, що розвивається,— сказано в резолюції Пленуму,— без сумніву впливає на селянські, а також безперечно меншою мірою, і на робітничі маси. Все це відбивається і на настроях всередині партії, що тисячами ниток поєднана з доволитишим соціальним оточенням»⁵.

У серпні 1926 р. ЦК КП(б)У знову розглянув ряд важливих питань, направлених на поліпшення ідеологічної роботи, виховання комуністів. Так, Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 3—4 серпня, звернув «особливу увагу на відповідну постановку глибокої ідейно-виховної роботи серед мас членів партії в дусі ленінізму і викриття відхилень опозиції від ленінізму»⁶, 14 серпня Політбюро ЦК КП(б)У обговорило доповідь агітпропвідділу ЦК про ідейне виховання членів і кандидатів партії⁷. В постанові Політбюро відзначалося, що в партійних організаціях добре загалом налагоджено вивчення матеріалів з'їздів ВКП(б) і КП(б)У, що відбулися наприкінці 1925 р. Проведення як групової, так і індивідуальної виховної роботи з комуністами і безпартійними активістами сприяло підвищенню їх зацікавленості до політики партії, залученню до громадсько-політичного життя. Але, підкреслювалося постановою, в ідеологічній роботі лишалося ще багато недоліків. Не вистачало підготовлених пропагандистів, був слабо налагоджений обмін досвідом партійних організацій у галузі ідеологічної роботи, не всі партійні організації вміло використовували таку форму виховання комуністів, як партійні збори. Особливо багато недоліків було в ідеологічній роботі партії на селі. Політбюро зобов'язало партійні організації диференціювати підхід до комуністів при фор-

⁵ Від IX з'їзду до I конференції КП(б)У. Резолюції та постанови, Харків, 1932, стор. 50.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 208, арк. 53.

⁷ Там же, оп. 145-а, од. зб. 38, арк. 5-7.

муванні гуртків політичного навчання, краще готувати партійні збори; агітпропвідділи повинні були у 1926/27 навчальному році охопити всіх сільських комуністів політичним навчанням.

25 серпня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про стан преси на Україні. Рішення констатувало великі зрушення в розвитку преси в республіці. Якщо за весь 120-річний період, що передував 1919 р., українською мовою було видано 5054 назви книг, то лише з 1919 р. до першої половини 1926 р.— 5430. Тільки за 1924, 1925 і за першу половину 1926 р. в республіці видано 7216 книг різними мовами, в тому числі українською — 3446. Значно поліпшилось забезпечення літературою громадян неукраїнської національності, що проживали на Україні. Якщо у 1923/24 р. одна книжка мовами нацменшостей припадала на 11 чоловік, то в 1925/26 р.— на 5⁸. З метою надання допомоги пропагандистам поряд з заснованими наприкінці 1925 р. журналами «Пропагандист» і «Агітатор» з липня 1926 р. почав виходити політико-економічний орган ЦК КП(б)У журнал «Більшовик України». Виросла кількість газет та їх тираж. Якщо на 1 березня 1926 р. в республіці виходило 83 газети, то в серпні 85⁹, з них 53 — українською мовою, 24 — російською і 8 — мовами нацменшостей. Тираж газет з 1 квітня 1924 р. по 1 березня 1926 р. збільшився з 535 тис. до 731 тис.¹⁰ ЦК КП(б)У запропонував вище піднести ідейний рівень преси, сміливіше критикувати недоробки у виховній та ідеологічній роботі. Великого значення надавалося неухильному й послідовному проведенню українізації преси.

Здійснюючи настанови з'їздів ВКП(б), КП(б)У та пленумів партії, окружні, районні партійні організації, партійні осередки організували роз'яснення трудящим суті і життєвої необхідності соціалістичної індустріалізації країни, мобілізували їх на подолання труднощів, розвивали творчу ініціативу в боротьбі за соціалізм. Щоб краще загартувати комуністів в ідеологічному й політичному відношенні, з року в рік збільшувалася кількість шкіл політичної освіти та слухачів у них. Якщо в 1924/25 навчальному році було 1913 шкіл і в них навчалося 52215 комуністів¹¹, то у 1925/26 навчальному році уже діяло 3633 школи, які охоплювали 74 022 члени і кандидати партії. В наступному 1926/27 навчальному році шкіл політграмоти стало 4318, а кількість слухачів у них 78491¹². Ці дані свідчать, що в перші роки соціалістичної реконструкції більш як половина комуністів навчалася у школах політичної грамоти. Решта — в школах вищих ступенів партійної освіти: у вечірніх радпартшколах, марксистсько-ленінських семінарах, предметних гуртках та ін.

Але не все було гаразд і в системі політичної освіти. Однією з головних причин, що викликали недоліки в організації політичного навчання, була недостатність кваліфікованих пропагандистів. Скажімо, в КП(б)У з 3740 пропагандистів, що працювали у 1926 р., тільки 471 закінчили вищі школи¹³. Зважаючи на це, нарада з питань пропагандистської роботи, що відбулася у агітпропвідділі ЦК КП(б)У в лютому 1926 р., ухвалила створити в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі, Миколаєві, Артемівську, Донецьку, Луганську, Кривому Розі й Полтаві спеціальні курси пропагандистів із числа передових

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145 — а, од. зб. 38, арк. 10.

⁹ Там же, оп. 13, од. зб. 233, арк. 208.

¹⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 27.

¹¹ Журн. «Пропагандист», 1926, № 8—9, стор. 93.

¹² «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 17.

¹³ Там же, 1926, № 8—10, стор. 67.

робітників-комуністів. На кожних курсах навчалося по 500 чоловік¹⁴. З метою контролю та поліпшення роботи цих курсів у червні 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало з цього приводу доповідь агітпропвідділу ЦК КП(б)У¹⁵. Значну допомогу КП(б)У подали рішення ЦК ВКП(б) від 4 жовтня 1926 р. «Про партійно-освітню роботу в містах серед робітників з точки зору ідейного змісту»¹⁶ та від 16 травня 1927 р. «Про поліпшення постановки політосвіти в партії і комсомолі»¹⁷.

В організації партійної освіти на місцях велику допомогу подавали пропагандистські групи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. В 1926/27 році пропгрупи ЦК ВКП(б) побували в Артемівській, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і Миколаївській окружних партійних організаціях¹⁸. Майже в усіх окружних партійних організаціях республіки побували пропгрупи ЦК КП(б)У.

Істотніших успіхів в організації політичного навчання комуністів і безпартійного активу домоглися партійні організації промислових центрів. В Дніпропетровську робота мережі партійної освіти глибоко пов'язувалася з поточними завданнями соціалістичного будівництва, проводилися спеціальні заняття по вивченню питань соціалістичної індустріалізації країни¹⁹. В Луганській та Артемівській партійних організаціях окружками й райкоми партії добилися того, що систематичний курс політичної освіти протягом 1926—1928 рр. пройшли близько 85% комуністів. Тут також багато приділялося уваги добору та вихованню пропагандистів, якості навчання²⁰.

В наступні роки завдяки постійному піклуванню партії поліпшувався стан роботи мережі політичної освіти. Партійні організації поширювали коло слухачів політшкіл, гуртків, семінарів та підвищували якість їх роботи. За даними 36 окружкомів КП(б)У (всього був 41 округ) у 1928/29 році нараховувалося 3663 організовані одиниці партійної освіти, а в 1929/30 році — 9048. Відповідно зросла кількість слухачів з 112404 чоловік у 1928/29 році до 202975 у 1929/30²¹.

Велику роль у боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської ідеології, за генеральну лінію партії в підвищенні ідейно-теоретичного і політичного гарту комуністів та безпартійного активу мало видання праць класиків марксизму-ленінізму. Вже з 1917 по 1929 рр. в нашій країні окремими книгами вийшли основні праці К. Маркса і Ф. Енгельса. Протягом 1926—1929 рр. твори В. І. Леніна були видані на Україні українською і російською мовами загальним тиражем 119 тис. примірників.

Важливе місце серед заходів щодо посилення пропаганди марксистсько-ленінських ідей була підготовка видання творів В. І. Леніна українською мовою. IX з'їзд КП(б)У, відзначивши, що виховання марксистських кадрів упирається у відсутність повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою, дав директиву «найближчим часом видати твори Леніна українською мовою»²². Була створена спеціальна комісія, до складу якої ввійшли В. П. Затонський, М. М. Попов, М. О. Скрипник та ін. 29 січня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У

¹⁴ Ф. Шерстюк. Назв. праця, стор. 249.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 39, арк. 17.

¹⁶ Журн. «Коммунистическая революция», 1926, № 20, стор. 78.

¹⁷ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 19, стор. 12.

¹⁸ Там же, 1926, № 19—20, стор. 3.

¹⁹ Ф. Павлов. Назв. праця, стор. 11.

²⁰ Л. Я. Скобцов. Назв. праця, стор. 136.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 322, арк. 112—113.

²² КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 308.

заслухало доповідь В. П. Затонського про підготовку видання, затвердило заходи по здійсненню перекладу творів В. І. Леніна з російської на українську мову²³, систематично контролювало хід підготовки видання²⁴. Протягом 1928—1929 рр. вийшли з друку два перші томи творів В. І. Леніна українською мовою. В 1930—1933 рр. було видано ще шістнадцять томів. Хоча це видання не було повністю здійснене (вийшли такі томи: III—VIII, X, XII, XIV, XV, XVIII—XXI, XXIII, XXV), воно стало визначною подією в житті республіки. Слід проте зазначити, що через відсутність у той час досвіду перекладів творів класиків марксизму-ленінізму на українську мову, у виданні траплялися перекручення тексту, граматичні помилки.

Надаючи великого значення ідеологічній роботі, керівні діячі КП(б)У В. П. Затонський, С. В. Косіор, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер виступали з доповідями й промовама на з'їздах, конференціях і пленумах партійної організації республіки з питань ідеології, з статтями в журналах, газетах, окремими брошурами.

Важливою ланкою ідеологічної роботи була підготовка пропагандистських і теоретичних кадрів партії. В час, про який іде мова, діяли радпартшколи, курси окружних партійних працівників при ЦК КП(б)У, Комуністичний університет ім. Артема, Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ), а також різні періодичні короткотермінові курси. Радпартшколи, як правило, готували пропагандистів і політосвітніх працівників, а також партійних працівників для села. Протягом 1926—1929 рр. у них навчалася від 3 до 5 тис. слухачів щорічно. Враховуючи потребу в кадрах місцевостей, де проживали нацменшости, кілька шкіл готували кадри для цих округів. Всього радпартшколи підготували приблизно 8 тис. пропагандистів та інших працівників, а партійні курси при ЦК КП(б)У — близько 900²⁵.

Головним призначенням Комуністичного університету ім. Артема була підготовка кадрів для окружних і районних комітетів партії, партійних комітетів великих промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, пропагандистів і працівників преси. ЦК КП(б)У звертав увагу окружкомів на добір кандидатур для навчання в університеті. Протягом 1926—1929 рр. університет закінчило близько 500 чоловік.

Створений у 1923 р. Український Інститут марксизму-ленінізму був великим ідеологічним центром республіки. Він сполучав науководослідну роботу в галузі суспільних наук з підготовкою теоретичних кадрів партії. Роботі інституту завжди допомагав ЦК КП(б)У та Харківський окружком партії. Особливо важливого значення мав розгляд діяльності Інституту в ЦК КП(б)У в липні 1928 р. Відзначивши певні успіхи, ЦК КП(б)У запропонував його керівництву «вжити заходів до запровадження в учбово-науковий план Інституту корективів у напрямі більшої ув'язки науково-теоретичної роботи інституту з величезними питаннями поточної партійної політики і соціалістичного будівництва України»²⁶. Відомо, що в той час у партії точилась гостра боротьба з троцькістами, націонал-ухильниками та іншими ворожими ленінізму групами. ЦК КП(б)У в своїй постанові вважав за потрібне «відзначити, що завдяки наявності в Інституті основного здо-

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 36, арк. 5—9.

²⁴ Там же, од. зб. 38, арк. 11; од. зб. 36, арк. 60; «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 30.

²⁵ Ф. Шерстюк. Назв. праця, стор. 258, 260.

²⁶ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 14, стор. 9.

рового більшовицького, ідеологічно витриманого ядра, осередок своєчасно й успішно справився з ліквідацією опозиції в Інституті»²⁷. Але ЦК КП(б)У звернув увагу комуністів Інституту на недостатнє засвоєння деякими членами осередку ленінської національної політики, що виявилось в окремих проявах ухилу як у бік великодержавного шовінізму, так і в бік українського націоналізму. Відзначивши наявність групової безпринципної боротьби між окремими членами осередку, ЦК КП(б)У закликав рішуче боротися за повне викорінення залишків груповщини. Було вирішено взяти ще більш рішучий курс на орбітнічення складу аспірантів, зміцнення кадрів науковців, розширення зв'язків Інституту з робітничими масами, посилення видавничої діяльності.

Більш як через рік, у грудні 1929 р., Харківський окружком КП(б)У перевіряв, як Інститут виконує рішення ЦК КП(б)У. Перевірка показала ідейно-політичне зростання колективу. Комуністи боролися з правим ухилом, залишками троцькізму. Але, маючи безперечні успіхи в боротьбі за генеральну лінію партії, партійний осередок Інституту не зумів своєчасно викрити серйозні помилки, допущені в книзі історії України М. Яворського, та перекручення, що допускалися іншими співробітниками в трактуванні національного питання. Постанова Харківського окружкому, затверджена ЦК КП(б)У, сприяла дальшому поліпшенню роботи Інституту²⁸.

Незважаючи на серйозні недоліки Український Інститут марксизму-ленінізму відіграв позитивну роль в ідеологічній роботі, зокрема в пропаганді ідей марксизму-ленінізму в масах, узагальненні практики соціалістичного будівництва, підготовки висококваліфікованих теоретичних кадрів партії.

Важливе значення в ідеологічній роботі КП(б)У мала наукова розробка історії ВКП(б) та її місцевих організацій. В розв'язанні цього завдання велика роль відводилась Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні, створеному у 1922 р. на правах відділу ЦК КП(б)У. При деяких, переважно великих окружкомх КП(б)У, працювали істпартвідділи. Якщо в листопаді 1925 р. їх діяло 20²⁹, то на початку 1926 р.— 34.

Спершу в переважній більшості істпартвідділів не було штатних співпрацівників. ЦК КП(б)У та окружкомми партії доручали виконувати цю роботу комуністам або на громадських засадах, або за сумісництвом³⁰. Незважаючи на завантаженість на основній роботі, а також недостатність досвіду дослідницької роботи, комуністи, яким довірили роботу в істпартах, багато зробили для розробки історії партії, її місцевих організацій.

Особливо плідною була діяльність істпартів під час підготовки до 10-річчя Великого Жовтня. До цієї знаменної дати Харківський, Київський, Одеський, Дніпропетровський, Миколаївський, Вінницький, Чернігівський, Старобільський, Кіровоградський та інші істпарті підготували документальні збірники, брошури, нариси та інші матеріали, присвячені Жовтневій революції та громадянській війні, а також початку мирного соціалістичного будівництва. Деякі окрестпартвідділи склали хроніки революційних подій 1917—1918 рр.³¹

Поряд з великою ідеологічною роботою у зв'язку з десятиріччям Великого Жовтня партійна організація України, її ідеологічні уста-

²⁷ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 14, стор. 9.

²⁸ Газ. «Правда», 16 грудня 1929 р.

²⁹ Журн. «Летопись революции», 1926, № 3—4, стор. 273.

³⁰ Там же, стор. 271.

³¹ Там же, № 2, стор. 332—333.

нови у 1927—1929 рр. широко відзначили 30-річчя проголошення партії, 25-річчя II з'їзду РСДРП та десятиріччя створення КП(б)У.

Відомо, що для розробки історичної науки неабияке значення мають архівні та друковані джерела, документальна база. Тому ЦК КП(б)У орієнтував істпарті на підготовку документальних збірників. В 1927 р. було видано упорядкований М. Івановим збірник «КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій», який містив резолюції з'їздів і конференцій КП(б)У, що проходили з грудня 1917 р. по жовтень 1926 р. Трудність підготовки цього збірника полягала в тому, що багато стенограм з'їздів і конференцій доти ще не видавалась, а подекуди їх не було зовсім.

Поряд з документальними збірниками інститути підготували і видали чимало мемуарної літератури — спогади старих більшовиків про підпільну революційну діяльність, активних учасників Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Крім цього, істпарті видали книги, присвячені історії окремих партійних організацій (Київської, Катеринославської, Донецької, Одеської та ін.). Протягом 1926—1929 рр. вийшло 24 номери журналу «Летопись революции» — органу істпарту ЦК КП(б)У, де друкувалися матеріали з історії партійної організації України, порушувалися питання політики партії, практики ідеологічної роботи. В республіці виходили ще журнали «Пути революции», «Прапор марксизму-ленінізму» та інші, що містили багато статей з питань історії партії та революційного руху. Частина матеріалів, що друкувалися в них, не втратила своєї цінності в наш час і є одним із дежерел для істориків-дослідників.

Серйозної уваги надавав ЦК КП(б)У узагальнюючим працям з історії КП(б)У. 29 вересня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У створило спеціальну комісію в складі: М. Іванова, І. Є. Клименко, В. П. Затонський, М. О. Скрипника — для вивчення «Очерков по истории КП(б)У», підготовлених М. Равічем-Черкаським³². 19 листопада 1925 р. на засіданні Політбюро секретар ЦК КП(б)У І. Є. Клименко (голова комісії) доповів про результати роботи. В рішенні Політбюро ЦК КП(б)У записано, що в книгу «повинні бути внесені відповідні зміни в смислі усунення неправильного погляду двокорінності КП(б)У, вираженій в думці, що УСДРП у створенні КП(б)У мала однакове й рівноцінне значення з РСДРП (більшовиків)»³³. 27 листопада того ж року для розробки матеріалів з історії КП(б)У та підготовки нового відповідного підручника Політбюро ЦК КП(б)У затвердили таку комісію: В. П. Затонський, М. Іванов, М. М. Попов та ін.³⁴.

У 1928 р. російською та українською мовами вийшло перше та друге, а в 1929 р. третє видання «Очерков истории Коммунистической партии (большевиков) Украины», написаних М. М. Поповим. В наступні роки «Очерки...» перевидавалися кілька раз. У 1929 р. вийшло в світ перше видання книги М. С. Воліна «Історія КП(б)У в стислому нарисі», що також перевидавалася.

Ці видання були значним кроком порівняно з попередніми працями, присвяченими історії КП(б)У, зокрема порівняно з книгою М. Равіча-Черкаського. Історична та політична безпідставність «теорії» «двокорінності», що її висував М. Равіч-Черкаський, дістала нищівної критики в нарисах М. М. Попова та М. С. Воліна, які переконливо довели, що безпосереднім попередником КП(б)У були ті більшовицькі

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 25, арк. 196.

³³ Там же, арк. 224, 225.

³⁴ Там же, од. зб. 36, арк. 12.

організації, які до утворення КП(б)У входили до складу РСДРП(б) і діяли на Україні.

Разом з тим друковані праці тих років мали ще недостатню джерельну базу, слабкі аргументації й теоретичні висновки та узагальнення, помилки. Навіть одна з кращих праць «Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины» М. М. Попова мала серйозні помилки. Не відповідало історичній правді, скажімо, твердження М. М. Попова про те, що в соціал-демократичних організаціях України в дожовтневий період переважали меншовики, що нібито до жовтня 1917 р. більшовицька партія навіть не приступала до завоювання на свій бік селянства, сільського пролетаріату. Книга перебільшує значення Таганрозької наради (квітень 1918 р.), розглядаючи її як подію, що поклала початок існуванню КП України. Адже відомо, що такою історичною віхою є Перший з'їзд КП(б)У (липень 1918 р.).

Комуністична партія України в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту підвищила ідеологічну боездатність своїх лав, дала рішучу відсіч різним опортуністам, які намагалися збити партію з ленінського курсу.

Відомо, що в перші роки соціалістичної індустріалізації троцькісти й зінов'євці становили головну небезпеку в партії. Вони не тільки заперечували можливість перемоги соціалізму в одній країні, в СРСР, але й чинили цьому всілякий опір. Партійні організації, в тому числі й КП(б)У, під керівництвом Центрального Комітету наполегливо і непримиренно боролися проти капітулянтів.

Справжню партійну мужність, стійкість у боротьбі за справу великого Леніна виявили більшовики України в ході загальнопартійної дискусії з тез порядку денного XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.). Розуміючи, що йшлося про долю дальшого розвитку нашої країни по шляху соціалізму, комуністи палко відстоювали в передз'їздівській дискусії генеральну лінію партії, висловлювали повне схвалення політики ленінського ЦК і рішуче засуджували платформу троцькістсько-зінов'євського блоку. Досить сказати, що з 147 970 комуністів — учасників дискусії лише 741 голосувало проти лінії партії. У Харкові, де троцькісти діяли особливо й розраховували на успіхи, їм вдалося зібрати тільки 0,5% голосів³⁵. Не одержала ніякої підтримки опозиція в партійних організаціях Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва та ін. Підсумки дискусії, говорилось у рішенні X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.), були катастрофічні для троцькістської опозиції. «Ідейно-політична боротьба, що відбувалась під керівництвом ЦК КП(б)У, привела до повного розгрому опозиції в українській організації, що була, як і раніш, незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б)»³⁶.

Ідейно-політичну та організаційну згуртованість продемонструвала КП(б)У і в боротьбі з правими ухильниками. В КП(б)У не було жодного партійного осередку, де б не засуджувалась безпідставність лінії правих опортуністів, їх відступництво від ленінізму, генеральної лінії партії. На багатьох пленумах ЦК КП(б)У, на окружних партійних і районних конференціях рішуче викривались і засуджувалися спроби правих ревізувати ленінський план соціалістичного будівництва. В квітні 1929 р. II конференція КП(б)У, виявляючи волю всієї партійної організації республіки, в своєму рішенні записала: «Конференція рішуче відкидає теорію і практичні пропозиції правих ухиль-

³⁵ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 45—46, стор. 2.

³⁶ КП України в резолюціях, стор. 362.

ників»³⁷. У червні 1930 р. XI з'їзд КП(б)У, аналізуючи розвиток народного господарства республіки, відзначив, що «усі ці успіхи досягнуто завдяки твердій і систематичній боротьбі ЦК і під його керівництвом усієї партії з усякими ухилами від ленінізму і насамперед у боротьбі з відверто опортуністичним правим ухилом, як головною небезпеккою на даному етапі»³⁸.

Поряд з боротьбою проти троцькізму й правого ухилу КП(б)У у 1926—1929 рр. дала рішучу відсіч антипартійним виступам, направленим проти ленінської національної політики. Велику увагу викриттю націоналізму, помилкових поглядів О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва та інших приділили червневі Пленуми ЦК КП(б)У 1926 і 1927 рр., X з'їзд КП(б)У, березневий Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1928 р., II конференція КП(б)У. Як український націоналістичний ухил, так і великодержавний ухил дістали одностайну відсіч у місцевих партійних організаціях. Підбиваючи підсумки у здійсненні ленінської національної політики Комуністичною партією України і відзначаючи великі досягнення у культурно-національному будівництві, XI з'їзд КП(б)У у своєму рішенні відзначив, що цих успіхів «КП(б)У добила завдяки рішучій і послідовній боротьбі на два фронти — проти великодержавного і українського шовінізму, проти будь-яких проявів їх всередині партії. За звітний період партія до кінця викрила й розгромила в своїх рядах шумськізм, волобуєвщину, хвильовизм, антимарксистські теорії Яворського»³⁹.

Найважливішою умовою успішного соціалістичного будівництва були ізоляція та розгром партією антиленінських груп — троцькістсько-зінов'ївського блоку, правих капітулянтів, націонал-ухильників. У цій боротьбі КП(б)У разом з усією партією ідейно загартувалася, єдність її рядів зміцніла. В ці роки зародився й набув широкого розмаху рух ударників, виникло масове соціалістичне змагання. На Україні наприкінці 1929 на початку 1930 рр. налічувалось понад чверть мільйона ударників⁴⁰. Важливим результатом соціалістичного змагання було підвищення продуктивності праці. Зокрема в промисловості республіки у 1928/29 господарському році вона зросла порівняно з попереднім роком на 14,4%⁴¹. План першого року п'ятирічки було перевиконано.

Ідеологічна робота партії на селі сприяла підготовці масового колгоспного руху. Бідняцько-середняцькі господарства об'єднувалися в колгоспи. Рішучий поворот основних мас селянства до соціалізму, що виявився в масовому колгоспному русі, означав новий історичний етап у справі будівництва соціалізму в нашій країні.

Ідеологічна робота КП(б)У у 1926—1929 рр. відіграла велику роль у переборенні політичних і економічних труднощів, у зміцненні союзу робітників і селян, у підготовці повороту до соціалістичної реконструкції всього народного господарства.

³⁷ Там же, стор. 429.

³⁸ КП України в резолюціях, стор. 490.

³⁹ Там же, стор. 498.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 333, арк. 5.

⁴¹ Продуктивність праці в першому році п'ятирічки, Харків, 1930, стор. XXXIII.

О. Ю. КАРПЕНКО

ОКУПАЦІЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ БОЯРСЬКОЮ РУМУНІЄЮ І БОРТЬБА ТРУДЯЩИХ МАС ПРОТИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1918—1919 рр.)

Радянськими істориками проведена значна робота по вивченню історії Буковини післяжовтневого періоду¹. Однак ряд питань ще не знайшов глибокого висвітлення в радянській історіографії. Зокрема, слабо розкрита окупаційна політика румунських бояр на Буковині і боротьба проти неї трудящих західноукраїнських земель.

Восени 1918 р. в Австро-Угорщині вибухнула буржуазно-демократична революція. Трудящі Буковини рішуче виступили проти монархії та імперії за возз'єднання з Радянською Україною. З листопада у Чернівцях на Буковинському народному віче була висунута вимога возз'єднати Північну Буковину з Україною². Але українська буржуазія, скориставшись розпадом імперії і ліквідацією монархії, захопила владу в Чернівцях у свої руки. З другого боку, румунські поміщики і буржуазія, які давно мріяли про встановлення свого безроздільного панування на Буковині, вирішили включити Буковину до складу «великої Румунії». Восени 1918 р. румунські війська окупували буковинські землі.

Український буржуазно-націоналістичний Крайовий комітет, що став при владі після розпаду Австро-Угорщини, нічого не робив для оборони краю від агресії, окупація була проведена за згодою і підтримкою Антанти. Ще в 1916 р. впливові американські кола прямо заявляли, що в зв'язку з вступом Румунії у світову війну на боці Антанти вся Буковина стане частиною «великої Румунії»³. Американський комітет експертів з територіальних питань рекомендував своєму урядові включити Буковину до складу Румунії⁴. Голова спеціальної місії США в Центральній і Східній Європі Кулідж у меморандумі про кордонні держав, які виникли на території Австро-Угорщини, теж радив передати всю Буковину Румунії⁵.

28 листопада 1918 р. румунські бояри, прагнучи узаконити анексію української землі, скликали в Чернівцях «національний конгрес» Буковини, який прийняв «рішення» про включення Буковини до складу Румунії⁶. 1 лютого 1919 р. прем'єр-міністр румунського уряду Братіану звернувся з меморандумом до Паризької мирної конференції про оформлення анексії Буковини Румунією⁷.

¹ Ф. П. Шевченко. Революція в Росії і Буковина в 1917—1919 гг., журн. «Вопросы истории», 1947, № 10; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. Документи й матеріали. 1917—1941. Чернівці, 1958; К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958; І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст., К., 1960, та ін.

² Боротьба трудящих Буковини..., стор. 126.

³ Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр., К., 1957, стор. 41.

⁴ F. Curato. Conferenza della Pace, v. I, стор. 584.

⁵ Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace Conference, v. 12, стор. 276.

⁶ Газ. «Glasul Bucovinei», (Чернівці), 4 грудня 1917 р.

⁷ «Le Monde Slave» (Париж), 1937, № 4, стор. 239.

Питання про дальшу долю Буковини було передане для «вивчення» в комісію румунських і югославських справ. 6 квітня комісія, захищаючи інтереси румунських бояр, своїм рапортом № 1 Верховній раді мирної конференції зазначила, що «беручи до уваги національні прагнення румунів Буковини, економічні зв'язки цього краю з Румунією і, нарешті, переваги для українців Буковини перебувати у союзі з Румунією... було б справедливо всю Буковину приєднати до Румунії». Верховна рада погодилась з рекомендаціями комісії⁸.

Буковинське питання було передане в комісію з територіальних питань, яка не дійшла до остаточної згоди про передачу всієї Буковини Румунії. Згідно з рекомендаціями комісії між північним кордоном Румунії і Польщею мала бути створена нейтральна зона під контролем Антанти. Американсько-англо-французькі імперіалісти не довіряли своїм сателітам на сході Європи, а прагнули мати там свої війська і за допомогою збройних сил диктувати урядам Польщі, Румунії і Чехословаччині свою політику. А головне — вони прагнули створити надійний плацдарм для організації агресії проти Країни Рад.

Уряд Радянської України виступив з протестом проти незаконних дій румунських бояр і їх натхненників у Парижі. 7 лютого 1919 р. Радянський уряд України надіслав голові мирної конференції радіограму, в якій висловив глибоке обурення в зв'язку з розглядом на мирній конференції питання про Буковину без відома і згоди українського народу. Радянський уряд заявив, що докладе всіх зусиль, щоб не допустити встановлення на Буковині влади румунських бояр⁹. 2 травня 1919 р. уряд УРСР надіслав ноту протесту румунському урядові, в якій писав: «Звільнені від ярма габсбурзької династії, робітники й селяни Буковини були силою підкорені новому, аж ніяк не кращому гнітові румунських поміщиків і румунській династії Гогенцоллернів. Буковина, перед якою відкривались перспективи визволення від усякого класового і національного гніту, стала здобиччю жадібної румунської військової та цивільної олігархії». Далі в ноті підкреслювалось, що Українська Радянська Соціалістична Республіка «протестує найенергійнішим чином проти акту насильства румунського уряду над волею Буковини і доводить до відома румунського уряду, що робітничо-селянський уряд України твердо вирішив захищати всіма засобами право робітників і селян Буковини на вільне національне самовизначення»¹⁰.

Складні внутрішні і зовнішні обставини, які склалися для молоді Радянської республіки, не дали змоги допомогти трудящим Буковини визволитися від іноземного поневолення.

У ці дні українські буржуазні націоналісти безсоромно заявили про згоду буржуазно-націоналістичної Директорії на окупацію Бессарабії і Буковини румунськими боярами¹¹⁻¹².

За таких обставин справа Буковини активно обговорювалася в Парижі (23 і 24 травня на Раді міністрів, 4 червня, 1 серпня, 5 і 8 серпня — на Верховній Раді)¹³. 18 грудня 1919 р. Рада голів делегацій (Верховна рада) схвалила північні кордони Румунії, включивши до її складу одвічну українську землю — Північну Буковину¹⁴.

⁸ Documents on British Foreign Policy. 1919—1939. First series, v. I, стор. 291, 292.

⁹ Документи внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, стор. 64—66.

¹⁰ Там же, стор. 152.

¹¹⁻¹² Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р., К., 1962, стор. 413, 419.

¹³ О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920 рр.), Львів, 1964, стор. 118—120.

¹⁴ The Paris Peace Conference, т. 9, стор. 273, 596, 605—606.

На окупованій українській землі був встановлений режим військової диктатури. 12 листопада 1918 р. у Чернівцях на засіданні буржуазної Румунської національної ради Буковини було створено Раду державних секретарів у складі 11 чоловік на чолі з поміщиком Янку Флондором¹⁵. Вона і стала вищим виконавчим органом влади в Буковині.

Проте вже на першому засіданні Румунської національної ради виникли суперечності. Одні — прихильники Я. Флондора — були за рішучий наступ на місцеве населення, інші — рекомендували дотримуватися поміркованої політики з огляду на можливість гострих революційних виступів. Вони попереджали, що «прийде ще велика буря, яка може все знести»¹⁶.

Страх перед революційною бурею примусив правлячі кола заявити, ніби вони мають намір провести ряд реформ, зокрема земельну¹⁷. Проте ці обіцянки ніколи не були здійснені. Румунські власті проводили політику жорстокого терору на окупованій території. В наказі, підписаному Я. Флондором, говорилося: «На підставі постанови Національної ради країни оголошується стан облоги в окрузі Чернівці, по всій Північній Буковині від Прута до Дністра та в районах Вижниці, Вашківців, Серета, Редеуці, Сторожинець»¹⁸.

У грудні 1918 р. генеральний штаб румунської армії видав спеціальний наказ № 1225 про посилення поліцейського нагляду в районах, які межували з Радянською Україною, і боротьби проти проникнення більшовицьких ідей в Буковину¹⁹.

У маніфесті Виконкому Крайової організації Буковини Комуністичної партії Румунії зазначалося, що становище трудящих мас Буковини стало гіршим, ніж воно було навіть за часів старої Австрії.

Трудящі маси були позбавлені політичних прав. Так, під час виборів до румунського парламенту (листопад 1919 р.) тільки 19% виборців були занесені до списків²⁰.

Румунські власті встановили суворий контроль над пресою. Газети часто виходили наполовину «білі», бо матеріал конфіскувався²¹. Румунська мова була оголошена єдиною державною мовою на Буковині²². У лютому 1919 р. було видано закон, згідно з яким на роботу в державні установи приймалися лише ті, хто знав румунську мову, а службовці-українці були звільнені з роботи. В містах та селах закривалися українські школи, культосвітні установи, видавництва. Демократичну українську інтелігенцію у масовому порядку виселяли в інші райони Румунії. 27 серпня 1919 р. було видано спеціальний наказ про виселення з Буковини всіх українців, які прибули сюди після 1 серпня 1914 р.²³

Румунські власті заміняли українські назви міст і сіл на румунські: Неполоківці — Грігоре Гіка Вода, Кам'яна — Мургулешті, Стрілецький Кут — Винатори, Цуринь — Цурені, Біла — Алба, Нова Жучка — Моші Ної, Задібравка — Бунені, Димка — Тростіана, Глибока —

¹⁵ Газ. «Glaşul Bucovinei», 15 листопада 1918 р.

¹⁶ Газ. «Glaşul Bucovinei», 19 листопада 1918 р.

¹⁷ Газ. «Glaşul Bucovinei», 28 листопада 1918 р.

¹⁸ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 30, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁹ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁰ Газ. «Bucovina» (Чернівці), 14 листопада 1919 р.

²¹ «Робітничка газета» (Чернівці), 7 листопада 1919 р.

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 21, арк. 35; ЦДАЖР УРСР, ф. 2192, оп. 1, спр. 15, арк. 4; «Робітничка газета», 7 листопада 1919 р.

²³ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 295, арк. 7.

Аданката, Каменка — Петричанка, Сторожинець — Флондорені та ін.²⁴

Окупаційний режим значно погіршив економічне становище трудящих мас.

Уже в перші дні окупації відбувалися збройні сутички народу з румунськими боярами в селах Лужани, Мамаєвці, Кливодин, Ленківці, Неполоківці²⁵. Газети повідомляли про поширення «більшовицького руху» на Буковині²⁶. У січні 1919 р. вибухнуло збройне повстання в Хотині²⁷.

Дедалі ширшого розмаху набирала і селянський опір окупантам. У с. Флочені Кимполузького повіту селяни самовільно захопили близько 300 га церковної землі і розпочали масову порубку лісу, за що були притягнуті до судової відповідальності. А на суді вони заявили: «Цей ліс наш і ми його не віддамо»²⁸.

Першим значним політичним виступом робітничого класу Буковини проти румунського окупаційного режиму були мітинг і демонстрація 1 травня 1919 р. в Чернівцях²⁹ під закликами: «Робітники всіх країн, єднайтеся!», «Мир для народів!», «Захист жінок і дітей!» та ін.³⁰. В міському парку, де відбувся мітинг, звучали промови українською, румунською, німецькою, польською і єврейською мовами. Оратори виголошували революційні гасла: «Хай живе свобода!», «Хай живе соціалізм!». В першотравневій демонстрації і мітингу взяла участь понад 10 тис. чоловік. В іншому районі міста відбувся мітинг, в якому взяло участь близько 5 тис. чоловік³¹.

Навесні та влітку 1919 р. активізували діяльність партизанські загони. Партизани руйнували залізниці, телефонні і телеграфні лінії, чинили наскоки на жандармські й поліцейські відділи³².

У липні 1919 р. загострилася боротьба робітників підприємств громадського харчування, поліграфістів³³. 28 липня 1919 р. у Чернівцях відбулися масові збори робітників усіх професій, на яких було ухвалено розпочати підготовку до загального страйку³⁴. На початку листопада 1919 р. в Румунії був організований одноденний загальний політичний страйк, в якому взяли участь і робітники Буковини, зокрема, залізничники, металурги, робітники пошти, телеграфу³⁵.

На боротьбу проти окупаційного режиму виступали і солдати румунської армії, яка була військовою опорою окупантів у Буковині. Спочатку це виявлялося в масовому дезертирстві з армії, в невиконанні наказів офіцерів, а пізніше — в збройному повстанні. Про масове дезертирство говорять такі факти: тільки протягом літа 1919 р. з 114-го піхотного полку, який стояв у Редеуцах, дезертувало близько 100 солдатів нерумунської національності³⁶.

Найвизначнішою подією в революційному русі серед військ, що перебували на Буковині, було збройне повстання солдатів 113-го піхотного полку в Чернівцях, підготовку до якого проводили більшови-

²⁴ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 111, арк. 1—6; спр. 114, арк. 1—5; спр. 115, арк. 1—4.

²⁵ Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 79; І. І. Компанієць. Назв. праця, стор. 353; К. Г. Ципко. Назв. праця, стор. 104.

²⁶ Газ. «Glașul Bucovinei», «Socializmus» за листопад—грудень 1918.

²⁷ Хотин в огне восстания, М., 1929; А. Юрченко. Хотинское восстание, К., 1948; К. Г. Ципко. Назв. праця, стор. 107—129.

²⁸ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 1533, арк. 3, 4, 9.

²⁹ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 5; ф. 80, оп. 1, спр. 63, арк. 134.

³⁰ Там же, арк. 150; Борьба трудящих Буковины..., стор. 176—177.

³¹ Там же, арк. 9, 10.

³² Там же, ф. 80, оп. 1, спр. 128, арк. 1—5; спр. 57, арк. 2.

³³ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 7, арк. 3, 6, 10, 13, 15, 19; ф. 80, оп. 1, спр. 63, арк. 40.

³⁴ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 32—33.

³⁵ Газ. «Bucovina», 8 листопада 1919 р.

³⁶ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 78, арк. 6—12; спр. 63, арк. 68.

ки³⁷. Серед керівників повстання були: українці — Натуляк, Ткачук, румун — Ігнатеску, угорець — Гергелі, німці — Арнольд і Броднер³⁸. По місту лунали заклики: «За Дністер!», «Хай живуть більшовики!», «Хай живе 113-й більшовицький полк!» та ін.³⁹ Але повстанці не мали ні чіткої політичної програми, ні добре продуманої тактики.

Понад 300 солдатів на чолі з Ігнатеску, Білоусек, Тим'юк прибули на вокзал, де хотіли розправитися з невинним солдатом військовим комендантом, але останній зумів утекти⁴⁰. Солдати, забравши касу, виїхали поїздом на ст. Глибоку з метою загітувати на свій бік місцевий військовий гарнізон. Але вони були оточені й заарештовані каральними загонами⁴¹. Інша група пішла до ст. Моші, розбріла там військову частину, але потім була відтиснена підрозділами 25-го піхотного полку, направленими з інших міст. У селах Горошівці і Добринівці повстали солдати 113-го полку, яких підтримали селяни, обеззброїли відділ жандармерії. Один з учасників повстання Мельничук спалив усі жандармські документи і забрав печатку, а солдат І. Мороз у присутності селян порвав румунський прапор, кинув його в грязь і затоптав ногами⁴².

50 повсталих солдатів на чолі з Папеску виїхала на ст. Дарманешті, звідки мали йти в с. Іцкани і залучити на свій бік дислокований там військовий гарнізон. Дізнавшись про це, військове командування надіслало туди каральний загін з Сучави і всіх повстанців заарештувало.

Дослідження документів, пов'язаних з повстанням, дозволяє стверджувати, що воно готувалося в тісному зв'язку з робітниками, що в ньому безпосередню участь брали селяни⁴³. «Під час цих подій до нас приєднався дехто із селян,— пише М. І. Пендрик.— Вони озброїлись рушницями, відібраними у жандармів. У село (Юрківці.— О. К.) дійшли чутки про подібні події в багатьох навколишніх селах: Горошівці, Добринівцях, Садгорі, Малому Кучурові тощо. Горошівські селяни і солдати зробили напад на маєток поміщика, забрали коней і на підводах вирушили до кордону, щоб піти назустріч Червоній Армії. Небагатьом це вдалося»⁴⁴. Відомо, що деякі робітничі організації допомагали повстанцям⁴⁵.

Власті жорстко розправились з повстанцями. Військово-польовий суд 8-ї дивізії засудив 7 чоловік — П. Гергелі, Г. Арнольда, А. Броднера, Г. Натуляка, В. Думітрюка, П. Лучака і Н. Ігнатеску до смертної кари. 134 чоловіки на різні строки заслання. Троє з них — на 20 років, інші на строк від 5 до 20 років⁴⁶. Смертний вирок був виконаний у вересні 1920 р.⁴⁷

На знак протесту проти розправи над повстанцями солдати масово дезертирували з армії і вливалися в партизанські загони, які активізували свою діяльність⁴⁸. Про розміри і силу партизанських загонів можна судити хоча б з того, що один з них, який діяв у лісі

³⁷ К. Г. Ципко. Назв. праця, стор. 134.

³⁸ ЧОДА, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 11.

³⁹ За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях, Львів, 1957, стор. 97.

⁴⁰ ЧОДА, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 14.

⁴¹ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

⁴² Там же, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 38.

⁴³ Там же, арк. 14, 30, 38, 49.

⁴⁴ За владу Рад, стор. 98.

⁴⁵ ЧОДА, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

⁴⁶ Там же, арк. 62—64.

⁴⁷ Там же, ф. 118, оп. 2, спр. 324, арк. 1—10.

⁴⁸ Там же, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 28, 44; ф. 151, оп. 1, спр. 14, арк. 1—500.

Мітокул-Драгомірна, а доти в горах Кирлібаба, на чолі з Лопан Русу і Маковійчуком, мав 6 кулеметів, ручні гранати, револьвери, гвинтівки, шаблі. В ніч з 25 на 26 листопада партизанський загін захопив село Мітокул-Драгомірна і протягом якогось часу був там фактично господарем⁴⁹.

Револьюційна боротьба трудящих Буковини проходила під гаслом возз'єднання з Радянською Україною в єдиній Українській Радянській державі. В одному з офіціальних документів властей вказано: «Українці, які становлять більшість населення, незадоволені румунською окупацією і впевнені, що північна частина Буковини до ріки Серет буде приєднана до України»⁵⁰. Українська молодь тікала з Буковини на Радянську Україну⁵¹. Всюди на Буковині чекали приходу Червоної Армії, щоб з її допомогою встановити Радянську владу⁵². Селяни с. Стара Жучка Чернівецького повіту на зборах 25 квітня 1919 р. прийняли постанову, в якій закликали бути завжди готовими до взяття в свої руки всього, що є, а також допомогти своїм братам-українцям — більшовикам, які ще не прийшли, але вони не довго затримуються»⁵³. 20 липня 1919 р. в м. Вашківці відбувся мітинг, учасники якого заявили, що вони «не хочуть приєднуватися ні до Польщі, ні до Румунії, а тільки до України»⁵⁴.

Тисячі робітників і селян Буковини в знак протесту проти окупації відмовлялися прийняти румунське громадянство, заявляючи, що вони громадяни України⁵⁵. Студенти-українці Чернівецького університету вирішили створити студентське товариство, яке агітувало б за приєднання Буковини і Бессарабії до Радянської України і Радянської Росії⁵⁶.

«Робітнича газета» повідомляла в листопаді 1919 р., що 90% населення Буковини впевнене в тому, що окупанти довго не протримаються, люди чекають приходу більшовиків⁵⁷.

Однією з форм протесту проти окупаційного гніту була відмова служити в румунській армії. Молодь тікала в гори і ліси і там ховалася від призову⁵⁸. Українське населення рішуче протестувало проти виборів до місцевих органів влади і румунського парламенту⁵⁹. Всього на Буковині у виборах до парламенту брали участь тільки 9% всіх виборців⁶⁰.

Селяни виступали проти перепису, організованого румунськими властями в березні 1919 р.⁶¹, а також і проти проведення різних національних свят, організованих румунськими властями і духовенством⁶².

Велике значення в піднесенні революційного руху мали ідеї марксизму-ленінізму, що їх несли в маси комуністи, колишні військово-полонені, які поверталися з Росії і України, колишні солдати румун-

⁴⁹ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 134, арк. 5.

⁵⁰ Там же, спр. 63, арк. 112.

⁵¹ Там же, спр. 72, арк. 10; спр. 63, арк. 112.

⁵² Там же, спр. 63, арк. 25, 121, 127, 132; спр. 1, арк. 26; ф. 6, оп. 1, спр. 15, арк. 3—6.

⁵³ Там же, спр. 54, арк. 136.

⁵⁴ Там же, спр. 63, арк. 25.

⁵⁵ Там же, спр. 319, арк. 2—3; спр. 63, арк. 73—74.

⁵⁶ Там же, спр. 1567, арк. 25.

⁵⁷ «Робітнича газета», 7 листопада 1919 р.

⁵⁸ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 63, арк. 87; спр. 169, арк. 3; газ. «Vreme noua», (Чернівці), 16 жовтня 1919 р.

⁵⁹ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 63, арк. 48.

⁶⁰ Газ. «Vucovina», 14 листопада 1919 р.

⁶¹ ЧОДА, ф. 80, оп. 1, спр. 65, арк. 8.

⁶² Там же, спр. 63, арк. 48.

ської армії, учасники інтервенції в Угорську Радянську Республіку, де пройнялися ідеями соціалізму⁶³. Так, із Сторожинецького повіту повідомляли, що «українці ведуть більшовицьку пропаганду»⁶⁴, а в Кимполузькому повіті «населення прихильно ставиться до більшовицької пропаганди»⁶⁵.

Не випадково командування 8-ї дивізії видало спеціальний наказ про посилення боротьби з більшовицькою пропагандою за возз'єднання з Радянською Україною⁶⁶. Людей, які пропагували в масах ідею возз'єднання з Радянською Україною, органи влади називали не інакше, як «шкідливий елемент для держави», який «потрібно усунути, бо він буде перешкоджати румунізації»⁶⁷.

Проте ні терор, ні антибільшовицька пропаганда не зломали віри у трудящих північної Буковини в неминуче возз'єднання з усім українським народом в єдиній Українській Радянській державі. Час визволення прийшов влітку 1940 р. Розпочалась нова славна сторінка в історії трудящих Буковини.

⁶³ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 31; спр. 10, арк. 3; ф. 80, оп. 1, спр. 67, арк. 1; спр. 64, арк. 8, 141—142, спр. 65, арк. 1; спр. 59, арк. 1—2.

⁶⁴ Там же, ф. 80, оп. 1, спр. 63, арк. 117.

⁶⁵ Там же, спр. 62, арк. 2.

⁶⁶ Там же, спр. 73, арк. 3—4.

⁶⁷ Там же, спр. 63, арк. 105.

П. П. ТОЛОЧКО

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЄВА В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Жоден з періодів в історії стародавньої Русі не викликав стільки суперечливих думок серед істориків, скільки період з XII до першої половини XIII ст. Тут думки істориків поділились в основному на два напрямки. Одні вважали XII та першу половину XIII ст. часом кінцевого розпаду Київської Русі як єдиної держави і втрати Києвом значення столиці Русі, інші — окремим етапом у житті Київської Русі — єдиної держави з єдиною столицею Києвом.

Наукова полеміка між буржуазними істориками не могла розв'язати двох корінних питань: по-перше — які причини привели до роздроблення Русі на князівства; і по-друге — завдяки чому трималась єдність руських земель. Історики кінця XVIII — початку XIX ст., зокрема М. Карамзін, пояснювали роздробленість Русі тим, що князі не бажали кривдити своїх синів і всіх їх наділяли землею¹, а після Ярослава стародавня Русь втратила свою колишню силу, слабла і руйнувалась протягом трьох століть.

М. Погодін вважав, що слов'яни мали звичай спільно володіти землею. Головну ж причину міжусобних воєн він вбачав у виділенні окремих волостей².

Н. І. Костомаров розглядав роздроблення Русі на князівства як природний етнографічний процес³. З середини XII ст. удільний принцип, на його думку, повністю бере верх. Замість довільних князівств виступає самотність земель за природним поділом. Проте М. Костомаров не був схильний розглядати Русь XII—XIII ст. як сукупність нічим не зв'язаних князівств. Єдність Русі, на його думку, базувалася на почутті спільності походження і мови, єдності віри і церкви та ін.

С. М. Соловйов також не перебільшував фактора поділу Русі на князівства. На його думку, князі боролися не стільки за Київ, скільки за старшість у Руській землі. Навіть після взяття Києва військами Андрія Боголюбського місто, як і раніше, залишилося старшим на Руській землі⁴.

В. О. Ключевський в усій історії Київської Русі бачив діяння двох сил: центральної, що прагнула до посилення влади на місцях, та централізаторської, що штовхала Русь до об'єднання. Протягом усєї історії Київської Русі, навіть тоді, коли князівські усобиці досягали найбільшої інтенсивності, Київ зберігав значення стольного міста і, за висловом В. Ключевського, був центральним вузлом князівських відносин⁵. Боротьба руських князів за Київ привчала людей думати про це місто, де сидів старший князь Руської землі, звідки організо-

¹ М. Карамзін. История государства Российского, Спб., 1892, т. I, стор. 159, 160; т. II, стор. 45, 208.

² М. П. Погодин. Исследования, замечания и лекции по русской истории, т. V, М., 1854.

³ Н. И. Костомаров. Лекции по русской истории, ч. I, Спб., 1861, стор. 18.

⁴ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, т. I, М., 1959, стор. 531.

⁵ В. О. Ключевский. Курс русской истории, ч. I, М., 1956, стор. 198.

увались князівські походи на зовнішніх ворогів, де жив митрополит київський і всієї Русі та ін., як про свою столицю⁶.

М. Грушевський хоч і визнавав, що в XII ст., після смерті Мстислава, боротьба велася саме за великокнязівський стіл, по суті не заперечував поділ Київської Русі на окремі князівства. Згідно з Грушевським, у цей же час виділилось і Київське князівство. Він навіть намагався визначити його територію⁷.

Науковий спір про політичний устрій Київської Русі XII і першої половини XIII ст., по суті, не вирішений, перейшов у радянську історичну науку.

Б. Д. Греков у своїй праці «Київська Русь» писав, що на середину XII ст. процес відділення окремих центрів зайшов уже настільки далеко, що Київ повністю втратив значення столичного міста⁸.

На думку С. В. Юшкова, Київська держава перестала існувати після того, як Андрій Боголюбський не захотів залишитись у Києві⁹.

Академік Б. О. Рибаків вважає, що уже після смерті Мстислава Київська Русь розпалась на півтора десятка князівств, що відповідали стародавнім племінним союзам¹⁰. Цілком правильно виділивши кілька племінних районів, етнографічні особливості яких були живі протягом усієї історії Русі, Б. О. Рибаків переніс це розмежування і в політичну сферу, не відзначивши при цьому, що спільність між окремими районами була сильнішою за їх відмінності. Згідно з Б. О. Рибаківим час з 1132—1241 рр. в історії Київської Русі не слід вважати періодом феодальної роздробленості, а періодом зрілого феодалізму, кристалізації самостійних князівств — королівств¹¹. Відтепер влада великого київського князя, на його думку, безповоротно відходить у минуле. Колишня династична старшість звільнила місце новим формам васальних відносин¹². Проте, визначаючи цей період як останній, шостий етап у розвитку Русі, Б. О. Рибаків, по суті, визнає і єдиний політичний організм — саму Київську Русь. У протилежному випадку 1132—1241 рр. мусили б випасти з єдиної періодизації історії Київської Русі. Вони мали б стати першим періодом в історії якогось нового політичного утворення.

Треба сказати, що прибічники думки про розпад Київської Русі на окремі, нічим не зв'язані між собою князівства, не виробили ані чіткого визначення суті цього періоду, ані його хронологічних рамок. Тому зустрічаємо часто дати випадкові: 1054 р., 1097 р., 1132 р. і 1169 р. Це можна пояснити тим, що історики, захоплюючись чисто зовнішнім проявом роз'єднаності князівств XII — початку XIII ст., не бачили внутрішнього єднання князівств в одне ціле. Реально можна б починати період розпаду Київської Русі від будь-якого князя, слабшого за свого попередника. Звідси й застереження, що з появою особи сильної (подібної до Мономаха, Мстислава, Святослава Всеволодовича й ін.) процес розпаду, мовляв, затримується, а єдність Русі відновлюється.

В. Й. Довженок у своїх працях по-новому ставить питання про староруську державність у період феодальної роздробленості та роль

⁶ В. О. Ключевский. Курс русской истории, ч. I, М., 1956, стор. 198.

⁷ М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли, К., 1891.

⁸ Б. Д. Греков. Київська Русь, К., 1951, стор. 491.

⁹ С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 143.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII вв., журн. «Вопросы истории», 1962, № 4.

¹¹ Там же, стор. 49.

¹² Там же, стор. 51.

Києва в цей час¹³. Так, він показав, що в XII ст. тенденція князівств вийти з-під влади Києва лише посилилася, а виникла вона ще на початку існування стародавньої Русі. Виявом цього були походи руських князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира проти «непокірних» племен¹⁴. Однак, на думку дослідника, ці намагання не привели та й не могли привести до роз'єднання Київської Русі, до ліквідації єдиної держави¹⁵. Спільність побуту, мови, віри, економічних, політичних інтересів, законодавства і т. д. — ось ті надійні компоненти, що, на думку В. Й. Довженка, забезпечували єдність Русі протягом усієї її історії¹⁶. Від утворення Древньоруської держави і до розгрому її татаро-монголами Київ не втрачав значення столиці¹⁷. Полемізуючи з тими істориками, які заперечували державну єдність Русі XII — першої половини XIII ст., В. Й. Довженко пише, що неможливо уявити собі ієрархічні зв'язки васалітету без певної державної спільності¹⁸.

Подібною думки дотримуються і автори І т. колективної праці «Історія Києва», підкреслюючи, що феодальна роздробленість не означала ані державного розпаду Русі, ані втрати Києвом його значення загальноруського центру.

Ці висновки, зроблені на основі аналізу не тільки літописних текстів, але й археологічних матеріалів, значною мірою відповідають історичній істині. Справді феодальні князівства не є утворення, характерні тільки для певного періоду. Це були структурні одиниці, складові частини середньовічної феодальної держави на всіх етапах її розвитку, хоч значення і питома вага їх у різні епохи були різні.

Початок XII ст. в історії Древньої Русі ознаменувався новим піднесенням її могутності. Після бурхливих подій 2-ої половини XI ст. на Русі настав період більш тісного об'єднання усіх руських земель навколо своєї столиці — Києва. Під натиском половецьких орд, які протягом останнього десятиріччя XI ст. неодноразово проривали південні рубежі Русі, великий князь київський повинен був очолити об'єднані дружини¹⁹. Об'єктивний хід подій вимагав зміцнення влади великого київського князя.

В цей час на великокнязівський стіл у Києві сідає Святополк Ізяславич — самовпевнений і мало популярний в народі князь, дії якого характеризуються крайньою непослідовністю. Однак, незважаючи на це, саме Святополк очолює (завдяки титулу) боротьбу проти половців. У 1101 р. Святополк, Мономах, Давид, Олег, Ярослав з «братнею» з'їжджаються під Києвом на Золочі для обговорення заходів по зміцненню південних рубежів Русі. Від половецьких ханів прибули послы просити миру: «И прислаша Половци послы ото всех князь къ всей братьи, глаголюше и просяше мира»²⁰.

Укладений 1101 р. в староруському місті Сакові²¹ мирний договір був порушений половцями. У 1103 р. Святополк і Володимир з'їжджаються під Києвом на Долобському озері, щоб ще раз обговорити питання захисту південних рубежів Русі від половців. Того ж року князі Святополк, Володимир, Давид Святославич, Мстислав, Вячеслав

¹³ В. Й. Довженко. Про древньоруську державність в період феодальної роздробленості. Археологія, т. X, К., 1957; його ж. Київ — центр Русі в період феодальної роздробленості, «Український історичний журнал», 1959, № 6.

¹⁴ В. Й. Довженко. Про древньоруську державність..., стор. 26—28.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, стор. 29.

¹⁷ В. Й. Довженко. Київ — центр Русі..., стор. 89.

¹⁸ В. Й. Довженко. Про древньоруську державність..., стор. 33.

¹⁹ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений..., стор. 44.

²⁰ Летопись по Ипатскому списку, Спб., 1871, стор. 181.

²¹ Там же.

Ярополчич, Ярополк Володимирович ідуть до дніпровських порогів і одержують блискучу перемогу над половцями, яка поклала початок цілій серії успішних походів руських князів проти половців.

Справжнім ініціатором і організатором походів був переяславський князь Володимир Монсмах, хоч у літописі йому відводиться скромне місце. В усіх походах і битвах з половцями неодмінно літописець ставить на перше місце Святополка. Цей, здавалось би, незначний штрих підкреслює, що великий київський князь користувався перевагами перед іншими князями.

Після смерті Святополка (1113 р.) на великокнязівський престол вступає найбільш популярний князь Володимир Всеволодович Мономах. Вперше Київ одержує князь не за принципом спадковості, а на запрошення киян.

Дванадцятирічне князювання Мономаха позначилось новим зміцненням влади великого князя і зростанням впливу Києва в усій країні. В Смоленську він садовить свого сина Вячеслава, у Новгороді — сина Мстислава, у Ладозі правив посадник Мстислава Павло Ладожський, Переяславське князівство (у тому числі Ростово-Суздальську землю) Мономах залишив за собою.

Удільні князі змушені були коритися великому князю, непокірних васалів він жорстоко карав, тримав у своїх руках не тільки ближчих князів, але й дальніх. Його влада поширювалась до берегів Балтійського моря на півночі, до Дону на півдні і Дунаю на південному заході.

Після смерті Мономаха (1125 р.) київський стіл переходить до Мстислава Володимировича, який утримує його до 1132 р. Як і раніше, вся Русь корилася Мстиславу. Коли в 1128 р. полоцькі князі зробили спробу вийти з-під влади Києва, Мстислав здійснив проти них грандіозний похід: князі-васали виступили в похід проти Полоцького князівства з усіх сторін — з Всеволодира-Волинського, Курська, Новгорода, Чернігова, Смоленська, Турова і т. д. В поході брала участь також численна кіннота «чорних клобуків»*. Був визначений і єдиний день для нанесення удару. Так міг діяти не один з численних удільних князів, а за висловом сучасників «цар усїєї Русї».

Роки правління Мстислава вважаються в історичній літературі часом останнього етапу Київської Русі як єдиної держави²².

Але чи було так насправді. Спробуємо переглянути основні, вузлові події давньоруської історії другої половини XII і першої половини XIII ст. під цим кутом зору.

Н. Костомаров писав, що корінний зачин Руської держави йшов двома шляхами: з одного боку, до складення руської землі в єдинокорольове тіло, а з другого, до утворення в ньому політичних одиниць (князівств), які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку і єдності²³.

З послабленням верховної влади Києва яскравіше виступає етнографічна самобутність окремих областей. Деякі князівські династії досягають дуже великої сили і фактично виходять з-під влади Києва. Все це не викликає сумнівів. Але цього замало для кваліфікування такої ситуації на Русі, як її «остаточний розпад» на цілком самостійні держави — князівства. Відомо, що навіть у період розквіту ранньо-

* «Чорними клобуками» в руських літописах називались деякі кочові тюркські племена, що з кінця XI ст. оселились на південних кордонах Київської Русі і до 1240 р. знаходились під зверхністю київського князя.

²² Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений..., стор. 48.

²³ Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования, т. I, Спб., 1872, стор. 3.

феодалної монархії при Ярославі Мудрому, в цілком незалежному становищі від Києва перебувала Полоцька земля, Чернігівське князівство і весь лівий берег. Однак нікому не спадає дивна ідея заперечувати існування в той час єдиної Давньоруської держави.

Після смерті Мстислава Володимировича київський стіл займає його брат Ярополк (1132—1139 рр.), який хоч і не мав здібностей свого попередника, однак протягом семи років утримував владу в Києві. Як глава держави він роздає волості васальним князям, переміщає їх з однієї волості в іншу. Це було викликано бажанням упорядкувати справи між братами і племінниками. Та воно було марним. Київський стіл залишався предметом зазіхань кожної з «дійових осіб» цих подій. Трампліном для стрибка на великокнязівський стіл став Переяслав. Мабуть, саме тому Ярополк не хотів віддавати надовго це князівство жодному з своїх родичів. А тим часом на київський престол «заміряються» чернігівські Ольговичі — нащадки Святослава Ярославича, дядька Мономаха.

В часи правління Ярополка всі спроби Ольговичів заволодіти київським столом були безуспішні. В мирному договорі, укладеному 1135 р. між Всеволодом і Ярополком, Ольговичі просять у Ярополка володіння «Что ни отец держаль при вашем отци того же и мы хочем»²⁴. З цього видно, що Ярополк прибрав до своїх рук навіть більше володінь з боку Чернігівського лівого берега, аніж його батько Володимир Мономах.

В поході 1139 р. проти непокірних Ольговичів у війську Ярополка беруть участь: «Суждальци и Ростовци, с Полочаны, Смолняны и король Угры посла помощь Берендичевъ зо тысящъ, и Туровце; и собра вои многы и поиде Чернигову»²⁵.

Дехто з істориків вважає Ярополка князем, що розумів, які складні відносини породжує питання про Київ. Не маючи достатньо сили для розв'язання цих суперечностей, він намагався принаймні дещо згладити їх. Протягом 7 років великий князь Ярополк був першим серед інших князів, їх верховним сюзереном, а Київ — резиденцією великокнязівської влади, столицею стародавньої Русі. Але найбільш важливим у цьому є те, що саме Київ, київський стіл, виступає головним об'єктом міжусобної боротьби.

У 1140 р., скориставшись незгодами серед Мономаховичів, Київ захоплює Всеволод Ольгович. Майже семилітнє князювання його пройшло під знаком зміцнення позицій великокнязівської влади. Всеволод Ольгович, який терпів поразку за поразкою і принижено випрошував собі у Ярополка власні ж володіння, ставши великим князем київським, набуває великої політичної ваги. Приборкавши всіх своїх ворогів, Всеволод змушує Мономаховичів, які вважали київський стіл своєю вотчиною «в отца место», погодитися з втратою Києва й великокнязівської влади. Про силу Всеволода як великого князя досить переконливо говорять його походи на Володимира Галицького у 1144 і 1146 рр. В них беруть участь усі Ольговичі, Володимир Давидович, Ростислав Глібович, Вячеслав, Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, Борис і Гліб Всеволодовичі, а також польський князь Болеслав²⁶. Такий союз був під силу, мабуть, лише великому князю.

За Всеволода Київ поширює свою владу майже на всю Русь. Навіть полоцькі князі, шляхом князівських шлюбів, були прибрані до рук.

²⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 213.

²⁵ Там же, стор. 216.

²⁶ Там же, стор. 225, 228; М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли, стор. 165.

Після смерті Всеволода на великокнязівський стіл сідає його брат Ігор (1146 р.). До Києва поспішає з своїми полками Ізяслав Мстиславич, який тільки рік тому приймав присягу вірності Ігорю. Запорукою успіху Ізяслава була поведінка киян, які, споряджаючи делегацію до Ізяслава, говорили йому: «пойди ты наш князь, а Ольговичей не хочем»²⁷. Втративши підтримку киян, Ігор терпить поразку в бою з Ізяславом Мстиславичем. З великими почестями займає Ізяслав Мстиславич стіл «деда свогого и отца своего» (1146 р.). В 1152 р. Ізяслав разом з усіма Мономаховичами, в союзі з венграми завдає сильної поразки Володимирі Галицькому. Останній шле до Ізяслава посла з словами: «брате! кланяются и каюся своєю вини, зане азъ виновать есмь»²⁸. Посадивши своїх посадників у містах Галицького князівства (Бужську, Шумську, Тихомлі, Вигошеві, Гноїниці), на чому «Володимир хрест целовал», Ізяслав іде в Київ. У 1153 р. проти Ярослава Галицького, який чимсь порушив договір, укладений його батьком, Ізяслав організовує величезний похід, що за своїми масштабами не поступався походу 1128 р., здійсненому його батьком проти польських князів. «И поиде Изяславъ скупя силу свою на Галичь, и Вячеславль полкъ поя с собою, Изяславъ Давидовичъ пусти с нимъ свой полкъ, и синь его Мстиславъ приде с Переяславськимъ полкомъ, и вси Чернии Клобуки... и ту приде к нему из Дорогобужа братъ Володимиръ и Святсполкъ из Володимиря, и Володимеръ Андреевичъ из Берестия»²⁹.

Протягом усього періоду свого правління Ізяслав утримував владу великого київського князя в своїх руках. Одного за одним він переміг своїх противників — Юрія Володимировича, Святослава Ольговича, Володимирка та інших, мав вплив на Новгородське, Смоленське, Переяславське, Гродненське, Володимиро-Волинське і Галицьке князівства. В Дорогобужі сидів його син Мстислав, а в Луцьку — брат Ярополк. У 1154 р. Ізяслав раптово помер. Його смерть справила на сучасників таке ж враження, як смерть його діда Володимира Мономаха. Літописець так змальовує смерть великого князя: «И преставися великий князь Киевский, честный, благоверный, славный Изяслав Мстиславичъ, и плакася по немъ вся Руская земля и вси Чорнии Клобуки, и яко по-цари и господине своемъ»³⁰.

Помітну роль у житті Київської Русі протягом усього XII ст. відігравали «чорні клобуки». Переселені київськими князями в район Росі, вони створили антиполовецький заслін, що переріс у міста Юр'єв, Торчин, Корсунь, Дверен та ін. Поступово «чорні клобуки» сприйняли давньоруську мову й культуру³¹ і протягом усього XII ст. були в розпорядженні київського князя. Прихід Ізяслава в Київ і зайняття ним київського стола вітали і представники «чорних клобуків»: «Ты наш князь, а Ольговичъ не хочемъ, а поеди вборзе и мы с тобою»³². Той же літопис говорить, що коли Ізяслав помер, то «плакася по немъ вся Руская земля и вси Чорни Клобуки».

Взаємини київських князів з «чорними клобуками» виходили за рамки вузько місцевих інтересів і мали важливе значення для всіх руських земель. Йдеться не лише про оборону південних рубежів Русі від половців, а й про внутрішні соціальні та економічні справи. Київ-

²⁷ Летопись по Ипатскому списку, стор. 230.

²⁸ Там же, стор. 311.

²⁹ Там же, стор. 320—321.

³⁰ Там же, стор. 323.

³¹ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений..., стор. 55.

³² ПСРЛ, Ипатьевская летопись, М., 1962, стор. 323.

ські князі часто-густо використовували чорноклобуцькі загони для боротьби з непокірними васалами. Це певною мірою нагадує політику грузинських царів, які спиралися на половецьку кінноту в боротьбі проти незалежності грузинських бояр³³. Крім того, «чорні клобуки» стояли на сторожі торговельних інтересів усієї Русі. Отже, політика київських князів щодо «чорних клобуків» носила загальнодержавний, загальноруський характер.

У 1154 р. київське віче запрошує князя Ростислава Мстиславича бути співправителем номінального князя Вячислава. Проте його виганяє з Києва Ізяслав Давидович, якого, в свою чергу, позбавляє великокнязівського столу Юрій Долгорукий. У літописі про ці події говориться, що Юрій Долгорукий по дорозі до Києва зупинився біля Морівійська і послав до Ізяслава Давидовича гінців з словами: «мне отчина Киевъ, а не тебе»³⁴. Ізяслав не поспішав виконати вимогу Юрія «зане возлюби зело великое княжение Киевское»³⁵. І далі: «И кто бо не возлюбит Киевского княжения, понеже вся честь и слава и величество, и глава всем землям русским Киев; и от всех дальних многих царств стекахуся всяки человери и купцы, и всяких благих ото всех стран бываше в нем»³⁶. Боротьбу за київський стіл слід розглядати як боротьбу за політичне та економічне главенство в руських землях.

Після смерті Юрія Долгорукого боротьба за київський великокнязівський стіл триває. В ній беруть участь Ростислав Мстиславич, Ізяслав Давидович, Мстислав Ізяславич та інші князі. Перемогу здобуває Ізяслав Давидович, але влада його не міцна. 22 грудня 1159 р. перемагають Мстислав Ізяславич (онук великого київського князя Мстислава, правник Мономаха), Володимир, Ярослав Галицький і займають Київ. Наступного дня вони посилають до Ростислава Мстиславича князя Смоленського, пропонуючи йому великокнязівський стіл. Але Ростислав, навчений гірким досвідом, перш ніж погодитися, ставить князям такі умови: «Оже мя въправду зовете с любовию, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко ви имети мя отцемъ себе въ правду, и въ моемъ вы послушаньи ходити»³⁷. Князі погоджуються, і 12 квітня Ростислав Мстиславич займає київський стіл. Очевидно, інший князівський стіл не дав би можливості ставити подібні умови. Ростислав поступово встановлює добросусідські відносини майже з усіма удільними князями. На деякий час Русь була заспокоєна. В Смоленську, Новгороді і на Волині сиділи сини й племінники Ростислава; він же мав вплив на справи полоцькі, за його закликком прислали свої дружини Ярослав Галицький і Ольговичі.

Для захисту південних рубежів і торговельних шляхів Ростислав збирає величезні сили васальних князів: «В лето 6676 посла Ростиславъ къ братъи своей и к сыномъ своимъ веля имъ всимъ съвкупитися у себя со всеми полкъи своими; и приде Мстиславъ из Володимеря, Ярославъ из Лучьска, Ярополкъ из Бужьска, Володимиръ Андреевич, Володимиръ Мстиславич, Глеб Гюргевичъ, Рюрикъ Давидъ Мстиславъ, Глебъ Городеньский, Иванъ Ярославичъ сын и Галичьская помощь; и стояша у Канева долго время, дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ»³⁸. Як бачимо, навіть далекі князі західних земель змушені були посилати свої сили, аби захистити інтереси Русі на півдні.

³³ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений..., стор. 55.

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 329.

³⁵ ПСРЛ, Никоновская летопись, Спб., 1862, стор. 202.

³⁶ Там же.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку, стор. 344—345.

³⁸ Там же, стор. 361.

Восьмилітнє князювання Ростислава в Києві було періодом відносного спокою Русі, зміцнення політичної гегемонії великокнязівської влади.

Весною 1169 р. починає князувати Мстислав Ізяславич, який розгорнув енергійну діяльність по захисту південноруських земель і торговельних шляхів від половецьких набігів. У 1170 р. він скликає васальних князів у Київ «пожалуйтеся о Руской земли». Князі підтримують Мстислава: «Бог ти, брате, помози в томь, оже ти Богъ вложишь таку мысль в сердце; а намь дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы свое сложити»³⁹. Навіть традиційно непокірним Ольговичам Мстислав наказує бути у себе. «Посла же Чернигову къ Ольговичемь всимь къ Всеволодичема, веля имь быти всимь у себя: бяху бо тогда Ольговичи въ Мстиславли воли»⁴⁰. У поході проти половців взяли участь Рюрик, Давид, Святослав Всеволодович, Ярослав, Олег Святославич, Всеволод, Ярослав із Луцька, Ярополк, Мстислав Всеволодович, Святополк Юр'евич, Гліб із Переяслава, брат його Михайло та інші⁴¹.

Таким чином, протягом останнього десятиріччя київські князі кілька разів скликають удільних князів, щоб спільними зусиллями захистити південні рубежі Русі і дніпровський торговельний шлях. Проте ці спільні походи не стали стимулом, який сприяв би повному об'єднанню усіх руських земель. Мстислав Ізяславич тримав себе надто незалежно, а це було не до вподоби удільним князям. Ольговичів, Ростиславичів, Андрія Боголюбського, сина Юрія Долгорукого не залишає мрія про здобуття Києва. Зміцнивши свою владу в Ростово-Суздальському князівстві, Андрій готується до походу на Київ, розуміючи, що шлях до політичної гегемонії в Руській землі лежить через Київ. Суздальське князівство, незважаючи на всю свою силу, залишалось звичайним удільним князівством. Київський князь хоча б *de jure* вважався старшим серед князів, а Київський митрополит був главою руської церкви.

У 1169 р. Андрій Боголюбський кидає проти Києва значні сили, бере його на щит і піддає страшному розгрому: «И грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную богородица и не бысть помилования никому»⁴².

Нас цікавить, у якому зв'язку був цей розгром з відмовою Андрія залишитися в здобутій ним стлиці. Може, не сподіваючися втримати владу в Києві при наявності такої кількості претендентів на роль великого князя, Андрій прагнув підірвати економічну могутність Києва, а відмовою від нього принизити його авторитет? Може, він думав, що самого розгрому Києва достатньо, щоб інші князі визнали його великим князем? Важко сказати. Але фактом є те, що без Києва ніхто не хотів визнавати Андрія великим князем. Переконавшись в цьому, Андрій 1174 р. збирає нові великі сили і знову йде на Київ, але зазнає ганебної невдачі. «И тако възвратишася вся сила Андрея князя Суздальского: совокупилъ бо бяшетъ все земли и множество вой не баше числа, пришли бо бяху высокмысляще, а смиренни отъидоша в домь своя. Ростиславичи же положиша на Ярославе старейшинство, и даша ему Киевъ»⁴³.

Останні слова сказані не випадково. Ними літописець підкреслює,

³⁹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 368.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, стор. 368—369.

⁴² Там же, стор. 373.

⁴³ Там же, стор. 392.

що й після акції Андрія саме володіння Києвом означало старійшинство на Русі.

Наприкінці 1175 р. Ярослав Ізяславич змушений був залишити великокнязівський стіл на користь Романа Ростиславича, князя Смоленського. У 1177 р. київський стіл здобуває Святослав Всеволодович з династії чернігівських Ольговичів і тримає його в своїх руках до 1195 р. Але Ростиславичі не погодилися з втратою київського стола й продовжували добиватися долі в центральному управлінні країною. З 1190 р. разом із Святополком починає правити Рюрик Ростиславич.

Це співправління князів пішло на користь Русі: коли один із них ішов у похід, другий залишався в Києві і не давав змоги іншим претендентам захопити столицю. Фактично ж воно було чистою формальністю. Саме життя вимагало, щоб один із двох був першим, і таким до самої смерті був Святослав Всеволодович. Київський князь знову виступає організатором оборони руської землі. «Того же лета (1183 р.) Богъ вложи въ сердце Святославу, князю Киевському, и великому князю Рюрикови Ростиславичю пойти на Половцев — и посласта по окольние князи»⁴⁴. Руські князі об'єднуються для спільної боротьби проти зовнішнього ворога. У поході беруть участь Святослав Мстиславич і Гліб, Володимир Глібович з Переяслава, Всеволод Ярославич з Луцька разом з братом Мстиславом, Мстислав Романович, Ізяслав Давидович і Мстислав Городенський, Ярослав, князь Пінський з братом Глібом. Від Ярослава Галицького також прийшла допомога⁴⁵. Похід завершився блискучою перемогою. Руським князям пощастило відкинути половців аж за Дон. У 1184, 1185, 1187 рр. Святослав здобуває ряд нових перемог над половецькими ханами Кобяком, Кончаком та іншими.

Завдяки цим успішним походам Святославу вдається відвернути половецьку загрозу і на деякий час зміцнити південні рубежі своєї держави.

Внутрішня політика Святослава і Рюрика була спрямована на подолання суперечностей між удільними князями. Значною мірою вона була успішною. «Того же лета Святославъ сватомъ своимъ Рюрикомъ утишивъша землю Рускую и Половци примириша в волю свою»⁴⁶. Характеристику діяльності Святослава знаходимо в «Слове о полку Игореве», де він виступає грізним і славним у половецьких війнах, а славу йому співають «немци и венецици, греци и мораве». В міжкнязівських відносинах він також є верховним суддею.

Початок XIII ст. також відзначався гострою боротьбою за київський престол. У 1211 р. на київський стіл сідає Всеволод Чернігівський. Ольговичі ще раз домагаються нечуваної могутності. В їхніх руках зосереджується влада над Києвом, Переяславом, Черніговом, Волинню і Галичем.

Це — останнє піднесення політичної могутності Києва. Незабаром Ольговичі терплять поразку, і на київському столі, змінюючи один одного, сидять князі, які не залишили помітного сліду в історії Русі.

Нескінченна боротьба за великокнязівський престол надто послабила сили Русі. Вона руйнувала продуктивні сили країни, дуже важко відбивалась на становищі трудового населення. Але незважаючи на всю складність політичної обстановки, в уяві руських людей Київ продовжував бути загальноруським центром, символом єдиної Русі. Таким і захопила його спустошлива хвиля монгольської навали.

⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 426.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

Аналіз подій XII — першої половини XIII ст. показує, що незважаючи на боротьбу удільних князів, яка призводила до роз'єднання Русі, перевага була на боці централізаторської тенденції, і Київ весь час зберігав своє значення політичного центру Русі. Володіння Києвом стало необхідною умовою політичної зверхності, главенства на Русі. Перехід у Київ не був звичайним переходом з волості у волость, як думають деякі історики. В такому разі він був би позбавлений усякого сенсу. Сам по собі Київ не мав земельної округи і в плані збільшення феодальних володінь захоплення його абсолютно нічого не давало. Була б зовсім не зрозумілою і та боротьба, що велася навколо Києва і великокнязівського стола, в орбіту якої були втягнуті усі вотчинні князівські династії.

Слід зазначити, що в середині, особливо у другій половині XII ст., конкретні уділи мали свої власні князівські династії. На відміну від цього Київ вважався спільним набутком. За великокнязівський престол змагалися князі різних удільних династій — чернігівської, суздальської, смоленської, волинської. В силу своєї традиційної ролі загальноруського центру Київ не став столицею якогось окремого київського князівства, як твердять деякі історики. В XII—XIII ст. київського удільного князівства в природі не існувало.

Князь, який здобував титул великого князя київського, залишав за собою свої попередні володіння. З традиційним престижем і роллю Києва була пов'язана і традиційна політика щодо об'єднання руських земель навколо нього. Інтенсивна боротьба князів за Київ, як це не дивно на перший погляд, лише зміцнювала значення його як політичного центру Русі.

Звичайно, не завжди титул великого київського князя відповідав реальним масштабам його могутності і влади, але сам титул у цьому аж ніяк не винний: об'єктивно він давав можливість київському князю правити всіма руськими князівствами. Волі київського князя змушені були коритися інші князі, за непослух вони завжди могли бути позбавлені своїх володінь⁴⁷. Навіть у другій половині XII ст., коли Київ часто-густо здобували з допомогою угод або військової сили, а на периферії зміцнювалися Володимир і Галич, Ізяслав Мстиславич, Ростислав Мстиславич, Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодович та інші київські князі уміли зберегти за собою реальне становище старших.

Б. Д. Греков вважав, що Київщина не стала окремою політичною одиницею через удільних князів, які не допускали, щоб хтось одержав Київ у незалежне князівство⁴⁸. Але виникає питання, чому ж руські князі не проявляли такої ревності щодо Новгороду, Чернігова, Переяслава і т. д.

Право старшості на Русі в XII ст. визначалося володінням кращим столом, а таким до самої татарської навали вважався Київ. Тільки київський князь мав право наділяти волостями своїх васальних князів, переводити їх з волості в волость. Це право зберігалося навіть при сильному суздальському князі Всеволоді Юр'євичу.

Наприкінці XI — на початку XII ст. виникає практика князівських з'їздів. Уже Любецький з'їзд 1097 р. становив собою вищу політичну інстанцію. Змальовуючи підступне осліплення Василька, літописець зазначає, що здійснене воно було наперекір юридичному праву, встановленому для всіх князів Київської Русі. Навіть великий князь київ-

⁴⁷ *Летопись по Ипатскому списку*, стор. 203, 204, 317.

⁴⁸ Б. Д. Греков, *Київська Русь*, К., 1961, стор. 496.

ський не повинен був діяти всупереч спільним рішенням з'їзду. За співучасть в осліпленні Василька Святополк мав бути покараний. Володимир Мономах у зв'язку з цим організував військовий похід на Київ; під його тиском Святополк змушений був виступити проти головного ініціатора злочину — Давида Ігоревича, свого недавнього союзника.

Юридична система Київської Русі мала ще одну важливу підвалу: всі удільні князі повинні були посилати свої дружини в розпорядження великого князя для боротьби з зовнішнім ворогом. Уже на перші з'їзди у 1101 і 1103 рр., що обмірковували оборону південних рубежів Русі, збирались майже всі князі. На думку С. Ф. Платонова, з'їзди були тим вищим законодавчим органом, рішення якого ставали обов'язковими для всіх⁴⁹ і до якого князі зверталися з всіх суперечливих питань.

У 1177 р. руські князі зазнали поразки у битві з половцями. Причину її сучасники вбачали в тому, що до об'єднаних сил не примкнули полки Давида Ростиславича. В зв'язку з цим Святослав Всеволодович (Чернігівський) звернувся до Романа, великого князя київського з такими словами: «Брате! Я не ищю подь тобою ничего же, но рядь наш такъ есть; оже ся князь извинить (очевидно, зрадить.— П. Т.), то въ волость а мужь в голову: а Давидь виновать»⁵⁰. Очевидно, згідно з договором (рядом) князь, який відмовився дати свою дружину для спільної справи, міг бути позбавлений своєї волості.

Піклування про дотримання цих юридичних норм покладалося на великого Київського князя, але реальність цього прямо залежала від сили тієї чи іншої особи. За сильного князя цих юридичних норм суворо дотримувалися, за слабого — про них ніхто й не згадував.

Протягом XII і першої половини XIII ст. Київ був центром загальноруського літописання. Літописні зводи створюються в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Суздалі, Галичі та інших великих містах. Проте на відміну від київського літописання тут вони носять вузько локальний характер. На думку Б. О. Рибаківа, кругозір удільного літописця, як правило, був обмежений інтересами своєї землі, свого міста⁵¹.

Як жоден з удільних центрів Київської Русі не міг відібрати у Києва пальму політичної першості, так жоден з місцевих літописців не зумів піднятися до загальнодержавного рівня. Лише київські літописці створили струнку концепцію історії, що давала повне уявлення про події руського життя «від Галича до Рязані і від Новгорода до Чорного моря». Через весь київський літопис червоною ниткою проходить ідея політичної єдності древньої Русі. Прогресивні загальноруські ідеї характеризують і славнозвісне «Слово о полку Ігореве», місцем написання якого був Київ.

Отже, протягом усього XII і першої половини XIII ст. Київська Русь становила собою єдиний політичний організм, хоч і вражений усіма хворобами нестійкого й неспокоїного середньовіччя. Столицею Русі у той час був Київ. Верховним созереном у країні вважався великий київський князь. В зв'язку з загальною політичною нестабільністю в країні реальне становище і реальна роль кожного окремого князя визначалася його особистими здібностями. Особи посередні лише формально вважалися старшими; міжплемінні відносини носили союзний, а не васальний характер.

⁴⁹ С. Ф. Платонов. Лекции по русской истории, Спб., 1911, стор. 72.

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку, стаття 1177 р.

⁵¹ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь, М., 1963, стор. 303.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

Від редакції

Наш журнал починає публікувати для вивчаючих марксистсько-ленінську теорію серію статей за рекомендованим ЦК КПРС для системи партійної освіти навчальним планом на 1966/67 рік по тематичі «До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

В № 10 друкуються статті кандидата історичних наук, професора Ф. С. Павлова «Велика Жовтнева соціалістична революція і прогрес людства» та кандидата історичних наук І. П. Кожукала «Ленінська генеральна лінія партії у боротьбі за комунізм».

В наступних номерах «Українського історичного журналу» будуть надруковані статті «Стратегія і тактика комуністичної партії на основних етапах боротьби за комунізм»; «Марксистсько-ленінська програма по національному питанню та її здійснення в СРСР»; «Ленінські принципи зовнішньої політики в діяльності КПРС і Радянської держави»; «Світовий революційний процес»; «Світова система соціалізму і основні проблеми її розвитку»; «Міжнародний революційний рух робітничого класу на сучасному етапі»; «Національно-визвольний рух і соціально-економічні проблеми розвитку молодих національних держав»; «Марксистсько-ленінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм і сучасність».

В статтях, що не претендують на вичерпне висвітлення усіх питань, а є лише допоміжним матеріалом, даватимуться також факти з історії Української РСР та КП України. При цьому також слід використовувати матеріал, що друкується в інших статтях історичного журналу.

Ф. С. ПАВЛОВ

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ПРОГРЕС ЛЮДСТВА

Велика Жовтнева соціалістична революція проклала глибокий вододіл між багатовіковою історією експлуататорських суспільств та історією нового суспільства, яке не знає гноблення й експлуатації. З її перемогою, висловлюючись словами К. Маркса, закінчується передісторія людства і починається його справжня історія.

Протягом віків передові уми людства мріяли про справедливе суспільство. Ці мрії вперше дістали теоретичне обґрунтування у вченні К. Маркса, Ф. Енгельса й В. І. Леніна, які створили науку про шляхи докорінного перетворення світу, про соціальний прогрес людства.

Всесвітньо-історичне значення Жовтневої соціалістичної революції полягає в тому, що вона довела можливість існування принципіально нового соціально-економічного ладу і показала, що трудящі можуть визволитися від гноблення й експлуатації, безробіття й злиднів, економічних криз і анархії виробництва, забезпечити планомірний і безперервний розвиток економіки і тим самим створити для себе справді вільне, щасливе життя без війн і ворожнечі між народами.

Шлях до такого ладу лежить через соціалістичну революцію і утвердження політичного панування робітничого класу.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції означала корінний перелом у всесвітній історії. В проекті програми партії (1919 р.) В. І. Ленін писав: «...Почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції»¹. Суть цієї ери полягала в тому, щоб знищити експлуататорський лад на землі і здійснити перехід людства від капіталізму до комунізму.

Жовтнева революція величезною мірою вплинула на історичну долю людства. За 50 років, що пройшли після неї, на земній кулі відбулися значні зміни. З наукової теорії соціалізм перетворився в реально існуючий соціально-економічний і політичний лад, який утвердився в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Завдяки теоретичній і практичній діяльності комуністичних партій соціалістичних країн людство одержало перевірену науку про побудову соціалізму, досвід організації по-новому державного, господарського й суспільного життя, корінного перетворення класової структури суспільства, утвердження нових відносин між людьми й народами. Соціалізм як новий, вищий в порівнянні з капіталізмом ступінь у розвитку суспільства є яскравим показником прогресу людства.

За роки, що пройшли після Жовтня, розпалася система колоніалізму, капіталізм назавжди втратив можливість визначати хід і напрям історичного процесу, а світова система соціалізму дедалі більше перетворюється у вирішальний фактор розвитку людства.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок революційному переходу людства від капіталізму до соціалізму. А це є основним змістом нашої епохи і найяскравішим показником соціального прогресу.

У жовтні 1917 р. уперше в історії людства соціалістична революція перемогла в Росії. В ході і після закінчення другої світової війни соціалістичні революції відбулися в ряді європейських і азійських країн. У 1949 р. перемогла народна революція в Китаї, утворилася Німецька Демократична Республіка. Так поступово склалася світова система соціалізму.

Відносини між соціалістичними країнами засновані на взаємодопомозі й дружбі, на політичному, економічному, військовому і культурному співробітництві. В 1949 р. СРСР та інші європейські країни соціалізму створили єдиний координаційний господарський орган — Раду Економічної Взаємодопомоги, а в 1955 р. уклали Варшавський договір, спрямований проти агресивних замірів імперіалістичних країн.

Утворення світової соціалістичної системи означало корінну зміну співвідношення сил на міжнародній арені на користь соціалізму і разом з тим створення сприятливих умов для соціального прогресу всіх народів.

Велику роль в утворенні світової системи соціалізму і, отже, в боротьбі за соціальний прогрес людства відіграв Радянський Союз. Після перемоги Жовтневої революції під керівництвом В. І. Леніна КПРС розробила план побудови соціалізму в нашій країні. Його складовими частинами були соціалістична індустріалізація, кооперування сільського господарства і здійснення культурної революції. Спираючись на диктатуру пролетаріату, Комуністична партія привела радянський народ до перемоги соціалізму. В роки Великої Вітчизняної війни у жорстокій боротьбі проти головної ударної сили міжнародного

¹В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 96.

імперіалізму — фашизму радянський народ відстояв свої завоювання і врятував людство від варварів, які намагалися повернути назад коло історії. А після розгрому фашизму він успішно завершив будівництво соціалізму і почав створювати матеріально-технічну базу комунізму.

За роки Радянської влади наша країна зробила гігантський стрибок до прогресу. Волею Комуністичної партії і трудящих темна, неграмотна, відстала Росія перетворилася в країну космічних кораблів і наймогутніших у світі атомних і електричних станцій.

У 1913 р. у царській Росії вироблялось всього 2 млрд. *вкт·г* електроенергії, а в 1965 р. у СРСР — 507 млрд. Виробництво сталі в минулому році порівняно до 1913 р. зросло в нашій країні в 22 рази (з 4,3 млн. *т* до 91 млн. *т*), нафти в 24 рази (з 10,3 млн. *т* до 243 млн. *т*), вугілля майже в 20 раз (з 29 млн. *т* до 578 млн. *т*)².

Ще більших успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства й культури досягли союзні республіки. Зокрема Українська РСР, спираючись на братерську допомогу всіх радянських народів, у 1965 р. виробила чавуну, сталі, прокату, залізної й марганцевої руди та газу більше, ніж будь-яка капіталістична країна Європи.

Прискореними темпами розвивається економіка інших країн соціалізму. Якщо за останні 15 років промислове виробництво капіталістичних держав зросло на небагато більше ніж у 2 рази, то в соціалістичних країнах — у 5,1 раза. В 1965 р. у порівнянні з довоєнним часом продукція промисловості зросла в Болгарії в 21,6 раза, в Монголії й Польщі — більш як у 11, в Румунії — в 9,6, в СРСР — у 7,9, в Угорщині — в 6,1, у Чехословаччині — в 5,1, у НДР — в 4,2 раза³.

З року в рік збільшується питома вага країн соціалізму в світовому промисловому виробництві. Якщо в 1920 р. на частку соціалістичної системи припадало 0,5% світової промислової продукції, в 1950 р. — 20%, то в 1964 р. — приблизно 38%⁴, а по виробництву вугілля та залізної руди — майже 50%.

Переваги соціалізму (відсутність експлуатації, приватної власності на засоби виробництва, плановість і т. п.) дають можливість розвивати економіку темпами, недоступними для капіталізму. Якщо в СРСР за 1918—1964 рр. середньорічний темп приросту обсягу промислової продукції становив 10%, то в США за той же період — 3,5%⁵.

Соціалізм і комунізм надають необмежений простір для розвитку продуктивних сил. З перемогою соціалістичних виробничих відносин у суспільстві не залишається таких соціальних груп і класів, які були б перешкодою на шляху прогресу. Всі члени суспільства зацікавлені в швидкому розвитку народного господарства, оскільки мета виробництва при комунізмі, як відзначено в Програмі КПРС, — «...надати кожному членові суспільства матеріальні і культурні блага по його зростаючих потребах, індивідуальних запитах і смаках...»⁶.

Світова система соціалізму відкриває небачений простір і для розвитку науки й техніки, які є важливим фактором соціального прогресу. Оволодіння ядерною енергією, широке застосування електроніки, досягнень хімії і т. п. можуть принести людству врятування від злид-

² Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 37; СССР в цифрах в 1964 году. Краткий сборник, М., 1965, стор. 51.

³ Журн. «Коммунист», 1966, № 5, стор. 88.

⁴ Строительство коммунизма и духовный мир человека, М., 1966, стор. 360.

⁵ Мировая экономика. Краткий справочник, М., 1965, стор. 18.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 55.

нів і гноблення, полегшити створення достатку матеріальних благ. Якщо соціалізм усі ці досягнення науки й техніки ставить на службу людству, то капіталізм використовує їх у ворожих трудящим цілях і тим самим гальмує соціальний прогрес.

Зростання економічної могутності країн світової системи соціалізму, безперервне піднесення добробуту трудящих, розвиток справжньої, соціалістичної демократії, а також їх миролюбна зовнішня політика збільшують притягальну силу ідей комунізму. Все те, чого досягли народи СРСР та інших країн соціалізму в соціальному відношенні,— запровадження безплатного загального навчання, пенсійне забезпечення в старості, безплатна медична допомога і т. д.— є метою трудящих у капіталістичних країнах, запалює їх на рішучу боротьбу за знищення останнього на землі експлуататорського ладу.

Світова соціалістична система має могутні економічні, політичні та ідеологічні підйоми революціонізуючого впливу на хід суспільного розвитку. Завдяки тому, що вона дедалі більше перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства, з'явилися нові можливості для прискореного соціального прогресу людства— перемоги соціалістичних революцій у капіталістичних країнах, торжества національно-визвольних революцій і поступового переростання їх в соціалістичні. Соціалізм є надійним щитом проти капіталістичного експорту контрреволюції й розв'язування термоядерної війни. Та обставина, що імперіалізму не вдається розпалити нову світову війну, є яскравим виявом сили світової соціалістичної системи.

На нараді Політичного консультативного комітету держав— учасниць Варшавського договору, що відбулася в 1966 р., соціалістичні країни знову запропонували світові чітку програму оздоровлення міжнародної обстановки. Пропозиції про розвиток загальноєвропейського співробітництва, визнання непорушності існуючих кордонів, скликання наради для створення системи колективної безпеки в Європі та інші положення Декларації і Заяви наради в Бухаресті підтримують усі миролюбні народи світу.

Наша партія глибоко розуміє важливу роль, яку відіграє світова соціалістична система в справі соціального прогресу людства. «У світовій системі соціалізму,— говориться в звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові,— ми бачимо найбільше історичне завоювання міжнародного робітничого класу, головну революційну силу нашої епохи, найбільш надійну опору всіх народів, які борються за мир, національну свободу, демократію і соціалізм»⁷.

КПРС приділяє велику увагу дальшому розвитку світової системи соціалізму, зміцненню єдності соціалістичних країн і братніх партій, бо в цьому полягає запорука їх могутності й непереможності. XXIII з'їзд КПРС доручив ЦК і далі «розвивати й зміцнювати ідейно-політичні зв'язки з комуністичними і робітничими партіями всіх країн соціалізму на принципах марксизму-ленінізму, всемірно сприяти згуртованості соціалістичної співдружності, зміцненню її могутності і впливу...»⁸.

Якщо виникнення світової системи соціалізму було головним фактором соціального прогресу людства, то другим по значенню став крах колоніальної системи імперіалізму. Жовтнева революція, розбивши кайдани національного гноблення народів Росії, вказала шлях до соціального прогресу всім народам колоніальних і залежних країн. На-

⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 5.

⁸ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 170.

писана В. І. Леніним і прийнята ВЦВК у січні 1918 р. «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу» проголосила, що політика Радянської держави не буде мати нічого спільного з «варварською політикою буржуазної цивілізації, яка будувала добробут експлуаторів у небагатьох вибраних націях на поневоленні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах»⁹. З перших же днів свого існування Радянська влада почала практично проводити в життя ленінську національну політику.

За короткий історичний відрізок часу нації і народності окраїн колишньої царської Росії, минаючи стадію капіталізму, а в деяких випадках і феодалізму, встали врівень з російським народом і випередили не тільки в соціальному, а й в економічному і культурному відношенні народи багатьох зарубіжних країн. Тим самим усьому світові було показано, як треба допомагати піднесенню раніше пригноблених народів.

Жовтнева революція створила сприятливі можливості для розвитку національно-визвольної боротьби народів колоній і напівколоній. Успішне будівництво соціалізму в СРСР, розгром фашизму в другій світовій війні, перемоги соціалістичних революцій у ряді країн Європи й Азії викликали новий могутній розмах національно-визвольного руху, який привів колоніальну систему до краху. Якщо в 1919 р. під колоніальним гнітом перебувало 77% території і 69% населення земної кулі, то на початку 60-х років — близько 7% території і 2% населення¹⁰. Колоніалізм ще продовжує панувати в Анголі, Мозамбіку та інших країнах.

За останні 20 років політичної незалежності добилися більш як 50 країн, у яких проживає понад 1,5 млрд. чоловік, тобто половина населення нашої планети¹¹. Серед них такі країни, як Китай, ДРВ, КНДР, Куба, що не лише відпали від колоніальної системи, а й вступили на шлях будівництва соціалізму.

Імперіалізм виявився неспроможним придушити національно-визвольний рух. Це сталося внаслідок того, що в цей рух включилися широкі верстви населення колоніальних і залежних країн — робітничий клас, селянство, інтелігенція, національна буржуазія. Боротьбу проти колоніальної політики імперіалізму посилив робітничий клас капіталістичних держав. Однак найважливішим фактором, який сприяв краху колоніалізму, є існування країн світової системи соціалізму. Вони не дали змоги імперіалістам погасити полум'я національно-визвольної боротьби, стали надійним щитом, який охороняє молоді суверенні держави від агресивних акцій імперіалізму, подавали і подають цим країнам політичну, економічну й військову підтримку.

Боротьба за досягнення політичної і економічної незалежності перетворила колишні колоніальні народи у важливий фактор соціального прогресу. Це передбачив ще В. І. Ленін. Виступаючи на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, він говорив: «...В грядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернеться проти капіталізму і імперіалізму і, може, відіграє далеко більшу революційну роль, ніж ми сподіваємось»¹².

І дійсно, нині народи країн, що визволилися, відіграють важливу роль в ослабленні імперіалізму, в революційному процесі переходу

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 381.

¹⁰ Страны социализма и капитализма в цифрах. Краткий статистический справочник, М., 1963, стор. 4.

¹¹ Там же, стор. 14—16.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 444.

людства від капіталізму до комунізму. В сучасну епоху національно-визвольні рухи перетворилися з резерву світової революції у велику революційну силу сучасності.

Однак соціальний прогрес у молодих національних державах лише починається із завоюванням політичної незалежності. Для того, щоб далі рухатися по цьому шляху, їм необхідно подолати тяжкі наслідки міжнародного поділу праці, вирватися з пут економічної залежності від капіталістичних країн. На шляху до їх прогресу стоять імперіалісти, які намагаються зберегти колоніалізм у нових формах.

Боротьбу молодих держав за економічну незалежність активно підтримують Радянський Союз та інші соціалістичні країни. З їх допомогою в державах, які визволилися, будуються промислові підприємства, відбувається піднесення культури. Тільки Радянський Союз подає допомогу багатьом країнам Азії і Африки, де будується близько 600 об'єктів. Значну кількість підприємств і об'єктів будують Чехословаччина, НДР та інші країни соціалізму.

Соціалістичні країни допомагають незалежним державам і в підготовці національних кадрів. Радянський Союз збудував і буде понад 100 учбових закладів та наукових центрів¹³, багато з яких уже випускають кваліфікованих спеціалістів. Крім того, у вузах країн соціалізму навчається чимало громадян з держав, які визволилися.

Економічні зв'язки з соціалістичними країнами є ефективним засобом у справі ослаблення залежності молодих національних держав від колонізаторів. Ці зв'язки, з одного боку, допомагають зміцненню економічної незалежності країн, що визволилися, підривають сили імперіалізму і звужують сферу дії капіталістичної системи господарства, а з іншого боку, посилюють інтерес цих країн до соціалізму, породжують у них бажання використати його методи для будівництва нового життя, щоб створити сталу економіку і прогресивні суспільні відносини.

Найкращим шляхом ліквідації економічної відсталості, як науково обґрунтував марксизм-ленінізм, а досвід будівництва соціалізму в СРСР та інших країнах підтвердив практично, є шлях некапіталістичного розвитку, що веде до соціалізму. «Тільки на цьому шляху,— говориться в Заяві Народи комуністичних і робітничих партій 1960 р.,— зможуть народи позбутись експлуатації, злиднів і голоду»¹⁴.

У перші роки після перемоги Жовтневої революції, коли постало питання про соціальний прогрес для тих народів нашої країни, у яких панували патріархально-феодальні відносини і зберігалися пережитки родового ладу, В. І. Ленін прийшов до висновку, що «з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»¹⁵.

З допомогою російського робітничого класу за короткий відрізок часу всі раніше відсталі народності Росії минули одну чи навіть дві історичні епохи і поступово прийшли до соціалізму. А нині виникли ще більш сприятливі умови прискороного соціального прогресу для народів, які визволилися. До цих умов належать існування могутньої світової системи соціалізму, розгортання будівництва комунізму в СРСР, дальше зміцнення міжнародного робітничого руху, крах колоніальної системи, ослаблення сил імперіалізму.

¹³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 21.

¹⁴ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 61.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

Некапіталістичний розвиток — це шлях революційно-демократичних перетворень. Його завдання — завершення антиімперіалістичної і антифеодальної революції, підготовка матеріальних і соціальних передумов для поступового переходу до соціалізму.

Необхідність саме такої форми соціального прогресу, а не безпосереднього переходу до соціалістичного будівництва зумовлюється в країнах, що визволилися, рядом обставин і насамперед невисоким рівнем розвитку продуктивних сил, відносно неглибоким соціальним розшаруванням, нечисленністю або недостатньою політичною зрілістю пролетаріату і т. п.

Як свідчить історичний досвід, народи колишніх колоній можуть розвиватися не тільки по шляху створення держав народної демократії, як це було в Монголії, КНДР і ДРВ та ін., але й по шляху створення держав національної демократії. Узагальнивши досвід визвольної боротьби народів колишніх колоній і напівколоній, Народа представників комуністичних і робітничих партій 1960 р. вперше сформулювала положення про таку державу, утворення й зміцнення якої забезпечує країнам, що визволилися, можливість швидкого розвитку по шляху соціального прогресу. В Заяві Народи говориться, що держава національної демократії — це держава, яка послідовно відстоює свою політичну й економічну незалежність, бореться проти імперіалізму та його воєнних блоків, проти воєнних баз на своїй території, бореться проти нових форм колоніалізму і проникнення імперіалістичного капіталу¹⁶. На шляху прогресивного соціального розвитку перебувають нині такі країни, як ОАР, Алжир, Гвінея, Малі та ін.

В. І. Ленін вважав, що однією з головних умов успіху світового визвольного руху, а отже, соціального прогресу є з'єднання соціалістичних революцій з національно-визвольними. «Революційний рух народів Сходу, — писав В. І. Ленін, — може зараз дістати успішний розвиток... не інакше, як у безпосередньому зв'язку з революційною боротьбою нашої Радянської республіки проти міжнародного імперіалізму»¹⁷.

Після створення світової системи соціалізму це положення В. І. Леніна набуло ще більшого значення. Тривала боротьба пригноблених народів за своє визволення не могла увінчатися успіхом до того часу, поки сили світового імперіалізму не були підірвані соціалістичними революціями, поки капіталізм залишався єдиною системою світового господарства.

У наші дні прогрес слаборозвинутих народів можливий тільки на основі союзу між країнами соціалізму, міжнародним робітничим рухом і молодими національними державами. Цей союз особливо необхідний тепер, коли основним завданням більшості країн, які визволилися, є боротьба за економічну самостійність і соціальний прогрес, коли перед ними відкрилися широкі можливості для розвитку по некапіталістичному шляху. Такий союз можливий тільки на основі інтернаціоналізму, тобто на основі нового типу відносин, початок яким поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Будуючи в надзвичайно тяжких умовах соціалізм, радянський народ, керуючись принципами інтернаціоналізму, подавав всемірну підтримку іншим народам у їх боротьбі проти гнобителів і експлуататорів. З появою інших соціалістичних держав Радянський Союз будує свої відносини з ними на основі товариської співдружності й братер-

¹⁶ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, стор. 61.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 129.

ської взаємодопомоги. Це дало змогу країнам соціалізму за короткий відрізок часу зміцнити своє політичне і економічне становище і добитися великих успіхів у будівництві нового життя.

Новий тип міжнародних відносин соціалістичних країн було поширено і на молоді національні держави, які скинули кайдани колоніалізму. Країни соціалізму подавали і подають цим державам економічну, культурну, військову і дипломатичну допомогу в їх боротьбі проти імперіалізму, за утвердження справжньої незалежності. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, вони зокрема подають всемірну підтримку народів В'єтнаму в його справедливій боротьбі проти агресії американського імперіалізму.

Керуючись принципами мирного співіснування, Радянський Союз разом з іншими миролюбними силами послідовно виступає за зміцнення миру й розрядку міжнародної напруженості, прагне до припинення гонки озброєнь, до ліквідації вогнищ «холодної» і «гарячої» війни, добивається нормалізації і поліпшення відносин з усіма країнами.

XXIII з'їзд партії, визначаючи основні цілі й напрями зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави, в своїй резолюції відзначив, що зовнішня політика СРСР має своєю метою забезпечити, разом з іншими соціалістичними країнами, сприятливі міжнародні умови для побудови соціалізму і комунізму; зміцнювати єдність і згуртованість соціалістичних країн, їх дружбу і братерство; підтримувати національно-визвольні рухи і здійснювати всебічне співробітництво з молодими державами, що розвиваються; послідовно відстоювати принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, давати рішучу відсіч агресивним силам імперіалізму, врятувати людство від нової світової війни¹⁸.

Необхідно підкреслити, що такі важливі фактори соціального прогресу, як виникнення світової системи соціалізму і успіхи національно-визвольних рухів, були б немислимі без підтримки міжнародного робітничого руху і його авангарду — комуністичних партій. Робітничий клас є головною силою соціального прогресу людства. Вірність цього висновку теорії наукового комунізму яскраво підтвердила Велика Жовтнева соціалістична революція.

Робітничий клас здатний згуртувати навколо себе всі прогресивні сили на боротьбу за новий суспільний лад. Він є носієм найпередовішої революційної і наукової ідеології — марксизму-ленінізму. Ось чому історія зробила його гегемоном сучасної епохи — епохи переходу всього людства до соціалізму.

Робітничий клас об'єднує як у національних, так і в інтернаціональних рамках всі сили, які виступають проти капіталізму. В. І. Ленін указував, що пролетаріат є представником «усієї нації, всього живого і чесного в усіх класах...»¹⁹. Робітничий клас стоїть в центрі всіх революційних рухів. Він не може виконати до кінця своєї історичної місії по визволенню людства, не об'єднавши в єдине ціле всі потоки революційного руху сучасності.

Перший досвід такої частоти об'єднання революційних рухів у масштабі однієї країни дав світові російський пролетаріат у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Об'єднавши в єдине ціле свою боротьбу за перемогу соціалістичної революції, народів окраїн — за знищення національного гніту, боротьбу за мир, робітничий клас Росії одержав перемогу над буржуазією. Сьогодні

¹⁸ Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС, К., 1966, стор. 9.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 73.

цей досвід стоїть в центрі уваги міжнародного робітничого руху, бо покінути з імперіалізмом можна тільки шляхом об'єднання всіх потоків світового революційного руху.

Головним ворогом робітничого класу та інших верств трудящих у капіталістичному суспільстві виступають монополії, які намагаються покласти дедалі більше тягот на їх плечі. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові підкреслюється, що ступінь експлуатації ніколи ще не був таким високим, як тепер. Плоди науково-технічного прогресу і зростання продуктивних сил дістаються купці монополістів, а мільйони людей навіть у період високої кон'юнктури терплять від безробіття²⁰. Панування монополій привело до загострення всіх суперечностей капіталізму — економічних, політичних, класових і національних, поглибило антагонізм праці і капіталу, сприяло погіршенню умов життя трудящих.

Нові явища в розвитку імперіалізму підтверджують правильність ленінських висновків про основні закономірності капіталізму на його останній стадії. В. І. Ленін називав імперіалізм загниваючим і вмираючим капіталізмом. Це підтверджує хід історії. Якщо людство в XX ст., маючи колосальні виробничі сили й величезні досягнення науки й техніки, не в змозі поки що ліквідувати голод і злидні на землі, то в цьому повинен тільки капіталізм.

Нині суспільство вступило в період величезного науково-технічного перевороту, що зв'язаний з оволодінням ядерною енергією, освоєнням космічного простору, автоматизацією виробництва, розвитком кібернетики, електроніки і т. д. Однак капіталістичний лад ворожий назрілій науково-технічній революції, використовує її досягнення головним чином у воєнних цілях. Так, США щорічно витрачають на воєнні пригстування понад половину річного бюджету. В 1966/67 фінансовому році на ці витрати заплановано асигнувати 60,5 млрд. доларів²¹.

За підрахунками буржуазних економістів, значна частина виробничих потужностей капіталістичних країн нині залишається невикористаною. В той же час мільйони трудящих не мають роботи.

Всі ці та інші факти яскраво свідчать про те, що імперіалізм все більше виступає як сила, ворожа прогресові. Гніт монополій душить не тільки пролетаріат, але й інші соціальні верстви. А це веде до загострення класової боротьби в капіталістичному суспільстві і до виникнення сприятливих умов для об'єднання в широкий антимонаполістичний фронт робітників, селян, службовців, інтелігенції, дрібної й середньої буржуазії. Середні верстви міста й села поставлені перед вибором: або капітулювати перед монополіями, або разом з робітничим класом боротися проти них.

Пролетаріат, використовуючи численні форми економічної й політичної боротьби, успішно веде наступ на твердині капіталізму. З року в рік міжнародний робітничий рух набирає сили. Про це яскраво свідчить збільшення страйків та їх учасників. Так, коли за 20 років, з 1919 р. по 1939 р., у світі було 177,4 тис. страйків, у яких брало участь 80,8 млн. чол., то за 16 років, з 1946 р. по 1960 р., відбулося 247,4 тис. страйків з 222,6 млн. учасників²².

Особливо посилилась страйкова боротьба за останнє десятиріччя. З 1956 р. по 1965 р. число учасників страйків щорічно досягало 55—

²⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 11—12.

²¹ Газ. «Правда», 10 серпня 1966 р.

²² Журн. «Проблемы мира и социализма», 1962, № 12, стор. 12.

57 млн. чол.²³ Багато страйків останніх років набули масового характеру і відзначались вмілою організацією і використанням нових тактичних прийомів. Деякі з них проходили під політичними лозунгами.

На чолі міжнародного робітничого руху, всіх революційних сил сучасності стоять комуністичні партії. З часу Жовтневої революції комуністичний рух перетворився на найвпливовішу політичну силу нашого часу, став найважливішим фактором суспільного прогресу. Коли в період між двома світовими війнами цей рух охоплював пролетарські маси, головним чином, розвинутих капіталістичних країн, то тепер він став справді світським. Нині комуністичні партії діють в 88 країнах світу й об'єднують в своїх лавах майже 50 млн. борців.

За піввіку свого існування комуністичні партії довели свою здатність не тільки пропагувати, але й здійснювати на практиці ідеї наукового комунізму. Вони перебувають у владі в 14 країнах світу. Під їх керівництвом майже одна третина людства будує соціалізм і комунізм.

Втілюючи в своїй діяльності найреволюційніші тенденції світового визвольного руху, з якими пов'язано майбутнє всього людства, комуністичні партії перетворилися в могутню силу, яка впливає на прискорення переходу людства від капіталізму до соціалізму. Озброєні теорією марксизму-ленінізму вони виразно бачать історичні перспективи, які ясно і чітко викладені в Декларації і Заяві московських нарад комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр., в прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС Програмі та в інших документах. В них визначена головна лінія розвитку людського суспільства і соціального прогресу.

Рішуче підтримуючи боротьбу народів за національну незалежність, соціальний прогрес, ліквідацію експлуатації людини людиною, за врятування людства від страхіть термоядерної війни, комуністичні партії користуються дедалі зростаючим впливом у міжнародному робітничому і національно-визвольному русі, знаходять підтримку з боку широких демократичних і прогресивних сил світу.

Особливо популярним і важливим в сучасних умовах є висунутий міжнародним комуністичним рухом лозунг миру в усьому світі. Комуністи рішуче борються за загальне і повне роззброєння під суворим міжнародним контролем, заборону ядерної зброї та її випробування, створення безатомних зон у різних районах світу, ліквідацію вогнищ воєнної небезпеки, укладення мирного договору з Німеччиною і нормалізацію на цій основі становища в Західній Європі, за мирне врегулювання спірних проблем шляхом переговорів. Разом з усіма миролюбними силами комуністи беруть активну участь у русі прихильників миру.

Історична місія комуністів, як вказано в Програмі КПРС, полягає в тому, щоб добитися виключення війни з життя людського суспільства і вже в сучасну епоху врятувати людство від кошмарів нової світової війни.

В сучасних умовах виникли сприятливі умови для перемоги соціалістичних революцій у різних країнах. Сили соціалізму, демократії і миру значно перевершують сили капіталізму. На боці прогресивних сил світова соціалістична система, молоді національні держави, що добилися свободи і не бажають йти по капіталістичному шляху, рух прихильників миру та ін. Важливими факторами для перемоги сил прогресу є також крах колоніальної системи і ослаблення сил імпе-

²³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові. Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 12.

ріалізму, єдність робітничого класу і міжнародного комуністичного руху.

Сили світової реакції не раз намагалися і намагаються поставити перешкоди на шляху соціального прогресу. Вони забороняють існування компартії (в ФРН, Іспанії, Португалії і т. п.), жорстко придушують страйкову боротьбу робітничого класу, організують воєнні інтервенції (ДРВ, Домініканська республіка), контрреволюційні закрати (Угорщина, НДР).

Боячись народних революцій, імперіалізм намагається об'єднати всі реакційні сили старого світу. Монополістична буржуазія створює агресивні воєнно-політичні блски. Безсила затримати хід історії, вона, проте, не припиняє спроб зміцнити свої позиції, організуючи все нові диверсії проти прогресивних сил.

Реальна загроза миру з боку «скажених» у США не тільки продовжує існувати, але й зростає. Десятки і сотні мільярдів доларів витрачаються на озброєння і пропаганду війни. Американські імперіалісти, проголосивши класову боротьбу проти відживаючого ладу «експортом революції», посилають війська для придушення революційного руху мас і збереження влади експлуататорів.

Проте ніякими силами імперіалістам не зупинити народи, що йдуть по шляху до прогресу. Суспільство, в якому торжествують принципи соціальної рівності, де нема експлуатації людини людиною, де разом з розвитком науки і техніки виникають продуктивні сили, які забезпечують людям всі необхідні блага по принципу «від кожного по здібностям, кожному по потребі», не може не притягати до себе уваги мільйонів простих людей в усіх країнах світу. В цьому життєвість теорії наукового комунізму, комуністичних ідеалів. І немає жодного сумніву, що ці ідеали восторжествують на землі.

Проте людство в своєму поступальному русі йде не по вимощеному шляху. Старий, прогнилий світ капіталізму не гребує ніякими засобами, щоб загальмувати хід історії, опорочити ідеали комунізму, ослабити вплив марксистсько-ленінських ідей на народні маси.

XXIII з'їзд КПРС підкреслив важливість боротьби проти буржуазної ідеології і реформізму. «Ми повинні завжди пам'ятати,— говорить у Звітній доповіді ЦК КПРС,— що наш класовий ворог — імперіалізм. Він веде підривну діяльність проти соціалістичного ладу, його принципів, ідеології і моралі»²⁴. З'їзд підкреслив, що боротьба проти буржуазної ідеології повинна бути безкомпромісною, оскільки вона ведеться за інтереси робітничого класу, за зміцнення позицій соціалізму і комунізму.

Імперіалістична реакція, намагаючись затримати соціальний прогрес, за допомогою політики і ідеології антикомунізму вдається до все більш витонченої апологетики капіталізму і наклепів на соціалізм. Перекручуючи реальні явища і процеси сучасної дійсності, буржуазні апологети називають капіталізм «державою загального благоденства», «гуманною економікою», «народним капіталізмом» і т. д. Вони вигадують «теорії» про «схожість» двох протилежних систем і твердять, що соціалізм і капіталізм розвиваються по лінії «конвергенції» (зростаючої схожості) в напрямку до майбутньої «зустрічі», «синтезу», «гібридизації» один з одним. Така «зустріч» нібито відбудеться шляхом «внутрішньої зміни» соціалізму і «деякої модернізації» капіталізму.

Нині на пропагандистську діяльність ідеологів імперіалізму, що

²⁴ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 87, 88.

спрямована на дезорієнтацію широких мас трудящих, витрачаються величезні суми грошей. Так, бюджет Інформаційного агентства США в 1963 р. досяг 150 млн. доларів. Воно мало в той час 239 відділень в 106 країнах і радіостанцію «Голос Америки», яка працювала на 64 мовах 715 годин на тиждень²⁵.

Але всі намагання імперіалістів марні. Буржуазна ідеологія не може протиставити щось радикальне соціалістичній ідеології, створити який-небудь інший «позитивний» світогляд. І це цілком зрозуміло. Клас, який не має майбутнього, позбавлений історичної перспективи. Ідеологи суспільного ладу, який відмирає і розкладається, не можуть винайти будь-яку дійову, живстворну ідеологію.

Історичний занепад капіталізму супроводиться виродженням його ідеології, а її криза в свою чергу є відбиттям кризи капіталістичної системи. Деградуюча буржуазна ідеологія нерозривно пов'язана із запереченням об'єктивних законів суспільного розвитку, що є яскравим проявом її антинауковості. Під прапором антикомунізму вона об'єднує нині всіх ворогів соціального прогресу.

Під прапором же ідеології робітничого класу — марксизму-ленінізму об'єднується дедалі більше людей у світі. Ця ідеологія є могутньою зброєю пізнання і зміни об'єктивної дійсності, вірним компасом для руху людства до соціального прогресу.

Капіталістична система в цілому дозріла для соціальної революції пролетаріату. Значно зросла кількість слабких ланок імперіалізму, а це може привести до прориву імперіалістичного ланцюга в нових місцях під безпосередніми ударами соціалістичних революцій або під ударами національно-визвольних революцій з тенденцією переростання їх у соціалістичні.

Розвиток людства, незважаючи на зигзаги історії, йде по висхідній лінії. Важливу роль у цьому процесі відіграють народи Радянського Союзу, керовані КПРС. Будуючи комунізм, вони прокладають шлях у майбутнє для всього людства. Перевіряючи цей шлях на практиці, виявляючи і долаючи труднощі, відбираючи кращі форми і методи комуністичного будівництва, радянський народ прискорює рух всього людства до завітної мети — комунізму. Успіхи в будівництві комунізму в СРСР, соціалізму в країнах народної демократії, в розвитку молодих національних держав — це і є триумф соціального прогресу, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

²⁵ Строительство коммунизма и духовный мир человека, стор. 374.

І. П. КОЖУКАЛО

ЛЕНІНСЬКА ГЕНЕРАЛЬНА ЛІНІЯ ПАРТІЇ В БОРОТЬБІ ЗА КОМУНІЗМ

Комуністична формація — перший соціальний лад, який виникає, розвивається й утверджується в результаті свідомого використання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Успіх комуністичного будівництва залежить від *правильної, науково обгрунтованої політики партії, її генеральної лінії*. Таку політику здатна визначати і здійснювати тільки Комуністична партія, яка спирається на марксистсько-ленінську теорію й виражає об'єктивні закономірності історичного процесу, передбачає і прискорює рух суспільства до комунізму.

В. І. Ленін надавав великого значення науковому обгрунтуванню політики партії. Дух революційної діалектики, вимога конкретного аналізу конкретної ситуації, строго науковий підхід до оцінки співвідношення класових сил всередині кожної країни і в загальносвітовому масштабі пронизують усі частини, всі сторони ленінського вчення. «Марксизм вимагає від нас найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту,— вказував В. І. Ленін.— Ми, більшовики, завжди старалися бути вірними цій вимозі, безумовно обов'язковій з точки зору всякого наукового обгрунтування політики»¹. Майже півстоліття, що минули з часу їх написання, переконливо показують, що Комуністична партія Радянського Союзу вірна цій вимозі ленінізму.

Виходячи з ленінських принципів науковості політики, слід відзначити кілька основних вимог до керівництва створенням комуністичного суспільства. Це — вимірювати кожний свій крок високими ідеалами комунізму; будувати всю політику на основі висновків марксистської теорії, даних науки; повно й об'єктивно оцінювати соціальні процеси і явища; виділяти в системі, в ланцюгу завдань головне, основне завдання, ту вирішальну ланку, ухопившись за яку, тільки й можна витягнути весь ланцюг, вирішити всю систему завдань; повсякденно вчитися у мас, уважно вивчати й узагальнювати досвід трудящих, підкріплювати плани й заходи конкретною бойовою організаторською і виховною роботою.

Сила політики партії — *в марксистсько-ленінській теорії*, яка завжди допомагає бачити перед собою вищу мету і підпорядковувати їй повсякденні справи, тверезо оцінювати обстановку і точно в ній орієнтуватися, при будь-яких обставинах знаходити правильні рішення, в усій своїй діяльності спиратися на трудящі маси — активних і свідомих будівників комунізму. Ставши світоглядом мільйонів, марксизм-ленінізм перетворився в знаряддя матеріального виробництва. Марксизм-ленінізм став конкретною наукою побудови комунізму.

Показуючи високі зразки непорушної вірності революційному вченню, глибокого розуміння його суті, Комуністична партія бачить в захисті і творчому розвитку марксизму-ленінізму свій важливіший і священний обов'язок перед народами нашої країни і трудящими всього

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23.

світу. Вона міцно дотримується вказівки В. І. Леніна, що необхідно «ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети, завжди пропагувати, охороняти від перекручень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»². Великі перемоги радянського народу — торжество політики партії, триумф наукової основи цієї політики — марксистсько-ленінського вчення. Велична праця народу, його успіхи, досягнуті під керівництвом партії, інколи затьмарювались помилками, суб'єктивними зигзагами в політиці. Проте ніякі помилки і труднощі не можуть заслонити основного — величезної, справді героїчної діяльності народу по революційній перебудові життя на основі комуністичних принципів.

Науковий характер політики партії яскраво проявився в рішеннях ХХ, ХХІ, ХХІІ, ХХІІІ з'їздів, у Програмі КПРС. Розроблена ними генеральна політична лінія тому й непорушна, що вона спирається на могутній науковий фундамент, виражає назрілі потреби розвитку нашої країни. Розкриваючи перспективи будівництва комуністичного суспільства, В. І. Ленін відзначав, що таке суспільство єдино здатне «забезпечити тривкий і справедливий мир, а так само культуру і добробут всіх трудящих»³. У цих словах висловлені найзаповітніші прагнення трудящих, їх корінні інтереси, якими визначена суть зовнішньої і внутрішньої політики Комуністичної партії, її генеральної лінії. Мир і добробут — ось чого над усе бажають усі народи світу.

Основним змістом генеральної лінії партії є виконання *Програми КПРС, створення матеріально-технічної бази комунізму, дальше піднесення матеріального добробуту народу, удосконалення суспільних відносин, вилучення радянських людей в дусі високої комуністичної свідомості, забезпечення мирних умов праці радянського народу, активна боротьба за збереження миру в усьому світі.*

Перехід до створення матеріально-технічної бази комунізму, як головної умови побудови нового суспільства, підготовлений усім попереднім розвитком країни. За роки Радянської влади творчою працею народу під керівництвом ленінської партії створені могутні продуктивні сили, збільшився випуск промислової продукції, зміцніло колгоспно-радгоспне виробництво. Виросли кваліфіковані кадри в усіх галузях народного господарства.

Важливим етапом у боротьбі партії за створення матеріально-технічної бази комунізму став семирічний план, протягом якого введено в дію близько 5,5 тис. сучасних промислових підприємств: найбільші в світі електростанції, домни, коксові батареї, прокатні стани, машинобудівні заводи, хімічні комбінати, підприємства легкої та харчової промисловості. В ході виконання семирічного плану значно зріс економічний потенціал, зміцніла оборонна могутність країни, підвищився життєвий рівень трудящих СРСР, досягнуто великих успіхів у розвитку науки і техніки, успішно розвивалась економіка всіх союзних республік.

Разом з усією країною йде шляхом швидкого зростання Українська РСР. Республіка достроково виконала семирічку як по загальному обсягу виробництва, так і по більшості важливих видів продукції. Понад завдання випущено виробів на 7 млрд. крб. Обсяг промислової продукції зріс на 84% замість передбачених 77%. Одна з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних і машинобудівних баз Радянського Союзу, республіка великої хімії, багатогалузевої харчової промисловості і великого інтенсивного сільського господарства,

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 143.

Україна на кінець семирічки давала 49,2% загальносоюзної виплавки чавуну, 40,7% виплавки сталі, 42,5% виробництва прокату, 33,6% видобутку вугілля, 48% металургійного і 31% хімічного устаткування, 98% вугільних комбайнів тощо. У світовому виробництві на долю нашої республіки припадає 8—10% виробництва чавуну, сталі, тракторів, цукру, видобутку вугілля⁴.

В економіці нашої країни відбулись не лише кількісні, а й якісні зміни. Внаслідок науково-технічного прогресу з'явилося чимало нових виробництв, сконструйовано і введено в дію сучасні типи устаткування, машин, приладів, багато з яких унікальні, створені вперше в світі. Нині Радянський Союз займає передові позиції в дослідженні космічного простору, в ядерній фізиці, математиці, електроніці, радіотехніці, металургії, ракетній техніці, літакобудуванні та в багатьох інших галузях науки і технічного прогресу.

Про успіхи нашого господарського будівництва свідчить і невпинне зростання питомої ваги Радянського Союзу в світовому промисловому виробництві. Напередодні другої світової війни вона становила менше однієї десятої, а в 1965 р. досягла майже однієї п'ятої (населення ж СРСР становить 7% жителів земної кулі)⁵. Дедалі більше скорочується розрив у рівні промислового виробництва Радянського Союзу й Сполучених Штатів Америки, послідовно вирішується завдання перевершити по виробництву продукції на душу населення найбільш розвинуті капіталістичні країни.

Відзначаючи успіхи в створенні матеріально-технічної бази комунізму, партія в той же час критично, по-ленінському, підійшла до підбиття підсумків виконання семирічного плану. В. І. Ленін учив: «...Будемо дивитись правді прямо в лице. В політиці це завжди найкраща і єдино правильна система»⁶. Центральний Комітет відкрито заявив усій партії, всьому народу, що в останні роки сповільнились темпи зростання виробництва і продуктивності праці, знизилась ефективність використання виробничих фондів і капіталовкладень, відставало сільське господарство, що, природно, впливало на темпи зростання національного доходу й матеріального добробуту трудящих.

Березневий і вересневий (1965 р.) Пленуми ЦК КПРС, ХХІІ з'їзд партії глибоко проаналізували причини цих недоліків, визначили принципи економічної політики партії на сучасному етапі. Намітивши велику економічну реформу, спрямовану на максимальне використання можливостей і переваг соціалістичного ладу, партія приступила до здійснення комплексу заходів, які забезпечать найбільш раціональне використання величезних продуктивних сил країни. В країні здійснюється перехід до нової системи планування і економічного стимулювання, вживаються заходи до поліпшення якості продукції. Передбачається зближення темпів виробництва засобів виробництва і предметів споживання при збереженні переважного розвитку важкої індустрії, прискорений ріст прогресивних галузей економіки.

Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС та ХХІІІ з'їзд партії внесли великий вклад у розробку політики й конкретних заходів, спрямованих на сталі піднесення сільського господарства. Політика партії розрахована на те, щоб розвивати правильні економічні відносини з колгоспами, зміцнювати матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів, забезпечити інтенсифікацію сільськогосподарського вироб-

⁴ Матеріали ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 9; журн. «Економіка Радянської України», 1966, № 2, стор. 9.

⁵ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 34.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 248.

ництва, послідовно застосовувати ленінський принцип матеріальної заінтересованості, невпинно піднімати рівень життя сільського населення, наближаючи його до рівня життя у місті. Цим будуть створені реальні умови для подолання відставання у розвитку сільського господарства, для підвищення ефективності всього суспільного виробництва.

Важливим етапом боротьби радянського народу в будівництві комунізму є п'ятирічний план (1966—1970 рр.), протягом якого матеріально-технічна база країни набере дальшого могутнього розвитку, посиляться економічна і оборонна могутність СРСР. Визначаючи головні напрямки п'ятирічки, партія керувалася вченням В. І. Леніна про будівництво комунізму, про наукове управління економічними й соціальними процесами. Як вказано в Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС, економічне завдання п'ятирічки партія бачить у тому, щоб «на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити даліше зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей»⁷.

Новий п'ятирічний план характеризується насамперед високими темпами розвитку всього суспільного виробництва, національного доходу населення. Щорічний приріст сумарного суспільного продукту збільшуватиметься в середньому більш як на 7% проти 6% з лишком щорічного приросту в минулому п'ятиріччі. При цьому набагато збільшиться вагомість цього приросту. Середньорічний абсолютний приріст промислової продукції становитиме 22—23 млрд. крб. проти 15,8 млрд. у минулому п'ятиріччі⁸.

В новій п'ятиріччі звертається особлива увага на прискорення науково-технічного прогресу та підвищення ефективності суспільного виробництва. Це одне з найважливіших господарських і політичних завдань нового п'ятирічного плану. В. І. Ленін не раз підкреслював, що вирішальною умовою перемоги комуністичного ладу є забезпечення більш високої, ніж при капіталізмі, продуктивності праці. Це ленінське положення стало тепер девізом усієї нашої господарської реформи, оскільки розвивати промислове і сільськогосподарське виробництво, вести у великих розмірах капітальне будівництво, зміцнювати оборону і одночасно значно підвищувати матеріальний добробут народу можна лише при невпинному зростанні ефективності виробництва. У відповідності з затвердженим з'їздом завданням у 1970 р. продуктивність праці повинна зрости у промисловості — на 33—35%, в колгоспах і радгоспах — на 40—45%⁹.

У своїй політиці партія виходить з того положення, що комуністичне будівництво і *піднесення добробуту народу* невіддільні. Втілюючи в життя генеральну лінію партії, в роки семирічки, особливо після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК, чимало зроблено для піднесення добробуту народу. Проведено великі заходи по впорядкуванню і підвищенню оплати праці в усіх галузях народного господарства. Скасовано або знижено податки для значної частини трудящих, розширено пільги і збільшено пенсії ряду категорій населення, встановлено пенсії колгоспникам. Запроваджено семигодинний, а для деяких ка-

⁷ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 214.

⁸ Там же, стор. 39.

⁹ Там же, стор. 220, 235.

тегорій трудящих шестигодинний робочий день. За семиріччя збудовано жител майже стільки ж, скільки за всі роки Радянської влади до 1958 р. За ці роки тільки на Україні кожна третя сім'я в містах і селищах переселилась в окрему квартиру, а всього за цей час житлові умови поліпшено половині міського населення¹⁰.

Прискорення темпів зростання добробуту радянського народу — ось та лінія, якої партія неухильно дотримуватиметься в новому п'ятиріччі. З цією метою передбачається: а) підвищити заробітну плату робітників і службовців у середньому не менш як на 20%, а грошові і натуральні доходи колгоспників від громадського господарства — в середньому на 35—40%; б) забезпечити збільшення споживання населенням продуктів харчування і промислових товарів не менш як в 1,4 рази; в) збільшити не менш як на 40% грошові виплати й пільги населенню за рахунок суспільних фондів споживання; г) розширити в 1,3 рази обсяг житлового будівництва і підвищити його якість¹¹.

В результаті розв'язання великих економічних і соціальних завдань ще більше зміцниться політична основа і матеріальна база союзу робітничого класу і селянства, будуть зроблені нові кроки в розв'язанні таких проблем, як подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Дальшого розвитку набере братній союз народів, що населяють нашу країну.

Невід'ємною частиною будівництва комунізму є *виховання нової людини*. «Чим вища свідомість членів суспільства, — вказується в Програмі КПРС, — тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку комуністичних форм праці і нових відносин між людьми і, значить, тим швидше й успішніше розв'язуються завдання будівництва комунізму»¹².

Культурно-організаторська й виховна діяльність партії і держави, всезростаюча творча активність народу привели до перемоги соціалістичної культури, великих успіхів культурної революції в СРСР. Радянський Союз став країною найбільш високої культури і передової науки. В країні здійснено загальну семирічну освіту. Різко підвищився освітній і культурно-технічний рівень робітників і селян. Тепер число осіб, що мають середню (повну й неповну) освіту, серед робітників промисловості становить 58%, серед колгоспників — 31%¹³. Про грандіозні масштаби досягнень культурного прогресу в СРСР свідчить розвиток народної освіти, науки і культури на Україні, де понад 52% трудящих мають незакінчену середню, середню і вищу освіту, а кожна четверта людина вчиться. Україна, як і весь Радянський Союз, стала в ряд країн з найвищою грамотністю. На одну тисячу працюючих вищу, середню й неповну середню освіту мають 538 чоловік¹⁴.

Яскравою рисою сучасної епохи є небувало швидкий розвиток науки, її всезростаючий вплив на всі сторони матеріального і культурного життя. Будівництво комуністичного суспільства вимагає небувало в історії обсягу наукових знань для розвитку продуктивних сил, для удосконалення всіх суспільних відносин. Наука, перетворюючись дедалі більше в безпосередню продуктивну силу, докорінно змінює в умовах соціалізму характер трудової діяльності людей, поліпшує умо-

¹⁰ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 41—42.

¹¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 241.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 102.

¹³ Журн. «Коммунист», 1966, № 8, стор. 53.

¹⁴ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 55; журн. «Економіка Радянської України», 1966, № 5, стор. 2—4.

ви праці, робить її творчою і змістовною. У 1965 р. в Українській РСР діяло 833 наукових установ, де працювало понад 94 тис. науковців, серед них — 1,9 тис. докторів наук, 19,3 тис. — кандидатів наук¹⁵.

Одним з головних елементів будівництва комуністичного суспільства є радянська культура. У республіці працює 60 професійних і багато народних театрів, 26 філармоній, понад 26,5 тис. клубів, 29,3 тис. бібліотек, 25,4 тис. кіноустановок, 130 музеїв та багато інших культурних закладів. Видається понад 2,3 тис. газет, 256 журналів, створено народні університети культури, в понад 100 тис. гуртках художньої самодіяльності бере участь близько 1,5 млн. чоловік. На Україні працює 5 художніх, науково-популярних та хронікально-документальних кіностудій¹⁶. Кращі здобутки письменників, художників, композиторів, акторів і режисерів республіки користуються широкою популярністю як в Радянському Союзі, так і за його межами. Комуністична партія спрямовує розвиток радянської літератури і мистецтва, які є могутньою силою комуністичного виховання народу і утверджують віру в комуністичні ідеали.

Нова п'ятирічка позначається дальшим розвитком радянської науки, культури, повнішою реалізацією у соціалістичному ладі передумов для залучення до досягнень культури широких мас народу, особливо на селі. В основному буде завершено перехід до загальної середньої освіти. Середню освіту одержать в чотири рази більше молодих людей, ніж за попередні п'ять років¹⁷.

Велике значення для будівництва комуністичного суспільства в нашій країні матиме дальший розвиток природничих і суспільних наук. Комуністична партія ставить завданням непереривно підвищувати рівень суспільних наук на основі комуністичної ідеології, ленінського принципу партійності, усуваючи вплив суб'єктивізму і формалізму з тим, щоб найефективніше використати можливості нашого ладу і створити умови для все більшого розвитку творчої ініціативи всього народу в будівництві комунізму. Перетворення в життя програми культурного будівництва значно наблизить культурно-побутове життя села й міста, буде новим кроком у подоланні істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Для успішного здійснення завдань, визначених внутрішньою політикою, необхідна правильна зовнішня політика. Генеральна лінія КПРС у галузі зовнішньої політики — це курс на забезпечення найбільш сприятливих умов для побудови соціалізму і комунізму, на зміцнення єдності і братерської співдружності країн соціалізму, на підтримку боротьби народів за національне і соціальне визволення, на всемірне співробітництво з новими незалежними державами, на розвиток солідарності з міжнародним робітничим класом, на утвердження принципів мирного співіснування з державами, незалежно від їх соціального ладу, на рішучу відсіч агресивним силам імперіалізму, на відвернення нової світової війни.

Великим історичним завоюванням міжнародного робітничого класу, головною революційною силою нашої епохи є світова соціалістична система. З її створенням збулись слова В. І. Леніна про те, що одне з першорядних, злободенних завдань є «завдання перетворення диктатури пролетаріату з національної (тобто існуючої в одній країні і нездатної визначати всесвітню політику) в інтернаціональну (тобто

¹⁵ Журн. «Економіка Радянської України», 1966, № 5, стор. 4.

¹⁶ Там же, стор. 5.

¹⁷ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 152.

диктатуру пролетаріату принаймні кількох передових країн, здатну мати вирішальний вплив на всю світову політику») ¹⁸.

Вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму, КПРС вважає одним з центральних своїх завдань — зміцнення соціалістичної співдружності, посилення допомоги братнім народам соціалістичних країн у їх боротьбі за соціалізм.

КПРС свято дотримується ленінських заповітів про те, щоб вирішувати велике питання боротьби робітників за своє визволення, здійснюючи на ділі «єдність класової боротьби робітників за комунізм у всьому світі» ¹⁹. Міжнародна діяльність ЦК КПРС за останні роки була прийнята незмінним прагненням зміцнювати згуртованість і братерську солідарність з іншими комуністичними і робітничими партіями, в тому числі з Компартією Китаю, разом з ними боротися за здійснення генеральної лінії міжнародного комуністичного руху — лінії на перемогу справи миру, демократії, національної незалежності й соціалізму.

Політика Комуністичної партії Радянського Союзу, спрямована на зміцнення єдності й згуртованості міжнародного комуністичного руху, була палко схвалена ХХІІІ з'їздом КПРС, братніми комуністичними і робітничими партіями. КПРС, як і більшість марксистсько-ленінських партій, виступає за те, щоб, незважаючи на існуючу розбіжність, добиватись згуртування рядів комуністичного і всього визвольного руху, вести рішучу боротьбу проти спільного ворога — імперіалізму на основі політики єдності дій. Керуючись революційним ученням марксизму-ленінізму, КПРС на своєму ХХІІІ з'їзді знову висунула чітку і ясну програму для згуртування світового комуністичного руху. «Обов'язковою умовою згуртування комуністичних рядів, — вказується у резолюції з'їзду, — є суворе додержання сформульованих у Заяві 1960 року норм взаємовідносин між партіями, принципів рівноправності, самостійності, невтручання у внутрішні справи один одного. КПРС виступає проти гегемонізму в комуністичному русі, за справжню рівноправність і братерські відносини між усіма партіями на принципах пролетарського інтернаціоналізму» ²⁰.

Показавши зразок вирішення національного питання всередині країни, наша партія невпинно проводила і проводить ленінські принципи підтримки національно-визвольної боротьби народів, визнання за всіма націями права на самостійне державне існування, повагу територіальної цілісності й суверенітету всіх країн, рівноправності великих і малих держав. КПРС вважає братній союз з народами, що скинули колоніальне й напівколоніальне ярмо, а також з народами, що ведуть боротьбу за своє визволення, одним з наріжних каменів своєї міжнародної політики.

Керуючись революційним ученням марксизму-ленінізму, партія ставить своїм завданням максимально сприяти об'єктивному процесу злиття в один загальний потік великих революційних сил сучасності: світової системи соціалізму, міжнародного робітничого руху та національно-визвольного руху. Саме цей могутній потік спроможний змести імперіалізм і утвердити на землі соціалізм і комунізм.

Процеси, що відбуваються як всередині країни, так і на світовій арені, Комуністична партія розглядає у нерозривному зв'язку з вирішенням такого життєвого завдання, як відвернення світової термоядерної війни.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 122.

¹⁹ Там же, стор. 233.

²⁰ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 172.

Нині поряд із зростанням сил, які виступають за збереження й зміцнення миру, має місце активізація агресивних імперіалістичних сил. Імперіалізм, насамперед американський, посилює економічну, політичну, а подекуди і військову боротьбу проти народів. Вже кілька років американські імперіалісти ведуть варварську війну проти народу Південного В'єтнаму, другий рік піддають бомбардуванням територію Демократичної Республіки В'єтнам.

Позиція Комуністичної партії і Радянського уряду щодо в'єтнамського питання є чіткою і ясною, вона визначена заявою XXIII з'їзду КПРС про агресію США у В'єтнамі. Лінія всіх держав учасниць Варшавського договору, ясно висловлена в ухваленій на нараді в Бухаресті Заяві. Радянський Союз та інші соціалістичні країни подавали і подають мужньому в'єтнамському народу дедалі більшу економічну, військову, матеріальну й моральну допомогу, необхідну для переможної відсічі агресії.

КПРС і Радянський Уряд приділяють велику увагу питанням європейської політики, викривають агресивні заміри західнонімецьких реваншистів та їхніх заокеанських союзників. Європейська політика Радянського Союзу допомагає зміцненню всіх тих сил у Європі, які зацікавлені в розрядці міжнародної напруженості і бачать сучасне й майбутнє Європи в розв'язанні її проблем мирним шляхом.

Проголосивши своєю програмною вимогою мир і дружбу між народами, будівництво суспільства, якому по самій природі органічно чужі агресивні війни, Комуністична партія висунула однією з основ своєї зовнішньої політики ленінський принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Ленінська лінія на мирне співіснування, проте, не означає примирення з капіталізмом, відмови комуністів від їх кінцевої мети — перемоги соціалізму в усьому світі. Політика на мирне співіснування передбачає неослабну ідеологічну, політичну, економічну боротьбу між двома системами, розгортання класової боротьби трудящих всередині капіталістичних країн в усіх її формах, розвиток національно-визвольних рухів пригноблених народів проти імперіалізму.

Виробленню найбільш ефективної зовнішньої політики КПРС і Радянського уряду велику увагу приділив XXIII з'їзд КПРС. З'їзд підкреслив, що основним вкладом радянського народу в світовий революційний процес, в боротьбу всіх народів за мир, національну незалежність, демократію і соціалізм є будівництво комунізму в СРСР.

Діалектика життя така, що чим складніші завдання постають перед радянським народом, тим сильнішою і монолітнішою повинна бути Комуністична партія — *керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства*. Як відзначалось у резолюції XXIII з'їзду, партія до свого з'їзду прийшла «згуртованою, у всеозброєнні свого багатого досвіду по керівництву комуністичним будівництвом, внутрішньою і зовнішньою політикою країни»²¹.

Зростання ролі партії передбачає постійне вдосконалення всіх сторін її різнобічної діяльності. У зв'язку з цим першочергове значення має жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, який створив умови для піднесення активності партійних організацій, суворого дотримання ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, рішуче засудив суб'єктивізм і волюнтаризм у партійному, радянському, господарському будівництві. Він був яскравим свідченням монолітності і єдності партії, її політичної зрілості, вміння сміливо й рішуче відкинути все те, що заважає нашому рухові вперед.

²¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 181.

Сила Комуністичної партії в єднанні з народом. Керуючись ленінською вказівкою, що «чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»²², партія зміцнює зв'язки з масами, розвиває соціалістичну демократію, поліпшує діяльність державних і громадських організацій. Особлива увага звертається на Ради депутатів трудящих, які є як органами державної влади, так і найбільш масовими громадськими організаціями нашого народу. З кожним роком зростає кількість депутатів, що обираються до Рад. Тільки до місцевих Рад Української РСР у березні 1965 р. було обрано 419 604 депутати — на 27,5 тис. більше, ніж під час виборів у 1961 р. Близько 350 тис. депутатів повсякденно беруть участь у роботі постійних комісій і місцевих Рад. У самодіяльних громадських організаціях, що примикають до Рад, беруть участь понад 8 млн. трудящих²³.

У вирішенні завдань комуністичного будівництва неперервно підвищується роль профспілок — найбільш масових організацій трудящих. У нашій республіці вони об'єднують 14,5 млн. чоловік. Партія невинно виховує молоду зміну, яка несе вперед естафету революційного перетворення світу. Радянська молодь віддана справі комунізму, вона вірить партії і йде за нею. Високе звання помічника партії з честю виправдує й чотириохмільйонний комсомол республіки.

Зміцнюючи зв'язки з масами, Комуністична партія завжди піклувалась про згуртування своїх рядів, про їх якісний склад. Як бойовий авангард радянського народу, КПРС об'єднує у своїх рядах понад 12 млн. комуністів. Партія є живим втіленням великої єдності й братерської дружби народів, ідей пролетарського інтернаціоналізму. До неї входять представники 131 нації й народності СРСР. В ряду 14 компартій союзних республік КП України — бойовий, надійний загін великої КПРС, що нараховує понад 2 млн. комуністів. Ідейне й організаційне зміцнення Комуністичної партії яскраво проявляється у постійному зростанні її рядів. У період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами ряди КПРС зросли на 2 млн. 755 тис. чоловік, у тому числі Компартії України — більш як на 513 тис. чоловік²⁴.

Партія невинно піклується про підвищення звання і значення комуністів. При цьому партійні організації керуються ленінськими вказівками про чистоту своїх рядів. «Показних членів партії, — говорив В. І. Ленін, — нам не треба і даром... Не для реклами, а для серйозної роботи потрібні нам нові члени партії»²⁵. Сила КПРС у тому й полягає, що абсолютна більшість її членів — це активні борці за нове. Вони самовіддано працюють на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах, на будовах, у наукових та інших установах. Із загальної кількості комуністів республіки 56,7% становлять робітники й колгоспники. У сфері матеріального виробництва зайнято 67% усього складу Комуністичної партії України²⁶. На підвищення ролі кожного комуніста в політичному і економічному житті країни спрямовані й часткові зміни до Статуту КПРС, внесені на ХХІІІ з'їзді партії.

КПРС велику увагу приділяє марксистсько-ленінському загартуванню комуністів. Партійна освіта будується так, щоб кожний, хто вчиться, послідовно, крок за кроком, засвоював марксизм-ленізм як

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

²³ Журн. «Коммунист», 1966, № 5, стор. 21.

²⁴ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 66.; Матеріали ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії України, стор. 60.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44—45.

²⁶ Матеріали ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії України, стор. 60.

струнку систему філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Важливість ідейного загартування посилюється тим, що понад половина складу партії — люди до 40 років. У Компартії України у майже півмільйона комуністів, тобто понад чверть її кількісного складу, партійний стаж до трьох років²⁷. Вирішальну роль у здійсненні політики партії, вихованні комуністів відіграють первинні партійні організації, яких налічується понад 320 тис., у тому числі майже 54 тис. в Компартії України. Вони є майже на всіх підприємствах і будовах, колгоспах і радгоспах, в установах і наукових закладах — скрізь, де створюються матеріальні й духовні цінності.

Приділяючи велику увагу удосконаленню структури своїх органів, КПРС відповідно до рішень листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК об'єднала обласні промислові й сільські партійні організації в єдині, відновивши тим ленінський принцип побудови партії. Відновлені сільські райкоми партії за короткий час міцно утвердили за собою становище бойових і авторитетних провідників політики партії на селі.

Предметом постійної уваги партії є неухильне дотримання і послідовний розвиток внутріпартійної демократії. Виразом глибокої, справжньої демократії в партії є той факт, що після виборів, які відбулися у партійних організаціях перед ХХІІІ з'їздом КПРС, до керівництва партійними групами, цеховими і первинними партійними організаціями прийшло понад 2 млн. чоловік. Це майже одна п'ята складу партії.

Надаючи важливого значення питанням внутріпартійної демократії, партія водночас дбає про міцну свідому дисципліну і високу відповідальність комуністів за стан справ у своїй організації і в партії загалом. У КПРС міцно утвердився принцип колективності керівництва. Роботу колективних органів відзначає діловитість і конкретність у вирішенні питань, глибокий аналіз стану справ, обґрунтованість намічених заходів. Яскравим прикладом цьому є останні Пленуми ЦК КПРС, що розглянули корінні питання внутріпартійної роботи, дальшого розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва. Про це свідчить і робота ХХІІІ з'їзду КПРС, який в обстановці монолітної згуртованості і діловитості на основі генеральної лінії колективно виробив політичну лінію партії на новий етап комуністичного будівництва, визначив зовнішньополітичний курс партії і радянської держави.

ХХІІІ з'їзд КПРС закликав комуністів, всіх радянських людей ознаменувати великі дати — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна — новими досягненнями в комуністичному будівництві, гідним вкладом нашої країни в зміцнення могутності світового соціалізму, в справу переможного розвитку міжнародного революційного руху. Радянський народ, палко відгукнувшись на цей заклик, під керівництвом ленінської партії, на основі генеральної лінії КПРС, успішно приступив до виконання історичних завдань п'ятирічного плану, робить новий велетенський крок на шляху до комунізму.

²⁷ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 66.; журн. «Коммунист», 1966, № 5, стор. 23.

З історії Рад на Україні

В. Я. БОРЩЕВСЬКИЙ

ПРО КІЛЬКІСТЬ РАД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОМУ БАСЕЙНІ

(березень — початок жовтня 1917 р.)

Ще задовго до Жовтня на Квітневій партійній конференції В. І. Ленін відзначив, що Ради «...стоять зараз в центрі всієї революції»¹.

В щоденнику, який вів В. І. Ленін під час Квітневої конференції, є цікаві дані про кількісний склад місцевих Рад. В одному з таких записів говориться: «Дон(ецький) район. 132 Р(ади) Р(обітничих) Д(епутатів), 48 Р(ад) С(олдатських) Д(епутатів)»².

В радянській історичній літературі, присвяченій історії Жовтня, чимало уваги приділено діяльності Рад у 1917 р., зокрема Рад селянських депутатів.

Проте ряд питань, зокрема про кількість Рад селянських депутатів того часу ще не вивчено. Ці дані зроблять більш наочною картину розмаху революції, процес більшовизації Рад та розв'язання ними проблем, висунутих революцією.

Однією з перших спроб висвітлити ці питання на матеріалах Російської Федерації є стаття В. Р. Герасимюк «Про кількість волосних і сільських рад у 1917—1918 рр.»³. Автор склала таблицю про кількість сільських рад по губерніях. Вона підрахувала, що на кінець 1918 р. у 25 губерніях нараховувалось 36 408 сільських Рад⁴. Проте дані В. Р. Герасимюк далеко не повні й стосуються тільки кінця 1918 р.

З'ясувати кількість Рад у 1917 р. дуже складно, оскільки, по-перше, в 1917 р. ні в центрі, ні на місцях не існувало закладів, які б фіксували виникнення й динаміку розвитку Рад; по-друге, надто вузька джерелознавча база досліджуваного питання. Найважливіше джерело — протоколи Рад, на підставі яких можна було б зробити необхідні підрахунки. Але, на жаль, підшивки протоколів за 1917 р. майже не збереглись⁵. До того ж, не всі Ради, особливо сільські, вели записи своїх засідань. Отже, необхідно залучати побічні джерела з найрізноманітніших фондів місцевих та центральних архівів, а також пресу, регламенти, інструкції, положення місцевих Рад та ін.

Досліджувана проблема настійно вимагає не тільки збільшення кола джерел, а й пошуків нових методів дослідження.

Визначаючи кількість Рад селянських депутатів Харківської та Катеринославської губерній на основі матеріалів Донецько-Криворізького басейну, необхідно виходити з таких загальних і часткових моментів:

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 204.

² Див. «Ленинский сборник», т. XXI, 1933, стор. 46.

³ Журн. «Вопросы истории», 1961, № 8, стор. 205.

⁴ Там же.

⁵ В архівах України зберігається лише декілька підшивок протоколів Рад за 1917 р.— Одеси, Дружківки, Гришина (Донбас) і деякі інші. Окремі протоколи Катеринослава, Харкова зберігаються в ЦДАЖР СРСР (Москва).

1. У розглядуваний період (березень — початок жовтня 1917 р.) створювались переважно сільські Ради — волосні, повітові й губернські. На це націлювала й видана в середині квітня інструкція Харківського губернського бюро по організації Рад селянських депутатів⁶.

В Катеринославській і Харківській губерніях у той час нараховувалось 19 повітових і близько 540 волосних центрів. Якщо взяти до уваги, що вказана інструкція в основному не порушувалася, то можна зробити висновок, що по всьому Донецько-Криворізькому басейну було до 560 місцевих Рад селянських депутатів.

2. Організація волосних та повітових Рад проходила майже одночасно. В середині квітня в Верхньодніпровському повіті поряд з Радою робітничих та солдатських депутатів була організована Рада селянських депутатів. Подекуди, наприклад, у Гришино, створювались об'єднані Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів⁷.

3. Ради селянських депутатів створювались в умовах жорстокої класової боротьби, оскільки сільська буржуазія намагалась протиставити їм куркульські селянські спілки.

Велику роботу по організації сільських Рад з перших днів Лютневої революції розгорнули більшовики. Постійно допомагали сільській бідності робітники. Депутатів до сільських Рад нерідко обирали на великих мітингах, що часто виникали стихійно. 14 березня в Перещепино — одному з найбільших сіл Катеринославської губернії відбувся багатолюдний мітинг. До села, прикрашеного червоними прапорами, незважаючи на бездсрїжжя, зійшлися селяни з навколишніх сіл, і всі разом обрали волосний виконавчий комітет Ради⁸.

Так, одразу після Лютневої революції в Донецько-Криворізькому басейні, як і по всій країні, виникають перші Ради селянських депутатів, відбувається їх об'єднання в масштабі повітів і губерній. 14 березня зібралося близько 400 представників селян Харківщини. Фактично це був перший губернський з'їзд, на якому поряд з іншими справами, було розглянуто питання про Ради селянських депутатів⁹.

Організація сільських Рад була прискорена у квітні у зв'язку з підготовкою 1-го Всеросійського з'їзду селянських депутатів. 10 квітня з цією метою у Харкові було створено бюро, завданням якого було «допомогти селу негайно повсюди (підкреслено мною.— В. Б.) влаштувати Ради селянських депутатів». Бюро виробило й опублікувало інструкцію («Звернення»), яка рекомендувала селянам створювати свої Ради за прикладом робітників і солдатів, роз'яснювала, як організувати ці органи влади на місцях, як проводити голосування¹⁰.

Організація сільських Рад у цей період проходила досить інтенсивно. Ради, особливо в Харківській губернії, відразу ж взяли верх над селянськими спілками, і сільська буржуазія виявилася безсилою перешкодити бідності створювати свої органи влади. До середини квітня по всіх 11 повітових центрах Харківщини діяли повітові Ради селянських депутатів. Деякі з них виникали як об'єднані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У складі Ахтирської повітової Ради було 39 робітників, 26 солдатів і 60 селян, в Чугуевській відповідно 30, 25 і 18, Сумській — 90, 25 і 6, Ізюмській — 29, 18 і 4¹¹.

⁶ Газ. «Южный край», 21 квітня 1917 р.

⁷ Зберігся протокол № 2 від 21 квітня 1917 р. (Донецький обласний державний архів, ф. Р. 1475, оп. 1, спр. 1, арк. 1).

⁸ «Бюллетень Екатеринославского Временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций», № 12616, 16 квітня 1917 р.

⁹ Газ. «Южный край», 15 березня 1917 р.

¹⁰ Газ. «Южный край», 21 квітня 1917 р.

¹¹ «Известия Харьковского губернского общественного комитета», 21 червня 1917 р.

В цей час Ради вже були створені і у волосних центрах. Про те, що на кінець квітня у Харківській губернії вони існували повсюдно, свідчать матеріали повітових і губернських з'їздів. Так, 3 травня відкрився перший установчий з'їзд селянських депутатів Харківської губернії, на якому було 100 делегатів, обраних у повітових Радах представниками волостей¹².

Та чи були в цей час Ради по всіх волосних центрах і скільки загалом їх діяло в губернії? Такі дані до нас не дійшли. Широко поінформовані харківські газети «Южный край» і «Крестьянский союз» писали, що сільські Ради існували по всіх волостях губернії¹³. Але протоколи деяких повітових з'їздів Рад свідчать, що тільки в Харківському повіті на початку травня Ради були створені по всіх 14 волосних центрах.

На з'їзд Рад селянських депутатів Ізюмського повіту, що відбувся в середині квітня, прибули представники від 21 волості з 32¹⁴. В середині травня депутати представляли вже 23 волості¹⁵. Припущення, що деякі волосні Ради через ряд причин не послали своїх делегатів, виключається, тому що волосні Ради обирали декількох делегатів. На травневому з'їзді було 152 делегати, або по 7 (приблизно) чоловік, від волості. Кількість (у процентному відношенні) волосних Рад в інших повітах Харківської губернії була приблизно такою ж, як в Ізюмському. Не буде великою помилкою зробити на підставі цих даних висновок, що в Харківській губернії до середини 1917 р. Ради виникли в усіх повітових, щонайменше в $\frac{3}{4}$ волосних центрів і складали 230 сільських Рад. На Харківщині куркульські селянські спілки не набули широкого розвитку, а одразу ж перемогли Ради.

Дещо інакше відбувався процес створення і зміцнення Рад селянських депутатів в Катеринославській губернії. Тут поряд з інтенсивною організацією Рад, куркулі та есери, особливо праві, посилено насаджували селянські спілки, створені до середини 1917 р. майже в усіх волостях губернії. В Катеринославському повіті спілки існували в 32 волостях з 35, в Александрівському в 29 з 36, чимало їх було в Новомосковському, Верхньодніпровському та інших повітах¹⁶. Навколо селянських спілок об'єднувалися найбільш реакційні та контрреволюційні елементи села. Більше того, користуючись підтримкою есерів, що засіли в деяких сільських Радах, вони вимагали ліквідації Рад і подекуди досягли певних успіхів. Заспівувачами в цій справі виявились бахмутські куркулі та есери, які вже в квітні повели наступ на Ради. 3—4 травня відбулося засідання бахмутського організаційного комітету спілки, в роботі якого взяли участь представники 25 волостей (з 30), в основному есери, що одночасно засіли і в Радах. Рішення засідання категорично вимагало, щоб Бахмутська Рада ліквідувала всі свої справи, а наявні кошти передала селянській спілці¹⁷. Внаслідок прямої зради есерів Бахмутська Рада селянських депутатів на початку травня припинила існування¹⁸.

Слідом за провокацією бахмутських куркулів та есерів посилювались атаки на Ради по всій губернії. Гостра боротьба навколо питань

¹² Газ. «Южный край», 6 травня 1917 р.

¹³ Газ. «Крестьянский союз», 3 травня 1917 р.; газ. «Южный край», 2 травня 1917 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 673, оп. 1, спр. 3, арк. 86.

¹⁵ Там же.

¹⁶ «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 15 червня 1917 р.

¹⁷ «Екатеринославская земская газета», 28 травня 1917 р.

¹⁸ Там же.

ня бути на селі Радам чи спілкам розгорнулася на губернському Катеринославському з'їзді селянських спілок (10—16 червня 1917 р.) Більшість делегатів склали есери, тому з'їзд висловився за організацію спілок¹⁹.

На той час волосні Ради були ліквідовані по багатьох повітах губернії. З Луганська наприкінці травня повідомлялося, що «самостійних Рад немає... Посилена діяльність ведуть селянські спілки»²⁰.

Проте успіхи реакції були тимчасовими. Сільська біднота, трудове селянство, підтримувані робітниками, під керівництвом більшовиків достойно витримали перший натиск сільської контрреволюції, а згодом самі перейшли в рішучий наступ і перемогли. Навіть бахмутським ліквідаторам не вдалося ліквідувати всі волосні Ради. Один з учасників Жовтневої революції в Бахмуті І. Нагорний пригадував, що виконком Ради с. Покровське був бойовим штабом революційного селянства і з честю відбив усі спроби есерів розігнати Раду. В той же час більшовики посилили увагу до села. І. Нагорний розповідає, що з червня по жовтень його щодня селяни запрошували на свої мітинги²¹. Велику роботу в цей час серед селян Катеринославщини проводили більшовики Г. І. Петровський, Н. В. Копилов та багато інших: виступали на селянських з'їздах, виїздили в повіті і т. д.

Внаслідок великої роботи більшовиків, могутнього руху селянської бідноти наступ куркулів та есерів Катеринославської губернії на Ради зазнав повного краху. Трудове селянство не тільки активно бойкотувало куркульські спілки, але й посилювало боротьбу проти них та їхніх організаторів. Це змушені були визнати самі есери. Більше того, під натиском революційних мас міста й села вони відступили. Черговий повітовий з'їзд представників селянської спілки, що відбувся в першій половині липня, ухвалив постанову — перейменувати реорганізовані на місцях комітети селянських спілок на Ради селянських депутатів. З'їзд висловив побажання, щоб і губернський комітет спілки поставив на обговорення це питання²².

Повної поразки зазнали й інші ліквідатори Рад губернії. На початку жовтня відбувся селянський з'їзд Слово'яносербського повіту, в роботі якого взяли участь представники 27 з 43 волостей. В газетах повідомлялося, що учасники з'їзду ухвалили вважати присутніх з'їздом селянських депутатів²³.

Таким чином і в Катеринославській губернії спроби куркулів та есерів ліквідувати Ради селянських депутатів і загальмувати цим самим розвиток революції на селі зазнали повного краху. Своєрідність в організації сільських Рад Катеринославської губернії полягала в тому, що в ряді випадків Ради перетворювались у селянські комітети і навпаки. Тому при визначенні кількості сільських Рад на Катеринославщині слід брати до уваги як кількість селянських повітових і волосних спілок, так і Рад селянських депутатів.

Цифрові дані свідчать, що в цій губернії, як і в Харківській, напередодні жовтня Ради селянських депутатів існували в усіх повітах (8) і в $\frac{3}{4}$ волостей, а всього було, приблизно, 190 сільських Рад. Таке ж співвідношення волосних Рад до загальної кількості волостей було і в районах, суміжних з Донецько-Криворізьким басейном. На-

¹⁹ Газ. «Луганский листок», 2 червня 1917 р.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 389, арк. 11-а.

²¹ Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 259.

²² Газ. «Народная свобода», 12 липня 1917 р.

²³ Газ. «Заря» (Луганськ), 10 жовтня 1917 р.

приклад, у Бердянському повіті Таврійської губернії на вересень 1917 р. в 35 волостях з 47²⁴ діяли волосні Ради.

На підставі всього сказаного можна вважати, що в 1917 р. в Донецько-Криворізькому басейні нараховувалось близько 430 сільських Рад. А якщо додати 150 Рад робітничих і солдатських депутатів, створених у дні Лютневої революції, то тільки в двох губерніях країни напередодні Жовтня виникло майже 580 Рад. Вони були нездоланною силою, що з перших днів революції твердо й непорушно протистояла буржуазним органам влади.

Всі спроби буржуазії ліквідувати Ради повністю провалилися. Есери, маючи більшість у Радах, виявились абсолютно безсилими замінити їх куркульськими спілками.

Більшовизація Рад стала об'єктивно необхідним і закономірним явищем, оскільки нові органи влади були і адміністративним органом для здійснення більшовицької політики на селі. Слід, однак, враховувати, що створення Рад на селі залежало від місцевих умов, від наявності й активності сил робітничого класу і його авангарду — більшовицьких організацій. Але в ході революції на противагу всім зусиллям контрреволюції, меншовиків Ради неминуче повинні були восторжествувати як в місті, так і на селі.

²⁴ «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», № 56, 19 вересня 1917 р.

О. Г. ОВСІЄНКО

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ РАД У ПІВНІЧНІЙ ТАВРІЇ

Виникнення Рад у 1917 р. є одним з найважливіших питань у висвітленні історії підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тому воно стало предметом дослідження багатьох радянських істориків. Дослідники історії підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції у Таврійській губернії П. Надінський, І. Чирва, Л. Волошинов, В. Борщевський¹ та інші обмежились переліком (і досить неповним) Рад. Проте сам процес створення Рад у Північній Таврії, їх зв'язки з масами, стосунки з залишками царської влади та органами Тимчасового уряду не знайшли достатнього висвітлення в радянській історіографії.

Трудящі Північної Таврії радісно зустріли звістку про падіння не-нависного царського самодержавства. Робітники не забули уроків революції 1905 р. і одразу приступили до організації Рад робітничих і солдатських депутатів. У ті дні В. І. Ленін підкреслював, що «...єдина гарантія свободи і зруйнування царизму до кінця є озброєння пролетаріату, зміцнення, розширення, розвиток ролі, значення, сили Ради робітничих депутатів»².

Бюро ЦК РСДРП вже 27 лютого випустило Маніфест до всіх громадян Росії, яким закликала робітників і солдатів обирати своїх представників до нового революційного уряду.

У великих промислових центрах України про переворот стало відомо 27—28 лютого. В таких віддалених від центру районах, як Північна Таврія, місцеві власті на деякий час приховали правду про повалення самодержавства. Лише 4 березня повітовим містам Таврії були розіслані телеграми з пропозицією оголосити населенню про утворення нового уряду³. Селяни дізнались про Лютневу революцію ще пізніше. Місцева адміністрація, плекаючи надію на повернення старого режиму, мовчала про революційні події. Так, у с. Кам'янка, одному з найбільших у Мелітопольському повіті, мітинг відбувся 7 березня. Обраний на ньому тимчасовий комітет громадської безпеки закликав населення зберігати спокій, бути всім на місцях, займатися своєю справою, пам'ятати, що існуючі закони не скасовані і поки що їх обов'язково треба виконувати⁴.

У Великій Білозерці тільки 10 березня стало відомо про зречення Миколи II, і селяни радо зняли з стін портрети царя і цариці⁵.

¹ Л. Волошинов. Борьба большевиков за победу Жовтневої революції в Крыму. 1917 — січень 1918 р., газ. «Радянський Крим», 4 листопада 1959 р.; П. Н. Надінський. Виникнення легальних більшовицьких організацій у Криму в 1917 р., газ. «Радянський Крим», 20 березня 1957 р.; його ж. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Крыму, в кн.: Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957, стор. 93—112; И. С. Чирва. Крым революционный, К., 1963; В. Я. Борщевский, Бердянск помнит 18-й год, Запорожье, 1964; його ж. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, Днепрпетровск, 1962.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 283.

³ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 4, 9.

⁴ Газ. «Южные ведомости», 18 березня 1917 р.

⁵ Газ. «Южные ведомости», 17 березня 1917 р.

В найбільшому таврійському місті Бердянську робітники дізнались про революцію раніше офіційного повідомлення. Вже 3 березня заводські збори обирали делегатів до Ради. Згодом до неї увійшли представники військових частин. Таким чином, у Бердянську оформилась Рада робітничих і солдатських депутатів, яка поставила вимогу перед міською управою опублікувати відомості про переворот, роззброїла поліцію, регулювала життя в місті. Спираючись на підтримку робітників, Рада була тут повновладним господарем. Але 8 березня есеро-меншовицьке її керівництво домовилося з представниками місцевої буржуазії про створення міського комітету громадської безпеки, куди увійшло по 1 представнику від 100 чоловік усіх груп населення, в тому числі 10 представників від Ради робітничих і солдатських депутатів. Під контролем міського громадського комітету була міська дума та управа. Члени Ради робітничих і солдатських депутатів увійшли і до організованого 22 березня повітового громадського комітету⁶.

Своєрідне переплетення двох диктатур — революційно-демократичної (Ради робітничих і солдатських депутатів) та диктатури буржуазії (органи влади Тимчасового уряду) — знайшло своє відбиття і в Північній Таврії. Введення представників Ради до органів буржуазної влади, з одного боку, сприяло обмеженню репресивних дій Тимчасового уряду, з іншого, викликало у трудящих ілюзії, ніби Рада справді може взаємодіяти з органами Тимчасового уряду, контролювати їх. В. І. Ленін попереджав, що говорити в революційний час про контроль — означає обманувати маси: «Контролювати без влади не можна. Контролювати резолюціями та ін. — чистісінька нісенітниця»⁷.

В перші ж дні до складу Бердянської Ради ввійшли більшовики Волков і Бураков — робітники заводу Горохова. Утворилась більшовицька група, яка викривала тактику Тимчасового уряду та угодівців у питаннях війни й миру, боролася за задоволення корінних вимог трудящих⁸.

Рада робітничих і солдатських депутатів м. Мелітополя також утворилася одразу після одержання відомостей про революцію в Петрограді. З ініціативи соціал-демократів вранці 4 березня відбулися збори на всіх підприємствах, на яких робітники обрали членів Ради робітничих депутатів за нормою по 1 представнику від кожних 50 чоловік⁹. О 12 год. дня збори представників робітників і службовців у приміщенні земської управи обрали Раду робітничих депутатів у складі 30 чоловік¹⁰.

Надвечір 4 березня Рада робітничих і солдатських депутатів разом з представниками військово-промислового комітету обрала виконавчий комітет у складі 15 чоловік. Від робітників до нього ввійшли Вітхін, Гагапідзе і Пахомов, від солдатів Стойков і Скотинін¹¹.

Своїм найближчим завданням Рада робітничих і солдатських депутатів вважала роззброєння поліції та арешт деяких поліцаїв, створення народної міліції, згуртування навколо Ради усіх робітників, солдатів і селян, встановлення зв'язку з містами Криму та Петроградською Радою, утворення губерньського представництва з числа делега-

⁶ КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 13, арк. 10 зв.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 122.

⁸ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний, Запорожье, 1957, стор. 248.

⁹ Революционное движение в России после свержения самодержавия, М., 1957, стор. 272.

¹⁰ Газ. «Южные ведомости», 12 березня 1917 р.; КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 98 зв.

¹¹ КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 11, 19.

гів місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів, а також видання обласного друкованого органу Ради. Було вирішено послати своїх представників до всіх громадських організацій міста, утворити секції та збрати виконавчий комітет. Рада робітничих і солдатських депутатів повинна була втручатись у конфлікти між робітниками і підприємцями, покінчити з експлуатацією робітників¹².

О 19 год. вечора робітники, супроводжувані багатотисячним натовпом, прибули на мітинг до будинку міської управи. На ньому з промовами виступили робітники Нікольський, Пасов та інші, які повідомили про обрання Ради робітничих і солдатських депутатів та виконавчого комітету. Незабаром сюди прибули члени виконавчого комітету, залізничники з оркестром, а також звільнені політичні в'язні. Над входом до управи майоріли червоні прапори. Оратори під аплодисменти присутніх говорили про поразку самодержавства й «відродження Росії під новим сонцем правди і свободи». На заключення оркестр загравав «Марсельезу», яку підхопили тисячі голосів. Потім члени виконавчого комітету перейшли в земську управу для розв'язання різних організаційних питань. Пізно вночі було вироблено текст відозви до населення¹³.

Порівняно нечисленний прошарок робітників у Мелітополі не був достатньо організований, самостійної більшовицької організації не мав, тому більшість у Раді та інших громадських організаціях вдалось захопити меншовикам і есерам, які не вважали Раду класовою організацією, твердили про її безпартійність. Щодо Тимчасового уряду було вирішено: новий уряд підтримується лише постільки, оскільки він діє в дусі народовладдя¹⁴. Своєрідне рішення ухвалив комітет щодо представників місцевої влади Тимчасового уряду — комісарів.

На засіданні таврійського губерньського з'їзду громадських комітетів 12—13 квітня 1917 р. представник Мелітополя повідомив, що Мелітопольський тимчасовий виконавчий комітет визнав посаду комісара зайвою і взяв усю повноту влади в свої руки. Такої ж думки дотримувався комітет і щодо губерньського комісара, вважаючи, що одразу ж після утворення губерньського комітету посаду комісара потрібно скасувати, а його функції передати губерньському комітетові¹⁵. Комітет також контролював діяльність міської управи, земства, пошти, телеграфу.

На об'єднаному засіданні міської думи, тимчасового виконавчого комітету і Ради робітничих та солдатських депутатів було вирішено ввести в думу делегатів від демократичних організацій. Робітники Пахомов і Вітхін запропонували поновити щонайменше 50% складу думи та обрати трьох осіб з складу Ради робітничих і солдатських депутатів для контролю за діяльністю міської управи. Рада робітничих і солдатських депутатів поставила вимогу забезпечити їй у думі 17 місць. Робітник-більшовик Пасов заявив, що Рада допустила помилку в способі поповнення думи демократичними елементами, вибори були безсистемні, на шкоду робітничій масі, представники якої в думі немає. Спершу пропозицію відхилили, представники буржуазії кричали, що це порушення «демократичних» прав. Ні в Москві, мовляв, ні в Харкові не спостерігалось, щоб гласні призначались виключно Радою робіт-

¹² Революционное движение в России..., стор. 272.

¹³ КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 93 зв., 94; газ. «Южные ведомости», 12 березня 1917 р.

¹⁴ Газ. «Южные ведомости», 6 квітня 1917 р., 28 березня 1917 р.

¹⁵ КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 13, арк. 10, 13.

ничих і солдатських депутатів, без згоди думи. Але під тиском мас до думи було введено 17 представників Ради¹⁶.

В повітовому місті Олешки, де не було промислового пролетаріату, організація Ради робітничих і солдатських депутатів дещо затягнулась. 7 березня на мітингу був обраний «громадський комітет», а 12 березня — міський виконавчий комітет, до якого ввійшло 9 гласних міської думи. Міську думу було поповнено представниками нецензових груп населення. 6—7 квітня відбувся перший з'їзд місцевих комітетів Дніпровського повіту, що обрав тимчасовий виконавчий комітет. Так місцева буржуазія оформила систему своїх органів управління, певна, що революцію закінчено і настав час «заспокоїти» народ. Призначений повітовий комісар А. К. Колчанов запропонував приступити до розформування поліції не раніше, ніж через два з половиною місяці, після закінчення весняних польових робіт. Але під тиском широких мас трудящих повіту змушений був погодитись на негайне утворення міліції¹⁷.

Однак робітникам і солдатам вдалось організувати Раду робітничих і солдатських депутатів. На початку квітня ініціативна група робітників вирішила утворити робітничий клуб. 7 квітня клуб, до якого входили представники від робітників і солдатів, відкрився і став називатися Радою робітничих і солдатських депутатів. 11 квітня відбулось її перше засідання. Через деякий час голові міського виконавчого комітету А. Мельникову довелося визнати, що Рада робітничих і солдатських депутатів як організація більш демократична набула авторитету, а роль міського комітету зменшилась¹⁸.

На початку березня Рада робітничих депутатів була утворена в Генічеську. Але міський староста Носников не визнав її і за допомогою поліції розігнав навіть організації, які розподіляли допомогу серед біженців, наглядали за утриманням лазарету, піклувалися про сім'ї призваних в армію та ін.¹⁹ На допомогу увечері 7 березня прибули члени Мелітопольської Ради робітничих депутатів. Вони мали намір залишити поки що міське управління в старому складі під контролем народної влади. Але обурення і озлоблення проти дій міських властей було таке сильне, що на мітингу 8 березня справа ледь не дійшла до самосуду над Носниковим. Тут же на мітингу було обрано селянський комітет і сформовано тимчасовий виконавчий комітет у складі 18 чоловік (5 — від Ради робітничих депутатів, 5 — від селянського комітету, 8 — від міщан). Головою комітету став земський страховий агент А. Г. Білоусов, комісаром — присяжний повірений А. Ф. Брунс. Телеграмою на ім'я Ради робітничих депутатів терміново викликали з Сімферополя 25 солдатів, тому що в Генічеську було мало робітників і жодного солдата, міліція ж лише зароджувалася. Було вирішено організувати кадри народної міліції з добровольців²⁰.

Губернські та повітові власті навіть такі дії вважали надто «революційними». Губернський комісар. Я. Т. Харченко без упину телеграфував про вимогу звільнити Носникова і допустити його до виконання своїх обов'язків, скасувати рішення про обрання комісара Генічеська, встановити нормальні відосини з міським управлінням, яке повинно функціонувати на старих засадах. Мелітопольський виконавчий комітет

¹⁶ Газ. «Южные ведомости», 28 березня, 12, 18 квітня 1917 р.

¹⁷ Газ. «Жизнь народа», 21 вересня 1917 р.

¹⁸ Газ. «Жизнь народа», 21 вересня 1917 р., 21 січня 1918 р.

¹⁹ Газ. «Южные ведомости», 28 березня 1917 р.

²⁰ Газ. «Южные ведомости», 17, 18 березня 1917 р.; КОДА, ф. Р-1694, оп. 1 од. зб. 31, арк. 71.

також вирішив повернути Носникову його права й обов'язки²¹. У відповідь на це Генічеський виконавчий комітет на об'єднаному засіданні з Радою робітничих і селянських депутатів * 19 березня вирішив арештувати Носникова у разі його появи в місті й довести це рішення до відома губернського комісара. Відносини між генічеськими й губернськими та повітовими організаціями настільки загострилися, що в справу втрутився заступник міністра внутрішніх справ Леонтьєв²². Цей інцидент служить яскравим прикладом антинародної політики органів та комісарів Тимчасового уряду, свідчить, що вже в перші дні після Лютневої революції вона була спрямована проти вимог трудящих на збереження старого апарату влади з пристосуванням до нових умов.

У Каховці було кілька невеликих заводів, на яких працювало 250 чоловік. 150 робітників нараховувалось на млинах. До 22 березня за даними іногороднього відділу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів тут існував тимчасовий комітет робітників заводу Гуревича та трудової артілі. 23 березня розпочала діяльність Каховська Рада робітничих і солдатських депутатів (тут розташовувалась команда 44-го піхотного запасного полку, депутати від нього і були обрані до Ради). До неї ввійшли представники не лише робітників і солдатів, але й від різних спілок — прикажчиків, візників, учителів, вантажників, кравців, конторників, студентів та ін.²³

Есеро-меншовицьке керівництво прагнуло ввести до Ради якомога більше представників дрібної буржуазії, щоб послабити вплив пролетарського ядра. Вони дивились на Раду як на орган представництва різноманітних верств населення. 30 квітня Рада почала видавати газету «Известия Каховского Совета рабочих и солдатских депутатов» тиражем до 1500 примірників щотижня²⁴. На початку квітня Каховська Рада з участю делегатів від Херсонської Ради робітничих депутатів була реорганізована. Кількість членів її стала 47, 13 чоловік увійшло до складу виконавчого комітету, який утворив відділи: примирних камер, редакційний, організаційний та агітаційний²⁵.

Рада робітничих депутатів, утворена у березні в м. Оріхові, швидко завоювала авторитет у широких мас трудящих. Солдати кулеметної команди звернулися по допомогу саме до Ради, вимагаючи арештувати їхнього начальника, який не визнавав новий уряд і продовжував знущатись над солдатами як і за царизму²⁶.

Рада робітничих депутатів у селищі Молочанськ розпочала роботу 20 березня. До її складу ввійшло 120 депутатів — робітники заводів, один учитель і один службовець поштово-телеграфної контори²⁷.

Активну роботу розгорнула Рада робітничих і солдатських депутатів Великого Токмака. Тут особливо сильною була солдатська секція, що складалася з 22 представників від 5-ої автомайстерні та 12 від 3-ої мотоциклетної майстерні²⁸.

²¹ КОДА, ф. Р-1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 47, 49, 55, 58, 59, 66.

* Даних про утворення Ради селянських чи солдатських депутатів у Генічеську, на жаль, не має. Документи про це засідання 19 березня в одному випадку говорять про Раду «селянських» депутатів, в іншому — «солдатських» (більш ймовірним слід вважати — «селянських» депутатів, бо солдатів там не було). Можливо, селянський комітет послав своїх депутатів у Раду, і, таким чином, була прийнята назва «Рада робітничих і селянських депутатів».

²² КОДА, ф. Р — 1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 56, 73.

²³ Революционное движение в России..., стор. 297.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, од. зб. 53, арк. 2.

²⁵ Газ. «Известия Херсонского Совета рабочих депутатов», 12 травня 1917 р.

²⁶ КОДА, ф. Р — 1694, оп. 1, од. зб. 31, арк. 168.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, од. зб. 53, арк. 18—19.

²⁸ Там же, од. зб. 58, арк. 41 зв.

До порту Хорли, нинішнього Каланчацького району, тяжіла велика територія з значною кількістю робітників та солдатів. У першій половині квітня тут виникла Рада робітничих і солдатських депутатів як «контролюючий» орган. Це не задовольняло робітників і солдатів порту, і вони звернулись до Одеської Ради робітничих і солдатських депутатів роз'яснити роль Рад у громадському житті, їх залежність від інших органів влади, а також повідомити, де одержати літературу та хто повинен санкціонувати рішення Ради, щоб вони мали «законну силу» та ін.²⁹ Подібні питання хвилювали більшість Рад Північної Таврії, але ясної відповіді ані тодішні керівники Рад — угодовці, ані представники Тимчасового уряду дати не могли.

17 квітня у телеграмі з Малої Лепетихи повідомлялось про утворення Ради робітничих депутатів. 130 робітників с. Сергіївки також надсилали братнє вітання Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів. «Тимчасова рада солдатських депутатів» була утворена в с. Рубановці, Мелітопольського повіту. До 28 квітня виникла Рада робітничих депутатів у с. Нова Маячка, до 30 травня — у с. Лісне³⁰.

Навесні 1917 р. у Північній Таврії почали виникати Ради селянських депутатів.

19 квітня утворилась Рада селянських депутатів Дніпровського повіту, куди ввійшли представники від волосних і сільських Рад селянських депутатів. На жаль, відомостей про виникнення й кількість Рад у березні — квітні не знайдено. До 12 квітня утворилась Мелітопольська Рада селянських депутатів, а ще в березні представники від селян увійшли до Ради робітничих депутатів Генічеська³¹. До того ж слід підкреслити, що в Раді робітничих депутатів сіл Молочанська, Лепетихи, Нової Маячки, містечок Каховки, Генічеська, Оріхова, Великого Токмака входили робітники, які працювали на невеликих фабриках чи в майстернях і одночасно займалися сільським господарством. Це не був пролетаріат у повному розумінні слова.

В. І. Ленін постійно підкреслював необхідність перенесення пролетарських організацій на військо і на село: «Створення таких організацій в усіх без винятку місцевостях Росії, для всіх без винятку професій і верств пролетарського і напівпролетарського населення, тобто всіх трудящих і експлуатованих...— таке завдання найпершої, найневідкладнішої ваги»³².

У Північній Таврії у перші дні революції Ради робітничих і солдатських депутатів об'єднувались або обирали спільний виконавчий комітет, як наприклад, у Мелітополі. Можливо, тут відіграло роль і те, що було мало як робітників, так і солдатів і одразу виникла необхідність об'єднання їхніх сил. Таке об'єднання сприяло зміцненню союзу робітників і селян. Норми представництва при виборах Рад були найрізноманітніші. Так, Бердянська Рада обиралась за нормою 1 від 100, Молочанська — 1 від 450—500, Каховська — 1 від 50. Термін повноважень також не був визначений.

Ради Північної Таврії з самого початку своєї діяльності намагались встановити зв'язки з губернськими й обласними центрами та з Петроградською Радою. Мелітопольська Рада послала делегата для встановлення єдності з містами Криму та двох представників у Петроград-

²⁹ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, од. зб. 19, арк. 14—15.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, од. зб. 464, арк. 10, од. зб. 373, арк. 133; ООДА, ф. 3829, оп. 1, од. зб. 19, арк. 30.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, од. зб. 19, арк. 24 зв.; КОДА, ф. Р — 1694, оп. 1, од. зб. 35, арк. 336.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 300.

ську Раду робітничих і солдатських депутатів. Один з них — більшовик К. Бронзос десять днів перебував у Таврійському палаці, був присутній на засіданні Петроградської Ради, одержав марксистську літературу для мелітопольських більшовиків³³.

21 березня на засіданні робітничої частини Петроградської Ради був представник від робітничих депутатів м. Бердянська. Член Ради робітничих депутатів Пасов був обраний делегатом на обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів у Катеринослав, Гомольський — на губернський з'їзд у Сімферополь³⁴. Ради Дніпровського повіту підтримували постійні зв'язки з Херсонською Радою робітничих і солдатських депутатів, делегати якої подавали значну допомогу в згуртуванні робітників і селян.

Ради, створені творчістю мас, не були відірвані від центру. Створювалась певна система, мережа Рад, вироблялись форми і методи роботи, організаційна структура.

Навесні 1917 р. в Північній Таврії, як і в більшості центральних областей Росії, керівництво Радами захопили угодовці. Але більшовики бачили перспективу перетворення Рад в органи диктатури пролетаріату. В. І. Ленін закликав створювати Ради, гуртуватись навколо них, бо не можна було скинути Тимчасовий уряд і втримати владу, *«не протиставлячи чудовій організації всієї російської буржуазії і всієї буржуазної інтелігенції такої ж чудової організації пролетаріату, що керує всією неосяжною масою міської і сільської бідноти, напівпролетаріату і дрібних хазяйчиків»*³⁵.

³³ Революционное движение в России... стор. 172; Под знаменем Великого Октября. Документы и материалы, Мелітополь, 1957, стор. 113.

³⁴ Революционное движение в России..., стор. 285; газ. «Южные ведомости», 25 березня 1917 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 299.

О. Ф. ФРИЦЬКИЙ

ПРО ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕЯКИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД І ЇХ ОРГАНІВ НА УКРАЇНІ У 20-і РОКИ

Здійснення завдань господарського і культурного будівництва, накреслених Програмою КППРС, рішеннями жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КППРС вимагають активізації діяльності місцевих Рад і їх виконавчих органів, дальшого підвищення рівня організаційно-масової роботи. Значною мірою успіх справи залежить від удосконалення форм і методів роботи цих органів.

За останні роки в діяльності місцевих Рад УРСР і їх органів дальшого розвитку набули такі відомі форми організаційно-масової роботи, як виїзні сесії Рад, виїзні засідання виконкомів, звіти керівних працівників виконкомів, відділів і управлінь перед населенням. Тимчасом, частина працівників керівних органів місцевих Рад і деякі вчені вважають ці форми діяльності новими¹.

В дійсності зазначені форми удосконалення повсякденної діяльності Рад з метою максимального наближення місцевих органів влади до населення виникли на Україні ще в 1923 р.

23 жовтня 1923 р. президія Харківського губернського виконавчого комітету ухвалила рішення про введення в практику відкритих засідань пленумів губвиконкому та його президії. Порядок денний засідання з зазначенням часу і місця роботи розсилався по підприємствах. Наступне засідання губвиконкому вперше в практиці місцевих Рад України було вирішено провести в залі засідань місцевої Ради. Вхід для робітників і службовців, які бажали взяти участь у роботі засідання, був вільний².

Подібна форма роботи виникла 1924 р. у Катеринославській губернії. Там було встановлено такий порядок проведення спільних засідань президії губвиконкому і міської Ради. На засіданнях губвиконкому, що вирішували питання окружного масштабу, членам президії міської Ради надавалося право дорадчого голосу; коли ж розглядалися питання міського масштабу, члени президії міської Ради мали вирішальний голос. Усі питання, істотні для губернії і міста, включались до порядку денного спільних засідань³.

За прикладом Катеринославського губвиконкому об'єднані засідання з сільськими Радами проводили виконавчі комітети районних Рад. У зв'язку з цим губвиконком Катеринославщини звернувся до всіх окружних виконавчих комітетів з відозвою проводити об'єднані засідання райвиконкомів і сільських Рад безпосередньо в селах, запрошувати на них усіх дорослих селян, і надавати їм право обговорювати питання порядку денного. Губвиконком запропонував райвиконкомам

¹ Ю. А. Тихомиров. Некоторые вопросы дальнейшего развития местных органов власти СССР, журн. «Советское государство и право», 1960, № 1, стор. 83—84; Ж. К. Миланов. Городской Совет депутатов трудящихся — местный орган государственной власти, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, М., 1961, стор. 12—13.

² Газ. «Пролетарий» — орган Харківського губернського комітету КП(б) України та губвиконкому, 30 жовтня 1923 р.

³ Газ. «Звезда» — орган Катеринославського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпрофради, 29 березня 1924 р.

розробити календарний план з зазначенням сіл, у яких проходитимуть об'єднані засідання.

З метою поширення цієї форми роботи місцевих Рад оргвідділ ВУЦВК запропонував усім губвиконкомам республіки обговорити це питання і подати свої рекомендації до оргвідділу⁴. Об'єднані засідання протягом ряду років проводили губернські, окружні, міські й районні виконавчі комітети місцевих Рад⁵.

На Україні продовжувались настійні пошуки нових досконаліших форм організаційно-масової роботи місцевих Рад і їх органів. Це привело до виникнення в середині 1924 р. нових форм діяльності — виїзних пленумів Рад і виїзних засідань виконавчих комітетів, що широко проводилися місцевими органами влади безпосередньо в містах, селах і на підприємствах.

Так, 20 серпня 1924 р. перший такий пленум Миколаївської міської Ради, що обговорював роботу відділу народної освіти, відбувся на заводі ім. Носенка. В роботі пленуму поряд з депутатами взяли участь і робітники заводу, які внесли ряд цінних пропозицій⁶. 24 лютого 1927 р. на Луганському емальовальному заводі відбулося виїзне засідання Луганського окружного виконавчого комітету. Слухався звіт про роботу Луганської окружної Ради за 1926 р. На засідання прийшли всі робітники й службовці підприємства, які висловили бажання взяти участь у його роботі. У своїх виступах вони пропонували розширити та поліпшити якість будівництва, благоустрій околиць тощо⁷.

Виконавчі комітети районних Рад широко застосовували виїзні засідання на селах, коли розглядалися питання, що мали безпосереднє відношення до того чи іншого населеного пункту, головні з них — це робота сільських Рад і їх секцій, шляхове будівництво, підготовка шкіл до навчального року, боротьба з самогоноварінням, підготовка до посівної та збиральної кампаній, заходи, пов'язані з проведенням землевпорядкування, питання сільськогосподарського податку і реалізації селянської позики та ін. Ось яким був, наприклад, порядок денний виїзного засідання Кам'янського райвиконкому Катеринославської губернії, що відбулося 21 серпня 1924 р. в с. Тритузному: доповіді з місць; про осінню посівну кампанію; доповідь відділу народної освіти; про реалізацію селянської позики; поточні справи⁸. Виступи з місць допомогли з'ясувати, що в селах району недостатньо ведеться культурно-освітня робота, не активно працюють секції сільрад, майже не ведеться боротьба з самогоноварінням, ремонт шкіл виконано лише на 70%. Врахувавши всі зауваження, виконком накреслив конкретні заходи для усунення зазначених недоліків.

На виїзному засіданні Березівського райвиконкому Одеської губернії, що відбулося в с. Бернардовці, обговорювалась діяльність місцевої сільради. Присутні на засіданні селяни критикували роботу секцій сільради. Аналогічне питання після всебічної перевірки діяльності сільради було винесене також на обговорення виїзного засідання президії

⁴ Газ. «Вісті» — щоденна газета ВУЦВК Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та губвиконкому Харківщини, 15 серпня 1924 р.

⁵ Див., наприклад, звіт про проведення об'єднаного засідання Президії Київського окружного виконавчого комітету і міської Ради; газ. «Пролетарська правда» — щоденна газета Київського округу КП(б)У, окружного виконавчого комітету і Окрпрофбюро, 30 червня 1926 р.

⁶ Газ. «Известия» — орган Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради, 21 серпня 1924 р.

⁷ Газ. «Луганская правда» — орган Луганського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради, 24 лютого 1927 р.

⁸ Газ. «Звезда», 21 серпня 1924 р.

Решетилівського райвиконкому Полтавської області, що відбулося в с. Шкурупіївці⁹.

Виїзні засідання та сесії практикувалися в селах Луганської області. Газета «Луганская правда» писала, що в 1926 р. Слов'яносербський райвиконком часто проводив виїзні сесії в селах району. Виїзний пленум Петровського райвиконкому Луганської області, що відбувся в одному з сіл, обговорив хід землеустрою, шляхового будівництва та виконання сільськогосподарського податку¹⁰. З метою налагодження постійного зв'язку з виборцями виїзні засідання проводили також сільські Ради.

Чимало виконавчих комітетів районних та окружних Рад встановили графіки проведення виїзних засідань. Газета «Вісті» від 20 серпня 1929 р. повідомляла, що райвиконкоми Харківщини проводять свої засідання в селах не рідше одного разу на 2 місяці. Такі ж засідання відбувалися і на міських підприємствах¹¹. Таким чином, виїзні засідання виконавчих комітетів до початку тридцятих років стали поширеною формою діяльності управлінського апарату місцевих Рад Української РСР.

Газета «Вісті», визначаючи основні форми і методи роботи районних виконавчих комітетів у зв'язку з ліквідацією округів, у статті «Організація, методи і форми роботи районного виконавчого комітету» підкреслювала значення виїзних засідань: «Треба практикувати прилюдні засідання президії райвиконкому з виїздами на місця: підприємства, колгоспи, радгоспи і т. ін. На цих засіданнях треба ставити питання не тільки загальнодержавного значення, а й ті, що стосуються даних підприємств. Про такі засідання на виробничих об'єднаннях заздалегідь необхідно повідомляти робітників і надсилати всі матеріали, що торкаються порядку денного»¹².

На підставі викладеного можна зробити деякі висновки. По-перше, виїзні пленуми Рад і засідання виконкомів з'явилися як результат зміцнення зв'язків місцевих органів влади з населенням що в свою чергу, сприяло розвиткові контролю з боку робітників і селян за діяльністю цих органів. По-друге, ці форми управлінської діяльності пройшли певний шлях свого розвитку і удосконалення. Як можна бачити з наведених прикладів, спершу практикувалися об'єднані відкриті засідання виконкомів різних ланок, не було чіткості у визначенні кола обговорюваних питань, іноді вони не мали прямого відношення до тієї місцевості або підприємства, де відбувався пленум чи засідання. В перші роки не всі бажанчі могли бути присутні на засіданнях. На заводах, наприклад, певну кількість представників виділяли цехові комітети. Не визначалися й конкретні графіки виїзних пленумів і засідань.

Поступово нова форма діяльності Рад і їх органів удосконалювалася: точніше визначалося коло питань, що виносились на порядок денний, до роботи почали залучати всіх, хто бажав узяти участь в обговоренні питань порядку денного. Були визначені конкретні строки проведення виїзних пленумів і засідань.

По-третє, нові методи управління дали можливість не тільки детальніше вивчати стан справ на місцях, але й подавати безпосередню практичну допомогу місцевим виконкомам та керівникам окремих підприємств. Поряд з цим, виїзні пленуми та засідання сприяли посиленню гласності в роботі місцевих Рад і їх органів.

⁹ Газ. «Известия», 22 червня 1924 р.; газ. «Більшовик Полтавщини» — орган окружного комітету КП(б)У та окрвиконкому Полтавщини, 6 липня 1927 р.

¹⁰ Газ. «Луганская правда», 21 липня, 20 серпня 1927 р.

¹¹ Газ. «Вісті», 24 січня 1925 р., 20 серпня 1929 р.

¹² Газ. «Вісті», 9 вересня 1930 р.

На Україні в 20-і роки йшли настійні пошуки інших форм роботи виконавчо-розпорядчих органів місцевих Рад, зокрема прийоми громадян безпосередньо на підприємствах і в установах, звіти керівного складу виконкомів, відділів і управлінь перед населенням. Так, газета «Вісті» писала, що за прикладом Харківського окрвиконкому чимало окружних виконавчих комітетів і райвиконкомів України встановили прийомні дні на селах і на підприємствах міст. У визначені дні трудящі без зайвої канцелярської тяганини могли одержати потрібні довідки. Разом з членами виконавчих комітетів в села і на підприємства виїздили й адвокати¹³. Республіканські, губернські, а згодом обласні газети кожного місяця сповіщали на своїх сторінках про графік прийому трудящих керівними працівниками окружних, міських і районних виконавчих комітетів у селах і на підприємствах. До місцевих органів влади надходили заяви навіть від дрібних підприємств про необхідність впровадження у них прийомних днів¹⁴.

Президія Харківського окружного виконавчого комітету застосовувала таку своєрідну форму організаційно-масової роботи, як прийоми трудящих відповідальними працівниками виконкому безпосередньо в будинкоуправліннях. Газета «Вісті», наприклад, повідомляла, що кожного дня від 16 до 19 год. при домоуправліннях чергують відповідальні працівники окрвиконкому, які приймають громадян і дають пояснення щодо вирішення конкретних справ¹⁵.

Прийом громадян безпосередньо на підприємствах і в селах був у центрі уваги не тільки радянських, а й партійних органів України. В постанові бюро Київського міськкому КП(б)У від 20 жовтня 1935 р. «Про прийом відвідувачів і розгляд скарг у міській Раді та районних Радах міста Києва» з цього приводу говорилося: «Слід неодмінно за планом відвідувати заводи і фабрики, радгоспи і колгоспи, щоб на місцях приймати скарги від громадян»¹⁶.

На 1923 р. припадає виникнення такої форми діяльності Рад, як звіти членів виконкомів, керівників відділів і управлінь перед населенням. У жовтні 1923 р. Харківський губвиконком постановив винести на делегатські засідання при заводах доповіді відділів губвиконкому¹⁷.

Газета «Звезда» повідомляла, що на заводах ім. В. І. Леніна, ім. Г. І. Петровського, на студентській сходці Гірничого інституту відбулися звіти членів виконкому Катеринославської міської Ради¹⁸.

В травні 1927 р. виконком Харківської окружної Ради виробив календарний план прийому членами виконкому та керівними працівниками на місцях. Одночасно приймалися письмові заяви від робітників і селян¹⁹.

Виїзні сесії Рад, виїзні засідання виконкомів, прийом громадян безпосередньо на підприємствах і на селі, а також звіти керівного складу виконавчих комітетів, керівників відділів і управлінь перед населенням здавна широко практикувалися в радянському будівництві. В наш час ці форми діяльності місцевих Рад і їх органів збагатились новим досвідом, набувають дальшого розвитку і вдосконалення.

¹³ Газ. «Вісті», 15 липня 1927 р.

¹⁴ Газ. «Вісті», 15 липня, 2 серпня, 30 вересня 1927 р.

¹⁵ Газ. «Вісті», 19 жовтня 1927 р.

¹⁶ Газ. «Більшовик» — орган Київського міського комітету КП(б)У та міськради, 2 листопада 1935 р.

¹⁷ Газ. «Пролетарий», 30 жовтня 1923 р.

¹⁸ Газ. «Звезда», 30 жовтня 1924 р.

¹⁹ Газ. «Вісті», 22 травня 1927 р.

Замітки

ЕВОЛЮЦІЯ В СВИТОГЛЯДІ ФЕЛЬДМАРШАЛА Ф. ПАУЛЮСА*

Постать генерал-фельдмаршала Паулюса протягом багатьох років привертає увагу істориків і літераторів. Розгром Радянською Армією німецько-фашистського угруповання, яким командував Паулюс, був переломним моментом у ході Великої Вітчизняної війни і взагалі всієї другої світової війни. Паулюс був одним з небагатьох воєначальників гітлерівського вермахту і єдиним з генерал-фельдмаршалів, який на основі критичного переосмислення й переоцінки власного досвіду та пережитих історичних подій рішуче перекреслив свій багаторічний життєвий шлях вірного служіння агресії й мілітаризму. Після довгих, тяжких вагань він прийшов у табір антифашистів, у табір борців за демократичне відродження німецької нації. Історія німецького мілітаризму доти не знала жодного випадку, коли видатний представник генеральської «еліти» порывав зі своїм оточенням і традиціями, ставав на бік демократії.

Еволюція в світогляді фельдмаршала Паулюса сталася за роки його перебування в радянському полоні. Це був дуже складний,целегкий процес, у ході якого треба було багато зрозуміти, щоб через шість років виступити свідком обвинувачення на Нюрнберзькому процесі і викрити злочини своїх безпосередніх начальників.

Фрідріх Вільгельм Ернст Паулюс народився 23 вересня 1890 р. в родині службовця, бухгалтера. Серед предків фельдмаршала були і вчителі, і пастори, і управляючі маєтками, і агрономи. На відміну від більшості гітлерівських генералів Паулюс походив не з дворянської, а з типової чиновничої, дрібнобуржуазної родини. Це, безперечно, впливало на його стосунки з багатьма колегами — нащадками старовинних юнкерських родів. 1910 р. Паулюс почав службу в армії, а через рік одержав перший офіцерський чин. Невдовзі лейтенант Паулюс одружився з Оленою Констанцією Золеску — румункою, дочкою багатого поміщика-боярина. Першу світову війну він провів на Західному фронті й закінчив її капітаном з шагородами — залізними хрестами першого і другого класів.

Масове звільнення офіцерського складу в запас, що розпочалося після підписання Версальського мирного договору, не торкнулось Паулюса. Його цінували й намагалися зберегти в кадрах рейхсверу. З 1923 р. він служить у генеральному штабі рейхсверу, поділяючи в цей період погляди німецького націоналіста Ганса Секта, зокрема думки щодо перспектив розвитку німецької політики. Як згадував потім Паулюс, йому особливо імпонувало в Секта тверезе врахування співвідношення сил у Європі та його застереження щодо небезпечності війни з Радянською Росією. Разом з тим він поділяв і агресивні плани Секта щодо Польщі та Чехословаччини.

Полковник Паулюс схвально поставився до проголошення фашистської диктатури в країні. Відомо, що цей переворот стався при рішучій підтримці генералітету рейхсверу. Наприклад, генерал Рейхенау, якого через 9 років Паулюс замінив на посту командуючого 6-ю армією вермахту, був автором нового тексту присяги, що вимагала від німецьких військовослужбовців вірності особисто «фюреру німецької держави і народу» Адольфу Гітлеру.

Полковник Паулюс був шанованим у верховному головнокомандуванні й нацистському керівництві. 1939 р. він став генерал-майором, а через рік після початку другої світової війни в званні генерал-лейтенанта був призначений на високий пост оберквартирмейстра (заступника начальника) генерального штабу сухопутних сил. Цей пост Паулюс зайняв у період підготовки оперативного плану нападу на СРСР, відомого як «план Барбаросса», а невдовзі вже керував розробкою цього плану. На початку листопада 1940 р., коли план було завершено, під командуванням Паулюса в Цоссені відбулися маневри в присутності начальника генерального штабу сухопутних сил генерал-полковника Гальдера, начальника оперативного відділу полковника Хойзінгера та ін. Про результати маневрів, проведених у лютому 1941 р., Паулюс доповів Гітлеру, після чого «фюрер» остаточно затвердив план нападу на СРСР.

* Від редакції. В роки війни, за характером своєї роботи автору цієї замітки О. С. Бланку доводилося зустрічатися з генерал-фельдмаршалом фашистського вермахту Ф. Паулюсом, що перебував у полоні в СРСР. Матеріали, які вміщуються нижче, засновуються як на документальних, так і на особистих спогадах автора.

На початку війни Паулюс залишався на попередній посаді. І лише в січні 1942 р., після смерті генерал-фельдмаршала Рейхенау, Гітлер призначив його командуючим 6-ою армією. Паулюс здав свої справи в генштабі й терміново вилетів до Полтави, де тоді був штаб 6-ї армії, яка переможно пройшла по західноєвропейських країнах в 1940 р. і вважалась однією з найуспішніших армій фашистської Німеччини. Призначення Паулюса було підвищенням.

Незабаром після одержання наказу про наступ на Сталінград Паулюс почав сумніватися щодо доцільності цієї операції. Про це він пише восени 1942 р. Гітлеру, який категорично наполягав на взятті волзької твердині будь-якою ціною. «Ми зйдемо кров'ю», — сказав Паулюс своєму ад'ютанту Адаму, отримавши телеграму-наказ Гітлера. — Але це ще не все. Сталінград може стати Каннами шостої армії»¹. Адам згадує, як саркастично посміхнувся Паулюс, коли прибулий з Берліна полковник доповів, що його призначено комендантом Сталінграда.

Саме восени 1942 р. під Сталінградом зародилися перші серйозні сумніви Паулюса. Але своїми ваганнями він наважувався ділитися тільки з близьким йому Адамом, оскільки генерали штабу та командуючі з'єднаннями 6-ої армії готові були беззаперечно виконувати наказ Гітлера. Особливо відзначався генерал-лейтенант Артур Шмідт, призначений всупереч бажанню Паулюса начальником штабу армії. Паулюс підозрівав, і не без підстав, що Шмідт, який користувався особливим довір'ям нацистського керівництва, мав свій особистий зв'язок з Берліном.

В грудні 1942 р. і в січні 1943 р. Паулюс перебував у тяжкому психічному й фізичному стані. Він був легко поранений в голову, але головне, що пригнічувало його — це усвідомлення безнадійності опору, безцільність величезних втрат, що їх зазнавала німецько-фашистська армія під ударами радянських військ. Окрім генерали — командири корпусів і дивізій — висловлювалися за капітуляцію. 26 січня генерал артилерії Вальтер фон Зейдліц доповів Паулюсу, що своїм наказом дозволив полковим командирам корпусу припинити опір і здаватися в полон «на власній розсуд»². 25 січня 1943 р. один з підлеглих Паулюсу здався в полон, звідки надіслав своєму колишньому начальнику листа про те, що в полоні зустрів ввічливе і доброзичливе ставлення, що легенди про «страхіття» полону виявилися брехнею Геббельса. Він закликав Паулюса припинити марний опір і капітулювати.

В ті дні застрелився командир 371 піхотної дивізії генерал Штемпель. Генерал Шлемер настійно питав дозволу припинити вогонь і здатися в полон. Паулюс вагався. Однак перемогло в ньому виховане десятиріччями почуття покорн, «вірність приєззі» і т. п. міркування.

30 січня Паулюс підписав таку складену Шмідтом телеграму Гітлеру з приводу десятої річниці захоплення влади нацистами: «Шоста армія вітає фюрера. Ще майорить прапор зі свастикою над Сталінградом. Наш приклад покаже майбутнім поколінням, що капітулювати не треба навіть у разі безнадійності. Тоді переможе Німеччина. Хайль, мій фюрер. Паулюс»³.

В той же час у бесідах з Адамом Паулюс різко критикував Гітлера, особливо його «здібності полководця». Проте це не завало командуючому вимагати від підлеглих беззаперечного підкорення наказам «фюрера». 31 січня, коли капітуляція 6-ої армії стала очевидною, Паулюсу було присвоєно позачергове звання генерал-фельдмаршала. Штаб оточеного угруповання повідомили про це по радіо. Паулюс вірно зрозумів смисл такої «милості» Гітлера: від нього вимагали самогубства. Але фельдмаршал не пішов на це, він здався в полон Радянським військам, вперше свідомо не підкорившись волі Гітлера.

З представниками Радянського командування в перші дні полону Паулюс тримався чемно, але замкнуто. Так само поведився він і в таборі для військовополонених Красногорську під Москвою, а з квітня 1943 р. в Суздальському таборі. Паулюс неодноразово підкреслював, що він прибічник лояльної поведінки німецьких генералів та офіцерів у радянському полоні. Він, наприклад, відверто засуджував грубі і нерідко провокаційні вихватки генерала Шмідта. Як основу для поведінки генералів Паулюс висунув таке положення: «Ми — солдати. Перебуваючи в полоні ми не в праві втручатися в політику, а тим більше засуджувати німецьке командування та уряд. Це було б співробітництвом з противником, ударом у спину німецькому народу».

Можна вважати, що ранньою весною 1943 р. такої точки зору дотримувалась більшість генералів і старших офіцерів, полонених на берегах Волги. Проте частина генералів сліпо довіряла Гітлеру, не сумніваючись у його кінцевій перемозі. Деякі (Зейдліц, Корфес та інші) критикували верхове головноткомандування, особливо за помилки, що привели до катастрофи на Волзі, й висловлювалися за тверезу оцінку сил Радянської Армії та перспектив продовження війни. Однак далі цього вони тоді не йшли.

¹ Wilhelm Adam. Der schwere Entschluss., Berlin, 1965, стор. 79, 144.

² Н.-А. Jakobson. 1939—1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten, Darmstadt, 1961, стор. 361.

³ W. Adam. Назв. праця, стор. 330.

«До вірної політичної оцінки всіх подій цієї війни й до усвідомлення власної відповідальності ми в той час не прийшли.— писав Паулюс пізніше,— навпаки, ми покладали всю відповідальність тільки на Гітлера та його безпосередніх радників, так само, як під час оточення під Сталінградом, ми критикували чисто воєнні заходи»⁴.

В таборі для військовополонених Паулюс вів строго регламентований спосіб життя. Ранкова зарядка, прогулянки на самоті, кілька годин праці в невеликому фруктовому саду, що оточував двоповерховий будинок — де мешкали генерали, бесіди з генералами та своїм ад'ютантом Адамом — ось зміст звичайного дня полоненого фельдмаршала. Паулюс намагався, і не без успіху, підтримувати необхідний фізичний тонус. Слід зазначити, що приклад фельдмаршала наслідували далеко не всі генерали. Деякі з них багато спали, уникали фізичних вправ. При добре організованому харчуванні це призводило до того, що багато генералів почали товстіти. Були й такі, що нічого не читали, хоч мали до своїх послуг непогану бібліотеку. Вони займалися дрібними плітками, пригадуючи старі образи, відшукуючи «вишукатців» своїх невдач, поразок і т. д.

Майже постійні чвари точилися між генералами-німцями та їхніми союзниками по війні — румунськими та італійськими генералами. Однак Паулюс та генерали Зейдліц, Корфес, полковник Штайдле та деякі інші лояльно й доброзичливо ставились до своїх румунських, італійських та угорських колег.

Багато часу відводив Паулюс читанню. Він попросив дати йому «Капітал» Маркса німецькою та французькою мовами, протягом багатьох годин Паулюс перекладав Маркса з французької на німецьку мову, а потім звіряв свій переклад з німецьким оригіналом і радів, коли тексти співпадали або коли переклад наближався до оригіналу. Але «Капітал» цікавив фельдмаршала не тільки як матеріал для перекладу. Навесні 1943 р. він попросив «Діалектику природи» й «Анти-Дюрінг» вже тільки німецькою мовою, а також поцікавився, в яких ленінських працях наводиться оцінка Клаузевіца. Він докладно розпитував, як у вищих учбових закладах нашої країни опановують «комуністичну теорію», чи вивчають німецьких філософів, зокрема Лессінга.

Паулюс, на відміну від багатьох своїх колег, був широко освіченою людиною, добре знав музику, живопис, літературу, вивчав медицину, фізіологію.

Витримка й самовладання Паулюса викликали повагу. Можна навести такий приклад. Як відомо, гітлерівське командування приховувало від населення факт здачі в полон Паулюса та інших генералів сталінградського угруповання. Родичі вважали, що вони загинули. Зрозуміло, що полонені також нічого не знали про своїх близьких. Листи, що їх у відповідності з конвенцією про військовополонених надсилали в Німеччину через Міжнародний Червоний хрест, гітлерівська цензура затримувала.

Радянські органи вживали необхідних заходів, щоб доставити дружині фельдмаршала Паулюса листа від чоловіка. І ось фельдмаршала запрошують до кабінету начальника табору. Присутні кілька радянських генералів і старших офіцерів. «Ми маємо для вас сюрприз — говорить один з них,— пізнаєте почерк?» — Паулюс одягнув окуляри й подивився на конверт. Його руки, завжди такі спокійні й неквапливі, стали помітно тремтіти. Але він не розпечатав конверта тут же, а подякувавши, заховав його в кишеню кітеля і ще кілька хвилин продовжував бесіду... Потім попрямував до себе. Тільки там він прочитав листа. В той день Паулюс ні з ким не розмовляв і допізна гуляв на самоті. А вранці ввійшов у свій звичайний режим.

У роки війни, та навіть і тепер можна зустріти прізвище Паулюса з часткою «фон» «пан фон Паулюс»,— частенько звертались до нього німці і деякі радянські офіцери. «Я не «фон»,— незмінно підкреслював Фрідріх Паулюс.— Це Черчілл мене дворянином зробив, а ми з тих Паулюсів, що незначного походження».

18 червня 1943 р. в Суздалі відбулася зустріч Паулюса з Вільгельмом Піком. Треба було бачити збентеження Паулюса, коли товариш Пік назвав себе: «Депутат рейхстагу Пік» і запропонував поговорити про долю народу та батьківщини... Фельдмаршал помітно вагався — чи прийняти пропозицію?.. Було помітно, як важко Паулюсу зберегти звичайну витримку... Він почав розмову сухо, ніби неохоче, навіть неприязно. Всі докази товариша Піка намагався одразу ж відкинути однією заявою: «Я солдат, вихований на поняттях солдатської честі, і якщо не можу битися разом з своїми братами, то як військовополонений зобов'язаний мовчати. Це мій обов'язок перед батьківщиною, перед армією».

Але в словах Вільгельма Піка була залізна логіка й переконливі докази: «Багато чого нас розділяє.— Ми, мабуть, ніколи не будемо однаково мислити й однаково дивитись на речі та події. Але є і таке, що нас єднає. Обидва ми німці і любимо Німеччину. А той, хто любить вітчизну, повинен її рятувати. Шлях порятунку тільки один — скинути Гітлера і якнайшвидше покінчити з війною».

Вільгельм Пік розповів Паулюсу, що найближчим часом буде створено Національний комітет «Вільна Німеччина», куди, безперечно, ввійдуть і військовополонені солдати й офіцери.

⁴ «Военно-исторический журнал», 1960, № 9, стор. 94.

«...Його слова здаються справедливими, він, безперечно, вірить у те, що говорить,— висловлював Паулюс наступного дня свої враження від цієї розмови.— Але й вовк може прикинутися вівцею»,— додавав він з сумнівом.

«Ця бесіда,— пригадував через багато років фельдмаршал,— була для нас, генералів, першим поштовхом до того, щоб вийти за вузькі рамки чисто воєнного мислення, зайнятися спочатку хоча б навпомацки, всім комплексом політичних питань»⁵. Саме ця зустріч визначила остаточний перехід Паулюса на шлях антифашистської боротьби.

Проте перехід відбувся більш ніж через рік. Поки що ж, навесні і влітку 1943 р. ставлення Паулюса до антифашистського руху серед німецьких військовополонених і створених у червні 1943 р. Національного комітету «Вільна Німеччина», а у вересні «Спілки німецьких офіцерів» було явно негативним.

Для характеристики поведінки Паулюса в той час показовий такий епізод. З розповідей солдатів і офіцерів 6-ої армії було відомо, що фельдмаршал не схвалював звёрства гітлерівців щодо мирного населення окупованих областей. Адам у своїй книзі пригадує, як обурився командуючий, коли, прибувши в окупований Белгород, побачив на міській площі шибеницю з радянськими людьми. Паулюс нагадав коменданту міста полковнику Бехтольсгейму, що він «відмінив наказ Рейхенау про терор проти мирного населення. Чому ж страти мають місце?» — «Були знайдені вбитими наші солдати і ми вирішили ліквідувати партизанів»,— відповів Бехтольсгейм. «І цим ви думаєте домогтися результатів?» — запитав Паулюс.— «Швидше навпаки...»,— додав він і наказав: «Потурбуйтеся, щоб цю ганьбу негайно прибрали з площі».

Можливо, старий офіцер Паулюс, вихований ще в догітлерівський час, і відчував до дій карателів щось подібне до гидливості. Але, звичайно, ні про який активний протест з його боку проти гітлерівської політики тотального терору не могло бути й мови. Показово, що коли в присутності Паулюса, вже в полоні, говорили про звёрства фашистських окупантів, він незмінно відмовчувався. Коли в Суздалі приїхав тодішній секретар Івановського обкому партії, член ЦК ВКП(б) Г. Н. Пальцев, який щойно повернувся з поїздки по визволених районах Смоленської області, і запитав Паулюса: «Чому ви чините такі нечувані в жодній війні безчинства і звёрства?», фельдмаршал сухо відповів: «Мені про це нічого не відомо, армія подібними справами не займається».

Таким чином, «процес прозріння» у Паулюса проходив дуже повільно. У деяких його молодших колег — генералів і полковників цей процес відбувався значно швидше.

В другій половині серпня 1943 р. перші три генерали — В. Зейдліц, О. Корфес, М. Латтман — вступили в контакт з відомими німецькими громадськими діячами, керівниками КПН і заявили про своє приєднання до Національного комітету «Вільна Німеччина». Їх заява була негативно зустрінена Паулюсом й іншими генералами, що з липня вже перебували в таборі Войново. Зейдліцу, Латману і Корфесу було оголошено бойкот. Але це не подіяло. Через деякий час Паулюс порадив бойкот зняти. 11—12 вересня в Луневу під Москвою було засновано Спілку німецьких офіцерів, що влилася до Національного комітету «Вільна Німеччина». До її складу спочатку ввійшло 100 офіцерів і 4 генерали — Зейдліц, Корфес, Латтман і Даніельс. Паулюс і більшість його колег несхвально поставилися до створення Спілки німецьких офіцерів.

Проте поведінка і настрої Паулюса поступово змінювались. Фельдмаршал дуже уважно читав антифашистську пресу, зокрема газету «Фрайес Дойчланд» — орган Національного комітету. Не уникав уже й розмов з офіцерами й генералами Спілки німецьких офіцерів. Щоправда, Паулюс переважно мовчав. У бесідах з керівними діячами КПН і радянськими людьми він визнавав, що Німеччина не зможе перемогти у війні і тільки негайне припинення бойових дій, відвід гітлерівських військ на кордони 1937 р. і укладення миру можуть врятувати країну від повного розгрому й окупації. І тут у фельдмаршала виникало питання, чи піде радянський уряд і його союзники на укладення миру з Гітлером. Повну неможливість такого кроку він чітко усвідомлював і розумів, що для врятування Німеччини треба усунути Гітлера.

Паулюс дедалі ясніше бачив, що єдиною національною силою, спроможною вести боротьбу проти Гітлера, є антифашистський рух «Вільна Німеччина». Саме тому він почав уважніше придивлятися до діяльності Національного комітету і Спілки німецьких офіцерів. Певною мірою на нього вплинуло і повідомлення про невдачу змови проти Гітлера 20 липня 1944 р. Майже всіх керівників і учасників змови він знав особисто. З деякими був у дружніх відносинах. «Отже і в Німеччині є люди, які не хочуть Гітлера»,— говорив Паулюс Адаму.

Але вирішальну роль у завершенні ідейної еволюції Паулюса відіграли, звичайно, визначні перемоги Радянської Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни в 1944 р. 8 серпня 1944 р. він звернувся з закликом «До військовополонених німецьких офіцерів і солдатів, що знаходяться в СРСР. До німецького народу». Заклик закінчувався словами: «...я вважаю своїм обов'язком заявити усьому німецькому народу й багатому товаришам по полону так: «Німеччина повинна усунути Адольфа Гітлера й встановити нове державне керівництво, яке покінчить з війною і створить умови

⁵ «Военно-исторический журнал», 1960. № 3, стор. 94.

для існування й відновлення мирних і дружніх відносин нашого народу з теперішніми противниками»⁶. Через тиждень після цього фельдмаршал заявив про своє приєднання до Національного комітету і Спілки німецьких офіцерів. «Я дедалі більше бачу у принципах і завданнях руху «Вільна Німеччина» єдиний дороговказ для майбутнього німецького народу (як щодо знищення націонал-соціалізму з усім його корінням, так і щодо створення нової демократичної країни), — писав фельдмаршал через кілька років, — у Радянському Союзі, який, незважаючи на наші страхітливі безчестя, сприяє рухові «Вільна Німеччина», я бачу нашого щироного помічника в боротьбі за майбутнє. Звідси для нас, німців, випливає вимога: виправити минулі помилки, усіма силами завоювати довір'я Радянського Союзу і тим самим домогтися можливості для встановлення з ним тісних відносин»⁷.

Наприкінці серпня, а потім у жовтні 1944 р. на пленарних засіданнях Національного комітету «Вільна Німеччина» Паулюс знову докладно обґрунтував своє приєднання до руху «Вільна Німеччина» і зачитав своє звернення «До німецького народу», де ясно підкреслював: є тільки один шлях врятування країни і нації — усунення Гітлера і припинення війни. «Тут, у Росії, — відзначав Паулюс, — патріотичні діячі різних кіл об'єдналися в рух «Вільна Німеччина», щоб показати нашому народу шлях від лиха до кращого майбутнього, щоб показати світові, що німецький народ не має нічого спільного із злочинами Гітлера. Ці діячі відчували себе зобов'язаними перед своїм народом»⁸. У зверненні Паулюс захищав свого спільника по руху «Вільна Німеччина», президента Спілки німецьких офіцерів генерала Зейдліца від брехні Гітлера. Цей виступ фельдмаршала послужив приводом для ув'язнення його родини в концентраційній табір⁹.

У грудні 1944 р. антифашистські погляди Паулюса набули дальшого розвитку. У проєкті звернення «До народу і вермахту» фельдмаршал закликав почати енергійну боротьбу проти гітлеризму і війни, скинути злочинницький уряд і негайно покінчити з війною. В такому ж дусі Паулюс неодноразово виступав по радіо в передачах Національного комітету наприкінці 1944 р. і в перші місяці 1945 р. Він підписав кілька листів до воєначальників вермахту, переконуючи їх скинути Гітлера й припинити безглузду війну.

8 січня 1946 р. фельдмаршал звернувся до Радянського уряду з заявою: «Сьогодні, коли злочини Гітлера та його поспіпак винесені на суд народів, я вважаю своїм обов'язком надати Радянському уряду все відоме мені з моєї діяльності, що може послужити на Нюрнберзькому процесі свідченням про винність воєнних злочинців». Переконалими фактами він підтвердив вину Герінга, Кейтеля, Йодля в найтяжчих злочинах перед людством. «Я сам, — писав Паулюс, — несу тяжку відповідальність за те, що я тоді, під Сталінградом, сумлінно виконував накази воєнних керівників, які робили злочини свідомо... Залишившись живим під Сталінградом, я вважаю своїм обов'язком дати сатисфакцію російському народові»¹⁰.

Поява Паулюса як свідка обвинувачення в Нюрнберзі 11 лютого 1946 р. викликала занепокоєння й на лаві підсудних, і серед захисників. Колишній секретар радянської делегації в Міжнародному воєнному трибуналі А. І. Полторака пригадує, що адвокат Йодля відразу ж зробив спробу настроїти Паулюса на потрібну йому хвилю й одержати підтвердження, що підготовка гітлерівцями воєнного нападу на СРСР мала «превентивний характер» і була відповіддю на воєнні приготування СРСР. Але колишній заступник начальника генштабу сухопутних сил вермахту мав намір говорити тільки правду і на запитання головного обвинувача від СРСР Р. А. Руденка заявив: «Знаменним є те, що тоді (восени 1940 р., коли складався «план Барбароса». — О. Б.) нічого не було відомо про будь-які приготування з боку Росії»¹¹.

Фрідріх Паулюс, який пройшов у радянському полоні складний, а іноді болісний і тяжкий шлях «прозріння», був єдиним з гітлерівських фельдмаршалів свідком обвинувачення на Нюрнберзькому процесі. Рундштедт, Манштейн, Кессельрінг, Мільх, генерали Гудеріан, Шрейдер і інші воєначальники високого рангу — колишні колеги й співробітники Паулюса — виступили в незавидній ролі свідків захисту.

В 1953 р. Уряд СРСР звільнив Паулюса з полону. Згідно з особистим бажанням його було репатрійовано в Німецьку Демократичну Республіку. Він оселився в Дрездені й розпочав роботу над книгою, в якій мав намір застерегти німців від повторення фатальних помилок недавнього минулого, насамперед від будь-яких агресивних планів щодо СРСР. Син фельдмаршала Ернст Олександр Паулюс, колишній офіцеравтанкіст 6-ої армії, вивезений через поранення з сталінградського «котла» незадовго до капітуляції гітлерівських військ, пригадує, з якою гіркотою відмічав його батько ту легковажність і упередженість, з якою реакційні історики намагаються висвітлити

⁶ Газ. «Freies Deutschland», 1944, № 34.

⁷ «Военно-исторический журнал», 1960, № 2, стор. 92.

⁸ Газ. «Freies Deutschland», 1944, № 44.

⁹ Див. там же і «Военно-исторический журнал», 1960, № 3, стор. 27.

¹⁰ Нюрнберзький процес. Сборник материалов. М., 1952, т. 1, стор. 360, 364.

¹¹ А. И. Полторака. Нюрнберзький епілог, М., 1965, стор. 509, 510.

події другої світової війни. Паулюс хотів, щоб німецький народ вірно зрозумів історію другої світової війни, зробив для себе необхідні висновки, назавжди відкинув і засудив милітаризм, реваншизм і антикомунізм, на шлях якого його знов намагаються штовхнути боннські правлячі кола¹².

Тяжка хвороба перешкодила Паулюсу написати фундаментальне дослідження про другу світову війну. Він помер у 1957 р. в НДР.

* * *

Ідейна еволюція, що відбулася з Паулюсом у полоні, переконливо відбила перевагу і нездоланність ідеології демократії й миру, її здібність робити вирішальний вплив навіть на таких людей, як фельдмаршал вермахту, який десятки років вірою і правдою служив милітаризму й агресії. Особисті якості Паулюса — його прагнення до істини, твердість і чесність — допомогли йому сприйняти передову ідеологію й розірвати з минулим. Переоцінки, зроблені протягом останніх п'ятнадцяти років його життя, і перехід на позиції демократії та антимілітаризму виходять далеко за межі біографії фельдмаршала. Вони особливо знаменні в світлі подій, що відбуваються тепер у Західній Німеччині. «Західна Німеччина все більше стає вогнищем військової небезпеки, в якому киплять реваншистські пристрасті, — зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії. — Там уже створено велику армію, кістяк якої становлять командні кадри гітлерівського вермахту... Політикам на берегах Рейну ввижається, що досить їм дістати атомну бомбу, як впадуть прикордонні знаки і вони зможуть здійснити своє заповітне бажання — перекроїти карту Європи, взяти реванш за поразку в другій світовій війні»¹³.

Переважає більшість генералів бундесверу — армії агресії і реваншу — добре знає фельдмаршала Фрідріха Паулюса, а деякі з них були його товаришами по службі. Життєвий шлях фельдмаршала є для них переконливим доказом приреченості політики реваншу й агресії.

О. С. БЛАНК.

¹² W. Görlitz. Paulus, Ich stehe auf Befehl des Generalfeldmarschalls Fridrich Paulus, Frankfurt a./M., 1960, стор. 4.

¹³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 26.

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ У БОЛГАРІЇ (1876 р.)

Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії було жорстоко придушене турецькими властями. Десятки міст і сіл були спалені. Жінок і дітей турецькі башибузики вбивали на місці, дівчат продавали в рабство, повстанців засиляли на далекі острови в середньовічній турецькій катівні. Всі ці звірства турецькі власті здійснювали при прямій підтримці і потуранні Великобританії. Англійський посол у Константинополі сер Генрі Еліот заявляв великому візюрю, що повстання має бути придушене «усіма засобами»¹. Потопивши в крові цей виступ болгарського народу, турецькі поневолювачі вважали, що вони надовго відіб'ють охоту до бунтів. Але загарбники прорахувались.

Прогресивні кола Росії та Західної Європи стали на захист болгарського населення. Передова російська громадськість вимагала від уряду, щоб він прийшов на допомогу багатостраждальному болгарському народу. Великі російські письменники та вчені І. Тургенев, Л. Толстой, Ф. Достоевський, О. Столетов, Д. Менделєєв та інші заставували турецькі звірства, вважаючи, що Росія повинна добитись визволення Болгарії з-під турецького ярма.

Звичайно, російське дворянство і російський царизм, що також висловлювались за підтримку болгарського народу, керувались не лише альтруїстичними цілями. Скориставшись війною з Туреччиною, царизм намагався поширити свій вплив на Балканах, закріпити свої позиції в боротьбі за протоки, приєднати деякі території на Кавказі. Проте незалежно від цих імперіалістичних намагань царського уряду, війна Росії проти Туреччини 1877—1878 рр. мала об'єктивно прогресивні наслідки для балканських народів і особливо для болгарського.

Значну роль у створенні відповідної атмосфери в правлячих колах відіграли російські дипломатичні представники в Болгарії і зокрема посол Росії в Константинополі М. П. Ігнат'єв. У 70-х роках XIX ст. Росія мала своїх консулів та віце-консулів у багатьох містах Балканського півострова, захоплених Туреччиною. Консульства розміщались у Ніші, Скоп'є, Салоніках, Адріанополі, Пловдиві, Бургасі, Рущуку, Варні та

¹ Журн. «Русская старина», 1896, № 7, стор. 33.

інших містах колишньої турецької території на Балканах. Доповіді консулів графу Ігнат'єву або безпосередньо російському уряду про становище народу, а після квітневого повстання про звірства турецьких гнобителів є свідченням глибокого співчуття російських дипломатичних представників до болгарського визвольного руху. Це дуже цінне джерело болгарської історіографії.

Цілком зрозуміло, що в короткому журнальному повідомленні неможливо розглянути документи всіх російських консульств, тому варто спинитися лише на тих, які найкраще характеризують діяльність російських дипломатів у Болгарії. Віце-консулом у Пловдиві в описуваний період був Найден Геров*. Ще напередодні повстання він доповідав графу Ігнат'єву, що становище народних мас дуже скрутне і вони легко піддаються агітації революціонерів². Турецький уряд звинуватив Найдена Герова в тому, що він був одним з підбурювачів повстання. Такої ж думки дотримувався і англійський посол Еліот. Щоб захистити Герова від нападок, російський уряд перевів його до Константинополя, а місце віце-консула в Пловдиві тимчасово зайняв князь О. М. Церетелев.

Велика заслуга Церетелева полягає в тому, що він досить докладно доповів про турецькі звірства у Фракії. Разом з секретарем американського посольства Скайлером та кореспондентом ліберальної англійської газети «Дейлі Ньюз» Макгаханом Церетелев відвідав багато болгарських сіл. Під час подорожі і після неї він подав детальні доповіді російському уряду та інформував про становище болгарського народу громадські організації Росії. 27 травня 1876 р. російський дипломат писав секретарю Слов'янського комітету в Москві: «Все, що робиться тепер у Герцеговині та Боснії блідне перед звірствами в Південній Болгарії... Все мусульманське населення озброєне і безкарно лютує». У своєму листі Церетелев звертає увагу на жадливі бідкування болгар і просить російські благодійні товариства провести збір хліба та коштів на користь болгарського населення³.

Він телеграфував у Міністерство закордонних справ, у Петербург, що навіть в липні 1876 р., коли повстання було вже давно придушене, страждання болгарського народу не припинялись. «Лють турків,— писав він,— не вщухає»⁴.

У доповідях Церетелева цінно те, що він відверто висловлював свої погляди на роль Росії у визволенні Болгарії. «Врятування може прийти тільки із зовні. Чи потрібно стверджувати, що болгарі покладають усі свої надії на православну Росію?» В іншому документі він повідомляє посла Ігнат'єва, що становище християнського населення Болгарії нестерпне. «Турецькі власті вирішили завдати йому такого удару, від якого неможливо буде ніколи оправитись»⁵. Цілком природно, що інформації Церетелева певною мірою сприяли проведенню зовнішньої політики Росії, спрямованої на захист болгарського народу.

В лютому 1876 р. російським консулом в Руську було призначено І. П. Крилова, який дуже прихильно ставився до болгарського національно-визвольного руху. В одному з перших своїх донесень він писав графу Ігнат'єву, що становище болгар нестерпне і що назріває «вибух», тобто повстання. Поліпшення ситуації можна домогтися лише в тому разі, якщо Туреччину примусити до цього «фізичною силою» (ці слова в донесенні були підкреслені Ігнат'євим)⁶.

Всі висновки Крилова склалися цілком на користь болгарського народу. Він підтверджував, що «партія молодих», тобто революціонери, набуває дедалі більшого впливу в країні. Ще до початку повстання він передбачав грізний спалах народного гніву. Великого значення він надавав повстанським загонам (четам), один з яких очолював Христо Ботев⁷.

Багато зусиль доклав І. П. Крилов, щоб спростувати брехливі твердження турецької преси, зокрема газети «Дунай», нібито турецькі власті не чинять ніяких звірств. 2 червня 1876 р. Крилов повідомляв російського посла, що в Тирнові страчено кілька болгарських революціонерів і серед них навіть одного священника. Він просив дозволу заявити з цього приводу протест турецьким властям⁸.

* Найден Геров — болгарський просвітитель, дістав освіту в Росії, прийняв російське громадянство і був призначений віце-консулом у Пловдиві. Завдяки його піклуванню багато болгарських юнаків одержало стипендію, щоб мати змогу вчитись в Росії. Серед них був і видатний болгарський революціонер і поет Христо Ботев.

² Априлското встаніє 1876 г. Сборник от документи, т. 1, София, 1954, стор. 97 (Далі — Априлското встаніє...).

³ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах, т. 1, М., 1961, стор. 236 (далі — Освобождение Болгарии...).

⁴ Априлското встаніє..., стор. 529.

⁵ Там же, стор. 529, 405.

⁶ Архів зовнішньої політики Росії (Далі — АЗПР), ф. Посольства у Константинополі 1876 р., спр. 2192, арк. 64.

⁷ Там же, арк. 120, 121.

⁸ Там же, арк. 142.

19 липня 1876 р. до Рушука прибув новий консул В. Ф. Кожевников. У місті його зустрічав цілий натовп людей. Пізніше Кожевников відзначав, що це був справжній «прояв мужності», оскільки турецькі власті переслідували кожного, хто показував свої симпатії до Росії. Як і його попередник І. П. Крилов, В. Ф. Кожевников продовжував боротьбу за права болгарського народу, він зокрема висловлював думку, що Росія повинна допомогти болгарам визволитися від турецького ярма⁹.

М. П. Ігнат'єв був одним з найбільш сміливих і послідовних захисників братнього народу. Його формула — «Або автономія, або анатомія» — стала класичною для визначення політики Росії у балканському питанні. Доповіді консулів з різних міст Болгарії давали Ігнат'єву достатню кількість матеріалу, щоб схилити царський уряд проводити тверду політику щодо Туреччини.

В липні 1876 р. Ігнат'єв у своєму листі до Олександра II писав, що Росія мусять покласти край стражданям болгарського населення, активно втрутитися в балканські справи і швидким наступом російської армії добитись визволення балканських народів. Він навіть склав свій план бойових дій*. Ігнат'єв вважав, що Болгарія, Боснія та Герцеговина повинні мати автономію¹⁰. Відносно Болгарії він стверджував, що автономія — це той мінімум, на який може погодитись Росія. Різноманітні «обіцянки» реформ з боку турецького уряду не можуть бути прийняті. Після жакливого різні — жодних поступок туркам, пише Ігнат'єв, тому що Росія завжди щиро співчувала єдиноплеменному і єдиноплемінному болгарському народу і не повинна залишити його під турецьким пануванням¹¹.

Відомий російський дипломат був досить категоричним у своїх висновках. Він підкреслював, що коли Росія не зробить усього необхідного для захисту національних прав болгарського народу, то цей народ втратить віру в неї¹². Немає ніякого сумніву, що саме така позиція російського посла в Туреччині значною мірою визначила політику царського уряду в балканському питанні.

Намагаючись приховати страшний злочини своїх військ на території Болгарії, турецький уряд, провідну роль у якому відігравав младотурецький комітет на чолі з Мідхат-пашою, почав маневрувати, об'явивши, що проведе ряд реформ, дасть конституцію і т. п. Турецькі власті силкувались залучити на свій бік деяку частину болгарської буржуазії та аристократії, в тому числі екзарха** Антима I, а також примусити їх писати «адреси» від імені народу. В цих «адресах» на ім'я іпоземних представників вони мали заявити, що Болгарія потребує не автономії, а лише конституції, згідно з якою болгари дістануть рівні права і т. п.

На шляху цих підступних замірів турецьких правителів стало російське посольство в Константинополі, консули та віце-консули, що представляли інтереси Росії в болгарських містах. Російське посольство підтримало ідею болгарських патріотів-революціонерів направити делегатів у різні столиці Європи¹³. Вони мали довести до відома урядів європейських країн про ті звірства, що їх систематично чинили турецькі війська за наказами властей¹⁴.

Лише невелика купка реакціонерів-туркофілів, таких, як Нікола Хаджімінчев, Нікола Михайловски, Чомаков, Іванчо Пенчович та деякі інші, пішли за турками. Вони зробили спробу підіслати у Болгарію своїх агентів, щоб примусити народ підписувати послання з подякою за даровану конституцію. Але цей намір туркофілів не мав успіху.

Надзвичайно важливу роль у цей період відіграли російські консули в Болгарії. З їх прямою підтримкою Болгарські громади почали складати петиції до російського посольства та представників великих держав. У них болгарський народ висловив своє одвічне прагнення скинути турецьке панування і створити автономну Болгарію. Такої ж думки дотримувались і деякі болгарські громадські діячі русофільського напрямку (Стефан Бобчев та ін.). 5 листопада 1876 р. В. Ф. Кожевников надіслав графу Ігнат'єву «Звернення депутатів русенського населення», де зокрема говорилось, що болгарини не можуть і не хочуть залишатись під тяжким і ганебним ярмом османів, які протягом п'яти сторіч ставились до них немов до рабів у повному розумінні цього слова. Депутати висловлювали глибоку впевненість, що які б реформи не обіцяв турецький уряд, всі вони залишаться мертвою буквою. Вони звертались до російсько-

⁹ АЗПР, ф. Посольства в Константинополі 1876 р., спр. 2192, арк. 239, 241.

* Російський посол у Константинополі М. П. Ігнат'єв був генерал-ад'ютантом царської армії.

¹⁰ Н. П. Ігнат'єв. Записки, «Исторический вестник», 1914, т. IV, стор. 57.

¹¹ Там же, стор. 66.

¹² Там же, т. V, стор. 430.

** Екзарх — глава болгарської православної церкви.

¹³ Н. П. Ігнат'єв. Записки, «Исторический вестник», 1914, т. V, стор. 431.

¹⁴ Марко Балабанов. Страници от политическото възраждане, Софія, 1904, стор. 372.

го уряду з проханням допомогти болгарському народу здобути політичну і національну незалежність, яка дасть йому змогу «відчутти радість людських прав»¹⁵.

У грудні 1876 р.—січні 1877 р., коли була скликана міжнародна конференція в Константинополі, на її ім'я з різних міст Болгарії надходили «адреси», автори яких, прості люди, писали, що болгари не вірять ніяким турецьким конституціям і хочуть бути вільними. В одному з них вдови закатованих болгарських патріотів з невеличкого родопського містечка Батак заявляли представникам великих держав: «Ми дізналися, що надіслано якогось листа* з метою впевнити уряд у тому, що все спалене нібито заново відбудовано, що все пограбоване — повернено населенню і що ми нібито живемо тепер краще, ніж раніше. Не дай боже таких благ найлютішим нашим ворогам». У заяві розповідалось про страшну різню, яку вчинили турки в Батаку. Ті, хто залишився живим, писали вдови, «нещасніші за вбитих», вони вмирають з голоду й холоду. Вдови просили «не вірити ніяким листам», мета яких — виправдати злочинців¹⁶.

Свідчення про такі факти, що мали місце по всій країні, були сильною зброєю в руках російських дипломатичних представників на конференції у їх боротьбі за право болгарського народу на цілковиту автономію, допомагаючи викривати підступні дії турецьких властей. Російський посол у Константинополі М. П. Ігнат'єв використовував ці матеріали, що одержали назву «бажання болгар», при складанні проекту устрою болгарської автономної держави, а також «Начерків умов миру» після завершення російсько-турецької війни¹⁷.

Слід відзначити, що Ігнат'єв намагався залучити або, принаймні, нейтралізувати деяких представників західних держав при розгляді болгарського питання. Так, він привернув на свій бік секретаря американського посольства Юджи́на Скайлера, який разом з О. М. Церетелевим брав участь у розробці проекту автономії Болгарії¹⁸. Ця прогресивна діяльність Скайлера на захист болгарського народу була засуджена урядом США. Церетелев і Скайлер склали два проєкти, в основу яких було покладено ідею повної автономії болгарського народу¹⁹.

Найсильніший опір прогресивній позиції М. П. Ігнат'єва чинили урядові кола Англії. Щоб нейтралізувати представника уряду Дізраелі на конференції маркіза Солсбері і змусити його до певних поступок, російський посол дав незаперечні докази існування работоргівлі в Туреччині. Коли представник Англії, де работоргівля була заборонена законом, дізнався про це, він став менш безкомпромісним, хоч і надалі виступав проти російського проєкту створення єдиної незалежної Болгарської держави²⁰. Завдяки активній діяльності російських дипломатів Константинопольська конференція, скликана для того, щоб чинити опір політиці Росії на Балканах, все ж таки прийняла рішення, спрямовані проти Турецького уряду²¹.

До початку Російсько-турецької війни російські дипломати в Болгарії піклувались про правильний розподіл коштів, зібраних в Росії у фонд допомоги болгарському населенню²². Їм вдалось довести, що ресурси, які надходили від різних західних держав, а також від окремих осіб з європейських країн, турецькі власті розподіляли не серед тих, хто найбільше потерпів від погромів, а використовували на відшкодування збитків чорбаджіям (багатіям).

Російське посольство в Константинополі і його консули в різних містах Болгарії робили все можливе, щоб припинити жорстоке винищення болгарського населення. Зібрані документи, які виражали волю і бажання болгарського народу, були насамперед використані для того, щоб домогтися визволення Болгарії від турецької неволі без війни і кровопролиття.

Як відомо, Туреччина відкинула всі спроби Росії вирішити питання про надання автономії Болгарії мирним шляхом. Ціною величезних втрат російська армія своїми успіхами у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. забезпечила незалежність братньої слов'янській країні. За це болгарський народ щиро вдячний своїм братам — народам Росії. Скріплена кров'ю, спільно пролитою російськими воїнами та болгарськими ополченцями, дружба між нашими країнами ще більше зміцніла. Вона стала, за словами Георгія Димитрова, «сонцем і повітрям» для болгарського народу.

Йоно МИТЕВ

¹⁵ Освобождение Болгарии.... т. 1, стор. 508—510.

* Йдеться про лист болгарських туркофілів урядові Порті, в якому запроданці болгарського народу запевняли своїх хазяїв у вірнопідданських почуттях.

¹⁶ Априлското встаніе.... стор. 580—584.

¹⁷ АЗПР, ф. Головний архів, VA2, 1877, арк. 9—13, 138; С. А. Никитин. Неопубликованный проект государственного устройства Болгарии. Славянский архив, М., 1959, стор. 126—130.

¹⁸ Освобождение Болгарии.... т. 1, стор. 487 і далі.

¹⁹ Там же, стор. 554.

²⁰ Н. П. Игнат'єв. Записки, «Исторический вестник», 1914, т. IV, стор. 54—55.

²¹ Там же, т. V, стор. 453.

²² АЗПР, ф. Головний архів, VA2, 1876, спр. 770, арк. 205—206.

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І КУБАНЬ

Зруйнування Запорізької Січі й переселення козаків у різні райони Російської імперії, безперечно, негативно вплинуло на збереження архівних документів з історії Запоріжжя, запорізького козацтва. Але ця тема завжди цікавила істориків.

Перша спроба висвітлити заселення Кубані запорізькими козаками була зроблена Платоном Зубовим, який видав книгу «Подвиги російських воїнів у країнах Закавказьких»¹. Представники офіціальних властей намагались писати свою історію цього краю. У 1934 р. начальник штабу окремого кавказького корпусу генерал-майор Вольховський видав наказ про те, щоб матеріали про заселення Кавказу надходили у військову канцелярію від різних військ, у тому числі й Чорноморського.

В наказі прямо говорилось, що корпусний штаб не має жодних відомостей про Чорноморське військо з дня його поселення аж до 1834 р. Пропонувалось скласти «Історичні записки» за такою формою:

«Військовій дії, зайняття нашими військами земель неприязних народів, влаштування кріпостей, проведення доріг, укладення знаменних договорів і умов з горцями, наслідки останніх, зміни у внутрішньому устрої війська»^{1а}.

Складання «Історичних записок про військо Чорноморське» було доручено відомому українському письменнику, великому другу Т. Г. Шевченка Я. Г. Кухаренку².

Безсумнівно, визначною подією в культурному житті Кубані слід вважати заснування у 1863 р. газети «Кубанские войсковые ведомости», які пізніше називались «Кубанские областные ведомости». І хоч газета була суто офіціальною, на її сторінках час від часу з'являлись матеріали кубанських істориків. Так, у 1867 р. молодий історик П. Короленко опублікував одну з перших своїх праць «Про збудування військового собору в кріпості Катеринодар»³. З цим же часом пов'язується початок літературної діяльності другого кубанського діяча І. Д. Попки, автора відомої праці «Чорноморські козаки в їх цивільному й військовому побуті»⁴.

Починаючи з 1873 р. «Кубанские областные ведомости» регулярно друкують ряд історичних матеріалів. Був навіть створений спеціальний військово-історичний відділ у газеті, який у 1873—1874 рр. публікував матеріали — «Прапори і регалії, даровані Катериною II»⁵. У 1880 р. в газеті була вміщена дуже цікава стаття А. Мамонтова «Замітки з приводу колекції портретів малоросійських гетьманів, переданих в чужі руки»⁶. Суть справи зводилась до того, що в катеринодарській гімназії до 1865 р. зберігались портрети всіх запорізьких гетьматів⁷. Потомок гетьмана Скоропадського звернувся до директора гімназії з проханням дати йому ці картини для того, щоб замовити художнику копії з них. Цей пройдисвіт заволодів цінними пам'ятками, а копій так і не зробив. Історики Кубані П. Короленко, І. Попка, Є. Феліцин, Ф. Щербина робили все від них залежне, щоб зберегти історичні документи, в міру можливостей друкувати їх.

У 1882 р. Є. Д. Феліцин опублікував «Матеріали для історії Північного Кавказу», у 1887 р. — відомості про колишнє Чорноморське військо⁸. В 1899 р. ним виявлено й видано деякі запорізькі документи⁹. Дещо раніше, в 1896 р., Феліцин опублікував «Матеріали для історії Кубанського козачого війська 1696—1896 рр.».

Безсумнівно, всі ці праці відіграли велику роль у вивченні як історії Запоріжжя, так і кубанського козачого війська.

Значний вклад у цю справу вніс професор Ф. А. Щербина¹⁰, а його багатотомна «Історія кубанського козачого війська»¹¹ — підсумок роботи всіх істориків Кубані другої половини XIX ст. У кінці XIX ст. у Катеринодарі зусиллями ентузіастів було створено історичний музей, в якому зберігалися багаті матеріали, зокрема з історії запорізького козацтва.

¹ Платон Зубов. Подвиги русских воинов в странах Закавказских, с 1800 по 1835 г., ч. 3, Спб., 1835.

^{1а} Краснодарський державний архів, ф. 249, стр. 1370.

² В. Орел. Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка, «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 110.

³ Газ. «Кубанские войсковые ведомости», 24 лютого 1867 р.

⁴ И. Попка. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту, Спб., 1858, XIV, стор. 292.

⁵ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1873, № 12, 15, 16, 18; 1874, № 7, 31.

⁶ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1880, № 47.

⁷ Там же.

⁸ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1899, № 27—29.

⁹ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1896, № 186, 188, 190, 196, 202, 218, 224, 231, 255, 256, 257, 261, 265, 266; 1897, № 11, 22, 28, 34, 40, 58, 59, 62, 65, 68, 73, 74, 77, 79, 91, 93, 97.

¹⁰ Див. О. Мицюк. Наукова діяльність статиста Ф. А. Щербини, Бодибради, 1931, стор. 29.

¹¹ Ф. Щербина. История кубанского казачьего войска, т. 1—2, Екатеринодар, 1910—1913.

Велика робота в цьому напрямі, що проводилась на Кубані, не могла не зацікавити відомого дослідника Запоріжжя професора Д. І. Яворницького, який вирішив познайомитись з кубанськими істориками особисто. У квітні 1894 р., повертаючись з Туркестану в Батумі, Яворницький заїхав у Катеринодар¹². Вчений оглянув військової регалії, побував в архіві й історичному музеї, в редакції газети «Кубанские областные ведомости», зустрівся з П. Короленком, Є. Феліциним та іншими вченими краю. З цього часу встановлюється тісний зв'язок між українськими й кубанськими істориками.

Приїзд Яворницького на Кубань мав велике значення для дальшого вивчення історії Запоріжжя та Кубанського краю. В тому ж році один з діячів українського гуртка в Катеринодарі К. Т. Живило опублікував у газеті повідомлення про те, що Яворницький надіслав у місто кілька примірників 1 і 2 томів своєї «Історії запорізьких козаків». Одночасно була вміщена коротка анотація на книгу¹³. Через рік «Кубанские областные ведомости» надрукували оголошення, що цю книгу можна придбати у К. Т. Живило¹⁴.

З великою енергією Яворницький продовжує свою роботу по збиранню матеріалу з історії Запоріжжя, але тепер він думає й про Кубань. Так, у містечку Нікополь вченому пощастило виявити документ, який стосувався кубанського війська¹⁵. На Кубані високо оцінили інтерес Яворницького до історії краю. Його ім'я стає тут широко відомим.

У 1896 р. газета вмістила повідомлення під заголовком «До відома любителів історії запорізьких козаків»¹⁶, де зазначалось, що Д. І. Яворницький успішно склав екзамен на здобуття ступеня магістра російської історії і з січня 1897 р. читатиме лекції в Московському університеті про взаємини Малоросії і Запоріжжя з Москвою.

У 1898 р. ця ж газета повідомила про вихід у світ нової праці вченого «По слідах запорожців»¹⁷.

У 1901 р. Д. І. Яворницький вдруге побував на Кубані. «Кубанці привітно зустрінуть того, хто так старанно вивчає історію предків славного кубанського війська»,— із захопленням писала місцева преса¹⁸. В жіночій гімназії 10 і 11 січня він виступив з лекціями про історію Запоріжжя, запорізьку давнину¹⁹. У Катеринодарі Яворницький зустрівся з вченими-істориками, громадськими діячами.

В. М. ОРЕТ

¹² Газ. «Кубанские областные ведомости», 1894, № 32.

¹³ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1894, № 52.

¹⁴ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1895, № 71.

¹⁵ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1894, № 63.

¹⁶ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1895, № 261.

¹⁷ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1898, № 227.

¹⁸ Газ. «Кубанские областные ведомости», 1901, № 6.

¹⁹ Там же.

На допомогу викладачу історії

ПРО ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ УЧНІВ НА ГЕРОІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Важливим завданням учителя є не тільки досягти міцного засвоєння учнями певних знань, але й сприяти тому, щоб на їх основі сформувалися переконання молодих будівників комунізму. Для цього великі можливості відкривають сумлінне вивчення історії та суспільствознавства і відповідна позакласна робота.

Збираючи матеріал для шкільного музею про минуле виселка Сорokino (нині Краснодар), учні встановили, що до Великого Жовтня тут було тільки п'ять шахт, і за добу давали вони неповних 200 т вугілля. Шахтарі зазнавали жорстокої експлуатації, працювали в надзвичайно тяжких умовах. Це відображено в одній з пісень, записаних школярами:

Шахтар у шахту спускається,
З усім світом прощається:
— Прощайте, білі дні,
Чи повернусь я, чи ні?

Подібні факти справляють сильне враження на учнів. Вони одразу ж порівнюють тяжке минуле своїх дідів з щасливим сучасним життям. Та особливо вражають дітей зустрічі з знатними людьми міста — живими свідками подій, про які розповідають історичні документи. Ось що говорив школярам заслужений шахтар П. І. Салтиков: «Вам зараз важко навіть уявити, якими були шахти до Жовтневої революції. Недарма вони називалися «мишоловками». В ті часи існували такі виснажливі професії, як коногони і саночники, про яких тепер і гадки немає. Працювали ми по 10—14 год. на добу, а отримували мізерну плату. Ще й обманювали нас підрядчики. Труд по-справжньому був каторжний. Ми мріяли про щасливі дні, і вони для шахтарів настали після перемоги соціалістичної революції. Я, наприклад, хіба міг тоді навіть мріяти, що зможу здобути освіту, що мене буде нагороджено орденом Леніна. Закликаю вас наслідувати приклад кращих шахтарів нашої прекрасної країни — героїв нашого часу. Живіть і будуйте своє завтра так, як заповідав Ілліч!»

Знатний будівельник міста П. С. Сесньов розповів дітям про буремні роки боротьби за Радянську владу, події громадянської війни, про славний вклад краснодонців у будівництво соціалізму. П. С. Сесньов повідомив, що нині в тресті «Краснодонвугілля» діє 12 шахт, і виробляють вони щодоби близько 17 тис. т вугілля.

Дружина одного з керівників краснодонського партійного підпілля в роки Великої Вітчизняної війни Євдокія Феодосіївна Лютікова розповіла школярам про участь її чоловіка в спорудженні шахт, за що його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Під час вивчення теми «Соціалізм — перша фаза комунізму» учні відвідали Державний музей «Молода гвардія», де дізналися, що партійні керівники підпільної молодіжної організації свого часу були савовідданими будівниками соціалізму в нашій країні. В музеї школярі зустрілися з О. С. Валько — дружиною одного такого керівника, яка розповіла, що все життя її чоловік присвятив служінню партії, радян-

ському народу. Сам шахтар, він і на керівній роботі піклувався про долю шахтарів. «Любі діти, любіть труд! Продовжуйте славні традиції нашого народу!» — так закінчила свою розповідь Олександра Степанівна.

Такі напутні слова справляють на учнів особливо сильне враження, переконують їх у необхідності стати гідними продовжувачами справи своїх дідів і батьків.

Надзвичайно важливим для формування марксистсько-ленінського світогляду школярів є опанування теми «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства». Розповідаючи про роль і значення Комуністичної партії в будівництві соціалізму й комунізму, учителі нашої школи розкривають всесвітньо-історичне значення рішень XXII з'їзду КПРС, Програми КПРС. Під час вивчення даної теми ми намагались на конкретних прикладах показати керівну й спрямовуючу діяльність партії в успішному розв'язанні завдань комуністичного будівництва.

Щоб поглибити знання учнів з роботою первинної партійної організації, їх запросили на відкриті партійні збори школи. На порядку денному стояло питання «Виховання учнів на революційних і трудових традиціях радянського народу, на традиціях «Молодої гвардії» (доповідач І. Р. Чукавов).

Разом з комуністами на зборах виступили комсорги класів з розповіддю про те, як вони своїм навчанням продовжують традиції «Молодої гвардії». Комсорг випускного класу Ш. говорила: «Ми намагаємося вчитися і працювати так, як це робили молодогвардійці. Керуємось їхнім прикладом, виховуємо в собі почуття колективізму, патріотизму, дружби, товариської взаємодопомоги. Ми пишаємося тим, що наші заняття проходять у класній кімнаті, де вчився Олег Кошовий. Герої-молодогвардійці живі! Вони працюють на шахтах, будовах, учаться разом з нами. Ми скрізь будемо вірні традиціям наших героїчних земляків — у навчанні, труді, в боротьбі за мир».

Відвідавши ці збори, учні наочно переконалися, наскільки важлива роль первинної партійної організації і виявили бажання познайомитися з діяльністю партійних організацій шахт, будов, з якими дружить школа.

Ознайомившись з роботою первинних партійних організацій шахт Суходольська-1, Таловська-1 будівельного управління № 2 та інших, учні на конкретних прикладах добре усвідомили значення ленінських норм партійного життя й принципів партійного керівництва. Зокрема з'ясували, як партійна організація шахти Суходольська-1 сприяє розгортанню руху бригад і ударників комуністичної праці.

Учні відчувають надзвичайну гордість від того, що в їхній школі навчалися Герої Радянського Союзу О. Кошовий, І. Земнухов, командир «Молодої гвардії» І. В. Туркенич та 18 інших молодогвардійців. На прекрасних традиціях молодих героїв у нашому місті виховуються як дорослі трудівники, так і школярі. До складу вугільної бригади тов. Лобка включено Олега Кошового. Зароблені за нього шахтарями гроші відраховуються у фонд миру. Учень нашої школи, який сидить за колишньою партою О. Кошового, щопонеділка під час переклички, зачувши прізвище Олега, відповідає: «Загинув смертю хоробрих у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками!» Включення імен героїв-молодогвардійців до класних журналів, почесне змагання за право сидіти за партами героїв мають велике виховне значення. Учні, які навчаються в класній кімнаті Івана Земнухова, встановили міцну дружбу з бригадою депутата Верховної Ради УРСР Н. Є. Буніна, до

складу якої включений герой «Молодої гвардії». Така традиція існує і в інших класах, де вчилися колись молодогвардійці.

Виконуючи завдання учителя суспільствознавства, учні проводили нескладні дослідження й спостереження. На підприємстві вони мали можливість вивчити такі питання, як здійснення госпрозрахунку, виконання державного плану, зміст колективного договору.

На шкільній конференції 22 квітня 1965 р., присвяченій темі «Виконаємо заповіді В. І. Леніна», були зачитані доповіді: «Вчитися жити, працювати по-комуністичному», «Як ми виконуємо свої зобов'язання».

Для виховання в учнів комуністичних переконань доцільно поєднувати викладання суспільствознавства з суспільнокорисною діяльністю школярів, їхньою продуктивною працею. З цією метою випускники знайомилися з виробничим процесом у центральних механічних майстернях заводу залізобетонних конструкцій. За ініціативою комсомольської організації кожний комсомолец школи взяв зобов'язання відпрацювати 50 год. на спорудженні Самсонівської центральної збагачувально-очисної фабрики, що є ударною комсомольською будовою. Велике виховне значення має трудова комсомольська книжка «Мій вклад у будівництво комунізму», де записано чимало чудових справ, виконаних за час навчання в школі.

17 травня 1965 р. було проведено Свято праці, що стало підсумком трудової діяльності учнів за рік. До свята влаштували виставку, для якої школярі виготовили 637 експонатів: наочні посібники, вироби з паперу, вишивки, малюнки та ін. На урочистий вечір прийшли старий будівельник П. С. Сесньов, мати командира підпільної організації «Молода гвардія» Є. І. Туркенич, секретар міськкому партії Л. А. Єрохіна, керівник бригади комуністичної праці Ф. Лобко та інші гості. Від імені присутніх начальник шахти Суходольська-1 лауреат Ленінської премії Ю. П. Сморгчов привітав школярів і закликав їх після закінчення навчання всі свої сили віддавати праці на благо рідної Вітчизни.

Випускник В. Удодов завірив усіх присутніх, що він і його однокласники своєю працею продовжуватимуть славні традиції героїчної «Молодої гвардії». Учень-першокласник сказав: «Ми залишаємося в школі. Своїм навчанням і працею наслідуватимемо приклад старших, будемо вчитися й працювати по-молодогвардійськи».

Подібні свята-вечори значною мірою сприяють вихованню школярів у комуністичному дусі.

Протягом кількох років учителі й учні збирали матеріал для шкільного музею. 13 вересня 1960 р., в день традиційного свята на честь молодогвардійців, музей було відкрито. Перші його відвідувачі — матері юних героїв — залишили такий запис у книзі відгуків: «Ми, матері молодогвардійців м. Краснодона, в день урочистої лінійки піонерів 13 вересня 1960 р. висловлюємо величезну подяку школі за створення цього маленького, але змістовного пам'ятного місця». Герой Соціалістичної Праці М. Я. Мамай записав: «З великою радістю й гордістю відвідав я шкільний музей, де дізнався, що діла героїв «Молодої гвардії» не тільки не забувають, але й продовжують сьогоднішні школярі». «Ми клянемося вчитися, жити і любити Батьківщину так, як молодогвардійці!» — таке зобов'язання взяли на себе піонери Ростова-на-Дону після відвідання музею.

Діти, працюючи в музеї екскурсоводами, добре вивчили героїчне життя й боротьбу своїх юних земляків, а тому розповіді їх справляють незабутнє враження на відвідувачів, яких на сьогодні вже налічується 35 тис.

Велике значення для інтернаціонального виховання учнів мають їхні зустрічі з представниками соціалістичних країн. 24 травня 1964 р. колектив нашої школи радо вітав кубинського вчителя фізики Андерса Боудота Моссо. В шкільному музеї дорогий гість ознайомився з матеріалами про боротьбу молодогвардійців, а також з успіхами учнів школи, де колись училися юні герої. А. Моссо записав у книзі відгуків: «Я дуже схвилюваний і пишаюся тим, що зміг відвідати школу, де виховувалися Герої Радянського Союзу — молодогвардійці. Це назавжди залишиться в моїй пам'яті».

Широко розгортається в нашій школі краєзнавча робота: учні бувають на місцях героїчної боротьби краснодонських підпільників, збирають матеріал про трудові справи бригад і ударників комуністичної праці, про виховання учнів на традиціях «Молодої гвардії». Підсумком цього була шкільна конференція юних істориків 31 травня 1965 р.— «Виховання учнів на революційних і трудових традиціях радянського народу». Члени історичного гуртка повідомили про свої пошуки. Старий комуніст міста Є. І. Кононенко розповів про свої зустрічі з В. І. Леніним у 1920 р. в Москві; закликав учнів сумлінно вчитися і працювати. Науковий працівник музею «Молода гвардія» І. І. Григоренко закликав юних слідопитів ретельніше вивчати діяльність молодогвардійців, розширювати знання з вітчизняної історії.

Кращих юних істориків було нагороджено за хорошу роботу почесними грамотами.

Учнівські письмові роботи пересвідчують, що виховання на бойових і трудових традиціях дає добрі наслідки.

Славні приклади кличуть школярів до самовідданого служіння Вітчизні. Добре про це написала випускниця А.: «Ми будемо в праці множити безсмертну славу героїв Краснодона, житимемо й працюватимемо так, щоб бути достойними молодогвардійців».

Коли учні писали твір «Якою я бачу справжню людину», вони виявили досить ґрунтовні знання про справжнє місце людини в суспільстві. Випускниця С. так висловила своє ставлення до цього питання: «Справжня людина завжди намагається бути на найважливіших ділянках будівництва комунізму». Школярі посилаються на своїх знайомих, яких вони вважають зразком для себе. «Справжньою людиною,— писала А.,— я вважаю М. Є. Буніна, який усі свої сили, всю енергію віддає праці. Його бригада будує сотні світлих, прекрасних житлових будинків». З захопленням писала Т. про свого класного керівника Н. В. Григоренко: «Вчителька, не шкодуючи сил і здоров'я, допомагала нам іти правильним шляхом, застерігала від невірних кроків, від помилки. Яка ж благодотворна праця вчителя — інженера дитячих душ!»

Надзвичайно цікаві висловлювання учнів про їхнє найзаповітніше. «Моя мрія — все своє свідоме життя боротися за щастя людини»,— твердить Н. Інша учениця, М. прагне стати лікарем, «щоб повертати людям найпрекрасніше на землі — радість життя». Але школярка знає, що для здійснення цієї мрії вона «повинна добре вчитися, набути міцних знань, стати справжньою людиною».

Любов до рідного міста, до його героїчних традицій зігриває серця наших учнів, запалює їх до ще сумліннішого навчання й праці. Випускниця нашої школи, нині вчителька Л. Отченашенко склала вірша про Краснодон, про його героїчне вчора і творче, трудове сьогодні:

«...огні, запалені тобою,
Розгорілися в серцях людей.
Ми за мир, та коли треба, підемо до бою,—
Діти краснодонських матерів».

Отже, наші випускники готові наслідувати приклад найкращих своїх сучасників. А це свідчить про ефективність навчально-виховної роботи в школі.

Виховання учнів на традиціях трудових буднів та героїчного минулого радянського народу є міцною гарантією підготовки свідомих і самовідданих будівничих комунізму.

І. Р. ЧУКАВОВ

«РУСЬКА ПРАВДА» В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

За програмою курсу історії СРСР та УРСР для VII класу в темі «Розширення і зміцнення древньоруської феодальної держави» на другому уроці передбачається ознайомлення учнів з «Руською Правдою» — яскравою пам'яткою законодавства феодальної доби. Без певного вивчення цього історичного документа учням важко досягнути характер епохи, розвиток феодальних відносин того часу. Уважне ознайомлення з «Руською Правдою» збагачує кругозір школярів відомостями в галузі права. Це кладе початок сприйняття ними еволюції вітчизняного законодавства. Адже «Руська Правда» була першим на Русі писаним зведенням законів. Незважаючи на важливість цього матеріалу, в підручнику з історії СРСР йому відводиться менше сторінки, а в підручнику з історії Української РСР — лише один невеликий абзац.

Тому вчитель потребує більш докладних даних і певних методичних вказівок.

Документальні відомості з теми можна знайти у відомих публікаціях: «Історія України в документах і матеріалах, т. I. Київська Русь і феодальні князівства XII і XIII століть», К., 1939; «Хрестоматія по історії СРСР, т. I. С древнейших времен до конца XVII века», М., 1949. Доцільно також використати відповідні статті різних енциклопедичних видань.

Матеріал про «Руську Правду» на уроці викладається як одне з важливих питань. Передусім учитель шляхом бесіди з'ясовує, що учні знають про звичай кривавої помсти, про перших київських князів та їх політику, про захоплення земель і гноблення селян феодалами. Розбір цих питань допомагає учням зрозуміти історичну необхідність оформлення даного законодавства. Важливо наголосити, що ядром «Руської Правди» є охорона приватної власності, зокрема на землю. Той, хто переорював чужу ниву, мав платити 12 гривень штрафу. За крадіжку вола 1 гривню і повернути вола. Кроком уперед була заміна кривавої помсти грошовим відшкодуванням.

Великий навчально-виховний ефект на уроці справляє відтворення колориту епохи. Під час вивчення даного матеріалу цьому сприяє наведення окремих фрагментів з «Руської Правди». Крім включених до підручника, учитель може подати такі цікаві зразки древньоруського права: «Якщо хто вдарить кого мечем по руці й рука відпаде чи усохне, то сплачує 40 гривень»; «За пошкодження комусь вуса чи бороди винний сплачує 12 гривень»; «Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавшись, то покладе 3 гривні».

В підручнику лише зазначається, що суд відбувався на князівському дворі. На уроці доцільно конкретизувати це. Учитель розповідає, що злочинця, який порушив той чи інший закон, судив сам князь або його заступник, «посадник» чи князівський чиновник «тіун». Винуватого шукав і приводив на суд звичайно сам потерпілий. Лише іноді йому допо-

магав князівський службовець. Потерпілий приходив з очевидцями, так званими «видоками». З свого боку, обвинувачений міг виставити на суді своїх свідків, так званих «послухів», які мали засвідчити його добру поведінку.

Коли суд не задовольняли показання свідків, обвинуваченому дозволялось доводити свою невинність іншими способами. У разі дрібної крадіжки достатньою була звичайна клятва або присяга. Коли ж хтось обвинувачувався у значній крадіжці або в убивстві, йому доводилось проходити «випробування залізом і водою» та «поле». Перше полягало в тому, що відповідач брав у руку шматок розжареного заліза або опускав її в окріп. Якщо сліди від опіку зникали швидко, він вважався невинуватим. «Поле» було двобоєм між позивачем і обвинувачуваним. Необхідною умовою була приблизна рівність фізичної сили обох сторін. Тому чоловіки не мали права виступати проти жінок, а старий, малий, каліка, священник і чернець могли виставляти замість себе найманців. Обома противниками використовувалась однакова зброя — меч чи дрюк. Переможець двообою вважався невинним.

Усі злочини карались. Головним видом покарання, як уже зазначалося, був грошовий штраф. Невелика частина цієї суми йшла потерпілому або його родичам, найбільша — князю. За найтяжчі злочини — навмисне убивство, підпал та конокрадіство — винних позбавляли всього майна. Цей вид покарання носив назву «поток и разграбление».

В кінці уроку закріплення матеріалу про пам'ятку древньоруського законодавства можна провести за такими запитаннями: Що таке «Руська Правда»?; Коли вона діяла?; Як карались у той час злочини?; Як називались тодішні гроші, що ними сплачувались штрафи?; Чому неоднаковий штраф стягався з убивці смерда і вбивці княжого слуги?; Як відбувалось судочинство? Можна також навести кілька запитань про міру покарання за різні злочини, про які мова йшла на уроці.

В історичному гуртку доцільно докладніше розглянути ряд питань даної цікавої і важливої теми. В цьому велику допомогу може подати нарис Г. Н. Шмельова «Суд в епоху «Руської Правди» з «Книги для чтения по русской истории» за редакцією проф. М. В. Довнар-Запольського (стор. 365—377).

Оскільки цю книгу вчителю не легко знайти, наведемо з неї відомості, які можна використати в гуртковій роботі.

На засіданні гуртка варто докладніше спинитись на проведенні суду за часів «Руської Правди». Так, учні довідуються про помічників судді. «Отрок», або «детский», — судовий виконавець, допомагав позивачеві приводити на суд злочинця та брав участь у поділі спадщини між братами, які самі неспроможні були це зробити. «Метальник» виконував роль секретаря суда. «Мечник» тримав на суді меч як знак правосуддя та іноді виконував обов'язки секретаря. «Ябетник» допомагав потерпілим розшукувати вкрадене майно та самого злодія по гарячих слідах злочину.

Як посадник, так і всі судові чиновники не діставали від князя за свою роботу якоїсь точно визначеної винагороди. Вони просто «кормились» від суду, одержуючи частину тих грошових штрафів, що надходили в княжу казну, та певну оплату від самих позивачів за деякі судові дії, наприклад, поділ спірної спадщини.

Судове слідство, як правило, проводив сам потерпілий. Лише в окремих випадках йому допомагали княжі чиновники. Полягало воно в тому, що позивач шукав злочинця, або, як тоді казали, робив «свод», в ході якого часто «закликав на торгу», тобто оголошував на базарній площі про свою втрату.

Якщо убивство або крадіжку хтось бачив, суд обмежувався допитом позивача та «видоків». У разі ж «поклепу», тобто звинувачення лише по підозрінню, судочинство ускладнювалось. Спершу провадився допит позивача і його свідків, які знали обставини справи. Після цього суддя викликав свідків підсудного «послухів», яких мало бути сім, якщо відповідач руський, або два, коли він чужоземець. Якщо відповідач не міг виставити потрібну кількість послухів, то він повинен був зазнати в разі великого злочину випробування залізом, а в разі дрібного — водою. В другому випадку він також давав присягу.

При розв'язанні цивільних справ допитувались або лише свідки позивника, або обидві сторони, причому відповідач приймав присягу.

Як уже зазначалося, з усіх покарань найбільше застосовувався грошовий штраф, княжа частина якого поділялася на «віру» й «продажу». «Віра» стягалася за ненавмисне убивство вільної людини, вчинене, наприклад, під час сварки або в стані сп'яніння, а «продажа» — за всі інші злочини (крім навмисного убивства, підпалу та конокрадства).

Розміри «віри» визначалися по-різному: коли убитий був боярином або княжим тіуном, вона дорівнювала 80 гривням, якщо — звичайною вільною людиною, «віра» знижувалась до 40 гривень, якщо — холопом — 5 гривень. Холоп навіть не вважався людиною, а звичайним майном. В цьому особливо яскраво виявлявся класовий характер суду.

Якщо убивцю не могли виявити, «віру» сплачувала одночасно або в розстрочку та община, на території якої знайдено було труп. Така «віра» називалась «дикою». У разі убивства невірної дружини або тяжкого покалічення, наприклад, відсічення руки, ноги, носа чи позбавлення ока, відшкодування визначалось у розмірі 20 гривень і мало назву «полувір'я».

«Продажа» також була неоднакова. Штраф у 12 гривень стягався за злочини проти честі (порушення цілості бороди й вусів, позбавлення зуба та нанесення ударів невийнятим мечем або його рукояткою, ціпком, келихом, рогом, з якого пили, та ін.), а також за крадіжку майна. «Продажа» за крадіжку хліба з клуні чи ями, як і за викрадення худоби з хліва становила 3 гривні 30 кун*.

Злочинець сплачував 3 гривні за відсічення пучки, побій до крові й синців, за незаконне використання чужого коня, крадіжку бджіл та за інші подібні правопорушення. «Продажа» в 60 кун встановлювалась за крадіжку без злому, наприклад, човна або худоби в полі.

У добу «Руської Правди» іноді застосовувалась, як покарання, помста. Злочинець зазнавав такої ж шкоди, яку сам заподіяв, тобто за убивство належала смерть, за покалічення — таке саме покалічення і т. д. Проте це не було самосудом, а виконанням судового вироку, який давав право потерпілому або його родичам помститися за кривду. Помста застосовувалась до другої половини XI ст., коли була замінена грошовим викупом.

Уважне ознайомлення учнів на уроці й ході позакласної роботи з «Руською Правдою» допоможе їм краще розібратися в тогочасній історичній обстановці, а також підготує їх до засвоєння інших правових питань на уроках історії.

Л. П. КРУГЛІКОВ-ГРЕЧАНИЙ

* Куна — $\frac{1}{50}$ гривні.

До історії міст і сіл Радянської України

АРХІТЕКТУРА ТА ЗАБУДОВА МІСТ І СІЛ — ІСТОРИЧНЕ НАДБАННЯ НАРОДУ

Праця людини створює матеріальні достатки і є рушійною силою суспільного прогресу. З усіх видів матеріальної культури архітектура найширше виконує суспільні функції.

Людина свідомо творить будови за законами краси. Внаслідок творчої праці багатьох поколінь до нас дійшли визначні споруди і архітектурно-художні ансамблі, які цінні не лише практичною спрямованістю, але викликають естетичні почуття й захоплення сучасників.

Кожне поселення має своє неповторне художнє обличчя. Коли згадують Москву, Ленінград, Київ, Запоріжжя, в пам'яті виникає не якесь випадкове скупчення великих будов, а певне просторове планування та архітектурна композиція вулиць, площ, скверів і парків, громадських та житлових будівель, монументів на честь історичних подій і визначних осіб. Село також має свої характерні архітектурно-художні риси, свої етнографічні ознаки, що характеризують багатогранність української архітектури.

Архітектура є всенародне мистецтво в повному розумінні цього слова. Архітектурний стиль, як і співи, танці, казки та святкові обряди, свідчить про художні смаки й обдарованість народу. Архітектурні надбання становлять честь і гордість нащадків, які, створюючи нове, відчувають давнє історичне коріння своєї культури.

Кожний населений пункт має свою власну історію планування та забудови, з якою тісно пов'язане виникнення та розвиток окремих вулиць, площ, зелених насаджень, шляхів сполучення та ін. У літературі з історії окремих міст та в путівниках, що випускають останнім часом різні видавництва, помітна недооцінка саме цього боку історії поселення. Таке, на жаль, повторюють і місцеві автори у своїх нарисах для багатотомної історії українських міст і сіл. Увагу авторів чомусь не привертають залишки окремих городищ, старовинних замків, будинки магістратів, зразки народної архітектурної творчості, чудові дерев'яні старовинні церковки, а також старовинні монументи, палаци та парки, що милують око у багатьох містах і селах.

Окремо слід згадати про культові споруди. Не слід плутати два поняття: церкву як ідеологічний релігійний осередок і церкву як будівлю, що прикрашає село чи місто. Наше покоління живе в умовах культурного піднесення, виховується на матеріалістичному розумінні світових явищ і в абсолютній більшості не сприймає релігійної ідеології. Це зовсім не означає, що ми байдуже ставимось до архітектурних творів, які хоч і призначалися для відправлення релігійних обрядів, але об'єктивно є невід'ємною рисою в обличчі населеного пункту, збагачуючи силует селища та прикрашаючи окремі вулиці та площі. Софійський собор у Києві, Спасо-Преображенський монастир в Новгороді Сіверському, дерев'яна церква в Чорткові, костьоли Львова, синагога в Шаргороді та інші будови, насамперед пам'ятки будівельної та художньої культури минулих часів, які надають місту певної історичної специфіки.

Те ж саме слід сказати про палаци та парки. Маєтки українських і панських магнатів в Сокиринцях, Качалівці, Вишеньках, Тульчині, Немирові, Мурованих Курілівцях, Серебринцях та інших місцях цікаві своїм архітектурним задумом, оригінальною композицією ансамблю, високою архітектурною культурою. Кожен з цих творів саднної архітектури далеко переіс вузькі, егоїстичні інтереси своїх володарів. У зв'язку з цим слід згадати, що славновісний архітектор В. Растреллі, створюючи Зимовий палац у Петербурзі, менш за все думав про російських царів, на замовлення яких будував, підкреслюючи, що його споруда зводиться «для слави всеросійської».

До списків пам'яників архітектури та культури, затверджених урядом, внесено видатні архітектурні твори, незалежно від колишнього їх призначення.

Зараз у нашій країні посилено увагу до збереження пам'яників національної культури. Новостворене добровільне Товариство охорони пам'яників історії і культури Української РСР залучає широке кола радянських громадян до вивчення та збереження архітектурних пам'яток. Літописці наших днів, відображаючи історичні та національні ознаки селищ, повинні розкрити етапи планування та забудови їх, змалювати в стислих рисах архітектурне обличчя вулиць і площ, охарактеризувати видатні споруди минулого і сучасного.

В загальному розвитку державності, а також у формуванні культури України значну роль відігравав період стародавньої Русі. В Києві, Чернігові, Переяславі-

Хмельницькому, Острі, Володимирі-Волинському та інших містах збереглися залишки стародавніх укріплень або окремих споруд, що дають нам уяву про топографію, первісну планувальну основу міста та рівень розвитку архітектурної культури.

Архітектура стародавньої Русі має принципово важливе значення як початкове джерело розвитку художньої будівельної культури трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

В часи феодальної роздробленості (XII—XIII ст.) склалися локальні архітектурні школи Київської, Переяславської, Чернігівської, Волинської та Галицької земель. За цей період було створено шедеври будівництва, що стоять на рівні світової архітектури.

З часів формування української народності (XIV—XVII ст.) дійшли до наших днів величні залишки оборонних споруд у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Клевани, Луцьку, Хотині, Кременці, Сатанові, Острозі та інших місцях у вигляді замків і міських оборонних мурів і веж. Риси кріпосних споруд за тих бурхливих днів набувають також культові будівлі — монастирі в Новгороді-Сіверському, в Зимному на Волині, широко відома церква-фортеця в Сутківцях та багато інших.

Кожна з цих будов, кожний з ансамблів, що склалися століттями, надали містам неповторних архітектурних рис, що збагатили не тільки його архітектурне обличчя, але також історію поселення.

В архітектурі українських міст знайшли свій відбиток різні історичні епохи — середньовіччя, Ренесанс та ін. Про це слід пам'ятати, пишучи нариси про міста і села.

Важливою віхою в розвитку архітектурної культури було возз'єднання України з Росією. Пам'ятники архітектури, створені з середини XVII століття, є наслідком творчої співдружності українських і російських будівельників. Возз'єднання українського і російського народів сприяло впорядкуванню міст, зміцненню їх укріплень, що мало життєво необхідне значення для населення, яке терпіло від постійних набігів татар, польської шляхти та інших ворогів українського народу. Відтоді відроджується кам'яне будівництво в Києві, Чернігові, Переяславі-Хмельницькому, Полтаві, Ромнах, Сумах та ін. У той період склалася місцева архітектурна школа, яка створила так зване українське барокко. Мальовничістю композиції, широким застосуванням ліпних орнаментальних прикрас і різнокольорової кераміки відзначаються його споруди. Яскраві зразки архітектурної творчості залишили нам такі визначні українські архітектори, як кріпак Києво-Печерської лаври Стефан Ковнір та вихованець Київської академії Іван Григорович-Барський.

Остання третина XVIII — перша половина XIX ст. становить важливий рубіж у реконструкції старих українських міст. Нові генеральні плани, що склалися під впливом і з безпосередньою участю архітекторів Москви й Петербурга змінили феодальне обличчя українських міст. Стихійна забудова навколо міських укріплень з вузькими, кривими вулицями й завулками, була докорінно реконструйована. В ті часи розширюються і випрямляються вулиці, намічаються прямокутні квартали. Місто поступово набуває так званого регулярного планування, характерного для стилю класицизму. Без вивчення історії планування міста не можна нічого сказати про час виникнення окремих вулиць, про хронологічні межі забудови окремих районів.

Планування й забудова міст України в XIX ст. розвивалося в умовах суперечностей, характерних для капіталістичного ладу. Але раціональна основа багатьох планів мала позитивне значення в створенні сучасних міст.

Розмах будівництва, що розгорнулося на Україні за роки Радянської влади, особливо за післявоєнний період, випередив розвиток будівництва будь-якої передової капіталістичної країни світу.

Програма КПРС накреслила величезні завдання по дальшій реконструкції архітектури міст і сіл. Величні накреслення практично виконуються повсякденно в кожному місті і селі. Завдання сучасного історика полягає в тому, щоб відбити цей величезний процес, зберегти його для майбутніх поколінь.

І. О. ІГНАТКІН

Документи та матеріали

ПОЛЬСЬКІ ВЕРСІЇ «ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ»

(продовження)

Як видно з наведених листів, жоден з них не передавав повністю первинного тексту, а кожна з цих копій являла собою певний варіант загальної теми. Різноманітність варіантів впливала з двох джерел. Першим був рукописний спосіб переказу, який завжди давав копієстеві можливість вносити зміни, що часом походять від непорозуміння (наприклад, у копії V «чорт забил» замість «чорт солить»). Другою важливою причиною значних змін і доповнень була вільна побудова твору. Ця вільність композиції викликала закиди, що текст не має внутрішньої єдності.

«Лист султана» поділявся на дві частини. Перша містила титули султана, що кінчалися у всіх версіях формулою «надзея і поцеха бісурманом, смутек і упадек хшесьціяном». Друга включала текст з вимогою піддатися. Обидві ці частини в ході популяризації «Листування» зазнали досить значних змін, причому друга доповнювалась додатковими елементами (див. копію IV). Версія VI дала текст цілком відмінний і загадковий.

«Відповідь козаків» зазнала більш серйозних перетворень. У ній можна виділити три основних частини. Перша — визначення і титули відправника (відсутні у копіях III і IV), по-різному модифіковані, але з обов'язковим «па порогах і за порогами». Жодна з польських версій не подавала прізвища будь-кого з козацьких гетьманів чи отаманів. Друга частина, що найчастіше змінювалась і доповнювалась, містила епітети, які пародіювали титули султана. Розпочиналась вона звичайно натяками на споживання в їжу турками (а насправді татарами) конини. Ця частина містила кілька основних епітетів, які повторювалися у всіх версіях. Це свідчило про те, що вони належали до первинного тексту. Такими були визначення ремесел, образливі для султана (кухар, слюсар, колісник), лайки (собака, блазень, плюгавець) і багатозначні епітети: гицель (або злодій) кам'янецький, кат подільський. Закінчувалися вони формулою титулів султана, але тільки навпаки («смутек і упадек бісурманом, поцеха хшесьціяном»). Зміст третьої частини — відмова покоритися. Вона також підлягала неодноразовим змінам і доповненням. У більшості переказів (II, IV, V) виступало загадкове порівняння «с тобою, як риба з водою... бітися будемо» (або подібне). Це виразний нонсенс. Найвірніше, здається, переказував текст варіант III: «землею і водою бітисе будем з тобою», що означало не спосіб боротьби (як риба з водою), а місце (на землі і на воді). Ця частина незабаром була доповнена нецензурною лайкою на адресу султана.

Серед варіантів повного тексту («Лист султана» і «Відповідь козаків») найближчі між собою копії I, II і IV. Це може бути додатковим аргументом на користь походження з XVIII ст. передрукованого В. Гомульцьким рукопису. Поява в деяких варіантах рис білоруської (II) та російської (IV) мов свідчила, що копієсти (точніше, автори окремих варіантів) силкувалися наслідувати східнослов'янські мовні особливості, сприйняті ними в надто загальній формі.

Не висловлюючи своєї думки про дату виникнення першого українського тексту цих листів, спробуємо розв'язати питання про час появи польського тексту. Наявність помилок у найстарішому з досі відомих варіантів (I) дає можливість припустити, що він відтворює якийсь більш давній текст. Про те, що варіант I не був першоджерелом, свідчить також різноманітність копій тексту XVIII ст. Отже, коли ж міг виникнути первообраз польських версій «Листування запорізьких козаків з султаном»?

Щоб відповісти на це запитання, треба передусім розглянути дати, прізвища й інші безпосередні історичні натяки, що містяться у польських варіантах. Коли цей шлях не приведе до переконливих висновків, треба буде проаналізувати посередні натяки на історичні події.

З відомих польських копій датовані тільки дві: на варіанті V записано дату 1768 р., і варіант VI є листом султана Магомета IV до козаків у Чигирині, позначеним 1667 р. Перша дата (1768 р.) — це час вписання листа до рукопису: попередній текст, як і наступний, відзначено тим же роком. Натомість варіант VI поряд з датою 1667 р. подає у тексті ім'я султана Магомета IV, який дійсно панував на той час (султан з 1648 р., скинутий з престолу у 1687 р.). Здається, що дату і прізвище султана видавець тексту поставив цілком серйозно. В інших польських версіях ім'я султана не називається, тільки копія III іменує його «сином Магомета». Зміст варіанту VI виразно відрізняється від інших копій. Сам факт надіслання такого листа до козаків

у 1667 р. міг би навіть мати історичне обґрунтування. Бо вже у 1666 р. Петро Дорошенко, запорізький гетьман після Тетері, виступав проти Польщі спільно з татарами. Весною 1667 р. він направив своїх послів Партянку і Вирву до султана Магомета IV з обітом підданства, а кількома місяцями пізніше спільно з військами кримських татар обложив Собеського у Підгайцях. Про те, що не всі козаки поділяли протурецькі симпатії Дорошенка, свідчила несподівана зброяна вилазка отамана Сірка на Крим, яка прискорила зняття облоги з Підгайців. 16 жовтня 1667 р. укладено «ухвалу з татарам», а 19 жовтня — угоду з Дорошенком, який відрікався (зрештою, не надовго) від турецької протекції²⁷. Отже, можна б припустити, що як реакція на ці факти у Польщі виник лист султана. Але загадковий текст його потребує з'ясування. Читаємо у ньому: «...розказуємо, абисьце се зе вшисткім людем своїм поддалі добровольне і на войне виходзілі, а того хлопа польского не слухалі» і т. д. Г. А. Нудьга пропонує під «хлопом польським» розуміти польського короля²⁸. Нам же така інтерпретація здається неприйнятною, бо у жодному старопольському тексті короля неможливо було назвати «хлопом». Хоч у політичних памфлетах про Яна Казіміра є деякі сатиричні елементи, але епітет «польський хлопа», образливий у своїй основі, не міг ніколи застосовуватися до королівської особи. Навіть найбільший противник короля розцінював би це як злочин — особисту образу величності. Враховуючи ж історичну ситуацію, якої нібито стосувався цитований лист, і неоднокове ставлення козацької старшини до справи прийняття турецького підданства, можна б пояснити генезис тексту внутрішніми конфліктами козащини. В цьому випадку «хлоп польські» був би натяком на отамана Сірка або іншого члена козацької старшини, який вибрав протекторат Польщі, а не Туреччини. Тоді це означало б приблизно те ж, що й «прислужник польський».

Так тлумачити зміст переказу VI можна, коли припустити, що дати і факти, наведені в ньому, були вірно перенесені з оригіналу XVII ст. Однак не виключена інша ситуація, до того ж дуже вірогідна. Рукопис міг не містити історичних даних, а видавець XIX ст., визнаючи текст за автентичний (подібно до сучасних йому російських та українських видавців), вирішив локалізувати його у часі, керуючись своїми знаннями з історії. Саме 1667 року існувала ситуація, що виправдовує складення такого листа. Визначення «син Магомета», що виступало у тексті (як і в копії II), видавець міг замінити на ім'я пануючого на той час султана Магомета IV.

Таким чином, загадковий варіант VI має дві інтерпретації, однак обидві вони є гіпотезами. Перша з них припускає, що передрук XIX ст. переказав незнайомий сьогодні рукописний текст у незміненому вигляді. Але і в цьому випадку немає впевненості, що текст виник дійсно у 1667 р. (або незабаром після цієї дати), бо відома безтурботність копіїстів у зазначенні дат не дозволила б зробити будь-які категоричні висновки. Друга гіпотеза, більш правдоподібна й обережна, приймає втручання видавця з романтичними уподобаннями, що збігається з видавничою практикою тих років, відомою некритичним і довільним трактуванням текстів.

Як видно з вищезазначеного, на підставі дат і фактів, що фігурують в обговорюваних текстах, не можна зробити жодних висновків щодо часу виникнення варіанту VI. Отже, походження та хронологія цього переказу також невизначені. У такій ситуації підставою для дальших досліджень мають стати висновки, що випливають з посередніх натяків.

В основному тексті «Відповіді козаків» два епітети генетично зв'язані з історичними подіями: «гицель каменецкі» і «кат подольські». Поява цих епітетів (а вони є складовою частиною всіх версій, отже, мусили входити до прототипу тексту) зв'язана із завоюванням турками у 1672 р. Кам'яниця-Подільського. Турки захопили тоді Поділля й обложили Львів. Згідно з Бучацьким трактатом (18 жовтня 1672 р.) більшість українських земель перейшла в турецьке володіння. Цей ганебний договір не був ратифікований сеймом, і польсько-турецька війна тривала далі. Вже наступний рік приніс перемоги Собеського під Хотином. Завдяки перемир'ю, підписаному у Журавні 17 жовтня 1676 р., Жеч Посполіта повернула собі частину східних земель, але Кам'яниця-Подільського не здобула ніколи. Цитовані епітети не могли з'явитися у тексті раніше 1672 р., бо були б позбавлені сенсу. Але, здається, не можна датувати перше польське опрацювання тексту «Листування» точно 1672 роком. Історичні умови для появи пам'ятки такого змісту існували аж до Карловицького договору (1699 р.). Тільки після цього листи султана і козаків втратили політичну актуальність і, починаючи з версії III, епітети, що колись мали політично-історичну вартість, поповнювались безглуздими словосполученнями, створюваними на основі аналогій: «дурень волоскі», «колтига українская», «лютеранська котуха». З часом у свідомості перепиувача стерся зв'язок тексту з подіями, які зумовили його виникнення. Свідченням цього є те, що епітет «мара турецкая», який виступає у версії II, був замінений у пізніших копіях (з часів Барської конфедерації) на безглуздий, але зате політично актуальний — «мара московская» (III, IV).

²⁷ Т. Когзон. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Lwów, 1923, т. II, стор. 392—394, 399—400.

²⁸ Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 37.

Вище зазначалось, що автор рукопису Оссолінеум (5220/II), у якому записано найдавніший з відомих сьогодні польських переказів «Листування запорізьких козаків з султаном», походив, ймовірно, з українських земель, хоч, безперечно, був поляком. У своєму рукописі він зібрав літературні матеріали з XVII ст. (вірші Морштина і Наборівського, фрагменти пустотливих текстів з початку XVII ст.). Можливо, що свою версію «Листування» він взяв з якогось рукопису XVII ст. У збірці 5220/II «Листуванню» передує «Титул московського царя Петра Олексійовича», складений нібито Йоансіушем Галятовським, який підписався у спосіб, що нагадує пародійний тон «Відповіді козаків» («Вибізитель кйовскі, погубитель печарскі»). Потім наведено два ущипливі анекдоти про самого Галятовського. Можливо, автор рукопису скопіював всі ці тексти з одного джерела, бо в його свідомості вони мали характер тематично і формально одиорідний. Анекдоти про Галятовського датовані 1683 роком і висміюють заплутану теологічну полеміку Галятовського з магометанами, а також з католиками (у другому анекдоті). Виникли вони, безумовно, невдовзі після 1683 р., бо мають актуальний характер. «Титул» не міг походити раніше 1682 р., бо царем Петро Великий став у цьому році. Отже, можна припустити, що основна польська версія «Листування», яка незабаром набула величезної популярності, виникла наприкінці XVII ст. (після 1683 р.).

У науковій літературі «Листування запорізьких козаків з султаном» зв'язується з «Листом Османа, cesаря турецького, до Зигмунта III»²⁹. Як Борщак, так і Нудьга знають тільки російський варіант, вміщений у «Курантах» в 1621 р., але їм невідомі численні польські рукописні й друковані перекази³⁰. Однак із спільної основи вони приходять до різних висновків: Борщак вважає, що невідомий російський дипломат нашоствхнувся у Гданьську на польський лист³¹, Нудьга ж (якому, крім того, відомий український переказ, передрукований у «Літопису» Величка) припускає, що це міг бути український текст³².

Нааявність численних польських копій «Листа Османа» у рукописних збірках однієї тільки бібліотеки Оссолінеум (перегляд фондів інших польських бібліотек, певно, поміжвив би кількість переказів) визначає польський генезис цього твору. Як випливає з порівняння «Листа Османа», що з'явився в «Курантах» у 1621 р., з польськими рукописними версіями, російський переказ є скороченим і досить неточним перекладом польського тексту. Поява цього листа в «Курантах» дає можливість досить докладно окреслити дату його виникнення (до 1621 р.) і підтверджує автентичність хронології польських варіантів, що датувалися 26 липня 1619 р. або періодом перед Хотинською війною (1620—1621 рр.). «Лист Османа», що з'являється у польських рукописах, починаючи з другої половини XVII ст., завжди трактувався копістами як документ автентичний. Тезу про його польське походження не заперечує той факт, що текст, повторений Величком слідом за «Переяславською хронікою», походить з 1636 р.³³, тоді як найстаріша з відомих нам польських версій цього листа була записана між 1658 і 1668 рр. Варіант, наведений Величком, є, безсумнівно, перекладом з польської мови, часто перекрученим і з певними скороченнями. Так, наприклад, тут введено якогось Самуеля Івановського замість згаданого у польському тексті Самуеля Отвіновського*.

У «Летописи» Величка є також цікавий «Лист Зигмунта III до Османа», польський прообраз якого невідомий. Величко переписав його також з «Переяславської хроніки» і подав у такій послідовності: «Лист Зигмунта III» і «Відповідь Османа». Уважне читання певного листа Зигмунта III дозволяє зробити висновок, що він був також перекладом з польської мови, а подекуди — навіть польським текстом, тільки поверхово українізованим. Текст цей дуже зіпсований і в деяких місцях не зовсім зрозумілий. Можливо, як і у «Листі Османа», перекладач допустив певні скорочення. Щоправда, українські писарі XVII ст. неодноразово користувалися мовою, насиченою полонізмами, а деякі, наприклад, Галятовський, писали також по-польському. Але надзвичайно тісний зв'язок цього тексту з «Листом Османа» чітко свідчить про польське походження його автора.

²⁹ E. Borschak. Назв. стаття, стор. 100; Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 19—20.

³⁰ Рукописні перекази: документи бібліотеки Оссолінеум 188/II, стор. 355; 339/II, стор. 336; 495/III, стор. 20—21; рукопис, що належав колись Оссолінеум, а пині бібліотечі Львівського університету, — 546/III, стор. 294. Передрук: Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, Muzeum Konstatego Swidzińskiego, t. IV, Warszawa, 1879, s. VI—VIII. Фрагмент з цього листа цитує W. Koperczyński. Dzieje Polski nowożytnej, Warszawa, 1936, t. I, стор. 257.

³¹ E. Borschak. Назв. стаття, стор. 100.

³² Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 22.

³³ С. Величко. Летопись, стор. 4—5.

* С. Отвіновський народився між 1575 і 1585 рр., помер після 1650 р. Замолоду протягом семи років перебував у Константинополі, певно, як королівський стипендіат. Багато разів супроводив польських послів до Константинополя (перший раз у 1614 р.). З 1614 р. він був королівським секретарем і урядовим перекладачем турецьких документів.

Послідовність обох листів, запропонована Величком (який вважав лист Османа відповіддю Зигмунту III), є, певно, помилковою. Насправді ж справа стояла інакше. Лист Османа II, у якому оголошувалась війна Польщі, в тій частині, де згадується про історичні події, не міг бути відповіддю на лист Зигмунта III, бо стосувався переговорів, що їх Жолкевський провадив у 1617 р. з Скіндер Башою. Послами і перекладачами на цих переговорах були Петро Ожга і Самуель Отвіновський³⁴. Натомість лист Зигмунта III виник вже після Цецорської битви (1620 р.), про яку він згадує, і, отже, є відповіддю, сповненою всіляких погроз, на лист Османа. Якщо про автентичність цього останнього документа можна ще дискутувати³⁵ (хоч сучасні матеріали про нього не згадують), то лист Зигмунта III є безсумнівним апокрифом. Навіть Величко, завдяки своїй канцелярській практиці, пише про «неполітичність» цієї кореспонденції (стор. 5). Вірніше за все, лист Османа є актуальним твором, що мав нагадувати про небезпечність можливої війни з турками. Виник він, певно, у 1619 р., а після поразки польських військ під Цецорою (жовтень 1620 р.) несподівано набув поширення, бо розгорнув перед шляхтою картину поразок, що чекали на Жеч Посполіту, і свідчив про реальну загрозу завоювання країни, зрівняння з землею Кракова, викорінення віри. Як свідчать документи, поразка під Цецорою відбилася у країні великою луною і викликала вже не тривогу, а жах. Апокрифічний лист Зигмунта III виник, мабуть, після перемоги під Хотином (після 9 жовтня 1621 р.), чим пояснюються хвалюватість тону і погроза, що польські війська дійдуть аж до Царгороду. До того ж, обидва тексти, напевно, вийшли не з-під одного пера. Названий лист Османа виник, імовірно, у колах духовенства, близьких до коронної канцелярії, звідки, звичайно, розходились копії найважливіших листів. Про такий генезис тексту свідчили натяки на згадані переговори Жолкевського з Скіндер Башою, а також султанське титулування, близьке до барвистої вступної формули урочистого листа турецького імператора. Натомість лист Зигмунта III був твором анонімного літератора, де тільки королівське титулування збіглося з дипломатичною практикою, причому весь текст написаний з позиції Хотинської перемоги. Звертають на себе увагу виразні посилання, частково пародійні, на лист Османа. Після титулів польського короля йшли образливі випадки проти султана: «Тобе... кобилицькове негодному, поганину потопенному» і т. д. У листі Османа читаємо: «Султан осъвечони, велькего панства войовник, цесаг Турецкі, Грецкі» і т. д. У листі ж Зигмунта виступає: «Пишешся осъвечоним, а ти естъ ослепленій; вельке панства виславуеш, которіе еси хитростію и зрадою под христіанами повидирал, с которих не утешишся»³⁶. Цілий фрагмент листа Зигмунта, де йдеться про те, що місце Османа не в раю, а у пеклі разом з його предками, посилався на зворот (очевидно, неавтентичний) у титулах султана: «круль мешкайонцих в раю земскім посъвечоним».

Тематично «Лист Османа» і «Відповідь Зигмунта» належали до так званих «турчиків» — антитурецьких брошур, трактатів, віршів, які з'являються в Польщі у великій кількості з початку XVI ст., незважаючи на те, що вона протягом майже цілого сторіччя не мала війн з Туреччиною. У XVII ст. ця тема загострилась ще більше, звідси — апокаліптичні погрози і звернення до біблійної фразеології в обговорюваних творах. Фіктивні листи, що ілюструють наростання турецько-слов'янського конфлікту, з'явилися вже у повісті Мартина Бельського³⁷. Зміст їх, як вказав Г. А. Нудьга (стор. 40), у загальних рисах нагадував листи Османа і Зигмунта III. Султанський лист містив вимогу підкоритися його могутності та погрозу викоренити віру, відповіді Скандербега гордо проголошували рішучість захищати віру предків і волю. «Всесвітня хроніка» М. Бельського була у Польщі дуже популярною. Деякі з фіктивних листів згодом повторив Йоахім Бельський, опрацьовуючи «Польську хроніку» свого батька³⁸. Поширення цих двох творів серед великої кількості читачів пояснює популярність мотиву фіктивної кореспонденції в антитурецькій літературі.

Використання форми уявного дипломатичного листування з агітаційною метою здавна відоме в польській літературі. Популярність цього літературного прийому впливає з його далекобійності, з того, що він міг служити (і дійсно служив) найрізноманітнішим цілям. На підставі відомостей, що містилися у листах, опрацьовувалися перші газетки (рукописні й друковані), які називалися у Польщі «Nowinami» та «Awizami».

Джерела відомостей, які вони подавали, недвозначно вказували на дипломатичну і приватну кореспонденцію. У XVII ст. в Польщі з'явилися перші друковані пародії на новини, які у характерній для цього гатунку формі подавали гротескний або ціл-

³⁴ S. Zólkiewski. Pisma, Lwów, 1861, стор. 275, 307—308.

³⁵ Як автентичний документ цитує цього листа W. Koporski. Назв. праця, стор. 257.

³⁶ С. Величко. Летопись, стор. 3—4.

³⁷ M. Bielski. O Skanderbegu Macedonie, w: Kronika to jest historia swiata..., Kraków, 1564, стор. 254, 245—246.

³⁸ «Kronika polska» Мартина і Йоахіма Бельських з'явилася у 1597 р. у виданні: M. Bielski. Kronika, Sanok, 1856, t. I. Листи на стор. 692—693.

ком абсурдний зміст. Цей тип гротескної новини був популярний в Польщі також у XVII ст., про що свідчать численні рукописні збірки анекдотів.

Поряд з пародіями на новини, зв'язаними з листами тільки посередньо, з'явилися у польській літературі гумористичні листи, що виконували три основних функції: анти-реформаторської сатири, сатири «сусідської», що висміювала населення певного району (найчастіше — мазурів), і нарешті — сатири політичної. У двох перших жанрах фіктивність, неавтентичність листів помітні були з першого погляду — завдяки особі адресанта (чорт), або адресата (Мартін Лютер), або виразно глузливому змістові («Лист мазурів до святого отця»).

У політичній літературі ситуація була складнішою, і можливість помилки з боку сучасного дослідника набагато більша. Пропагандистська брошура у формі листа (польською або латинською мовами) з'явилася в політичній літературі періоду першого міжкоролів'я і назажди здобула собі право громадянства. Треба зазначити, що часто автентичні листи набували значення політичних брошур, бо вже в задумі автора вони адресувались ширшим колам. Це були свого роду «відкриті листи», численні копії яких з'явилися в шляхетських рукописах. Прикладом такого використання листа, начебто приватного, а насправді призначеного для політичної агітації, була автентична кореспонденція Стадніцького з Язловецьким³⁹. Ця кореспонденція, можливо, і була далеким прообразом мнимого листування Зигмунта III з Османом II. У листах Стадніцького й Язловецького можна простежити наростання люті, що перетворювало дискусію на обмін невивагливими образами. Зразки цієї кореспонденції збереглися у великій кількості рукописних копій, що свідчило про її популярність серед читачів. Лист Зигмунта до Османа був, по суті, також низкою образливих випадів і хвалькуватих погроз.

Отже, в якій мірі «Листування запорізьких козаків з султаном» може вважатися дальшим розвитком зазначених рис польської літератури XVII ст.? Відповідь на це запитання залежатиме насамперед від твердження, чи «Листування Зигмунта III з Османом» становить дійсний візирець для козацького листа, чи тут виступає тільки загальна тотожність задуму.

Якщо зіставити попарно «Лист Османа» і «Лист Зигмунта III» та «Лист султана» і «Відповідь козаків», впадає у вічі аналогічність теми і композиції. Вже з цього випливає, що джерелом генезису другої пари листів є ознайомлення з першою. Тим більше, що подібність обох пар текстів не обмежується загальними жанровими зв'язками, а можна стверджувати існування спорідненості деяких формальних моментів. Вже відзначено, що титулування султана у «Листі Османа» наслідувало стиль формули дипломатичної кореспонденції турків. Натомість титулування султана у листі до козаків було залежне вже тільки від «Листа Османа», хоч і збагачувало новими епітетами первинну літературну версію. В обох творах повторюється:

Лист Османа

Султан осьвецони
Пан над пани
Струж гробу
Надзєя і поцеха вшисткім
голдуйонцим (*підлеглим*)
засмуцєне (або земщєне
[*ломста*]) пшецивінком

Лист султана

Султан, син осьвецєного це-
сажа турецкего
Пан над пани
Струж гробу божєго
Надзєя і поцеха бісурма-
ном, смутєк і упадек хше-
сциянном

Збагачення титулування у «Листі султана до козаків» йде у двох напрямках. Перше, зростає кількість визначень, аналогічних до «пан над пани», а саме: «круль над крулями, ксіоніже над ксіоніжєнти» і т. п. По-друге, з'являються поняття, що виражають опіку над святими для християн місцями. Забавно, що фраза, яка міститься в автентичній дипломатичній формулі про опіку над святими місцями Меккою і Медіною, перетворилася в обох розглянутих текстах на визначення: «Струж гробу божєго» і «Опєкун укшижєванєго бога». З основного ж змісту «Листа Османа» в «Листі султана до козаків» нічого, власне, немає, за винятком загального запевнення про всевладну могутність.

Зіставлення «Листа Зигмунта III» з «Відповіддю козаків» дає ще більше порівняльного матеріалу. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що вони містять задум пародіювання султанських титулів. Деякі розв'язання «Відповіді козаків» мають своє джерело у «Листі Зигмунта III». В обох цих текстах з'являються численні епітети, що твердять про походження султана від чорта. В епітеті «кобилянікові негодному» є натяк на готування кобиліни, а хвалькуватий і грізний тон «Листа Зигмунта III» знаходить відбиття у войовничих заявах «Відповіді». Натомість основною рисою,

³⁹ Pisma polityczne z czasów rokoszki Zebrzydowskiego 1606—1608, wyd. J. Czubek, t. II, Kraków, 1918, стор. 169—187.

що відрізняє листи між собою, є наявність у «Відповіді козаків» ущипливого гумору, який виявлявся у досить безцеремонних епітетах та грубуватих пропозиціях.

Листи Османа і Зигмунта були для свого часу серйозними, на перший план у них виступала загроза від турків для християнського світу і воля захищати свою вітчизну і віру. Користувалися при цьому аксесуарами, властивими польській політичній літературі (кривавий меч, польський орел), і патетичною стилістикою, що сягала корінням до біблії, а з часів Ожеховського уживалась у «турщиках». Тема захисту волі звучала у «Відповіді козаків» також сильно, але увагу польських читачів привертали, передусім, грубувата дотепність і комізм несподіваних зіставлень.

Під кінець XVII ст. (аж до Карловицького трактату 1699 р.), а особливо після 1672 р. (падіння Кам'янця-Подільського) «Листування козаків з султаном» могло сприйматися поляками як політичний текст, що нагадував про турецьку небезпеку й вказував на існування і серед козаків антитурецької опозиції. У такому значенні польські версії цієї кореспонденції можна б визнати за останню ланку в ланцюгу «турчиків».

У XVIII ст. в польських колах цей лист розглядали вже тільки як грубуваті жарти, протиставляючи свіжість і свободу мови козаків пишній формулі султанського листа. Власно цей бурлескний характер протиставлення султана і козаків, що підкреслювався у польських версіях двомовністю тексту, і зумовив специфічне прийняття цього твору в Польщі. Колоритна «Відповідь козаків султану» чудово гармоніювала з старопольськими літературними традиціями. Бо ця література мала двох народних персонажів — мазура і козака. Мазур завжди був у творі постаттю бурлескною, його висміювали й принижували (бурлеск поширювався і на мазурській діалект), козак же виступав в образі сміливого юнака. Це також сприяло великій популярності «Листування» в Польщі.

«Лист запорізьких козаків до султана» був характерним плодом польсько-українського культурного пограниччя. Польсько-українські культурні взаємини у XVII ст. — це відомий факт. Хочеться тільки нагадати модну на той час в Польщі українську народну ліричну пісню і великий польський вплив хоча б у галузі українських інтермедій. Безумовно, генетичні зв'язки «Листування запорізьких козаків з султаном» з польською літературною традицією становлять ще один доказ взаємовпливу обох культур.

На закінчення висловлюємо подяку професору доктору В. Чаплінському за цінні поради у написанні цієї праці, а також Р. Ф. Кирчіву за ласкаву пересилку нам копій «Листування» з львівських книгозховищ.

Марія ЄВСТАХЕВИЧ, Мечислав ІНГЛЬОТ

НАШ КАЛЕНДАР

«СЕЛЬРОБ» — МАСОВА РЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Комуністичній партії Західної України, що працювала нелегально, в умовах суворого підпілля, для завоювання широких мас трудящих, революційної боротьби проти соціального і національного гніту та за воз'єднання з Радянською Україною, потрібна була масова легальна організація на селі. На II з'їзді КПЗУ (жовтень 1925 р.) було розглянуто питання про становище на селі й створення єдиної легальної селянської організації. В постанові з'їзду відзначалося, що «найкращою формою широкої організації селянських мас може бути селянська організація, що могла б легально охоплювати широкі верстви селянства і, стоячи під впливом компартії, могла б паралізувати діяльність тих селянських організацій, що йдуть за угодними дрібно-міщанськими політичними партіями. Для створення означеної селянської організації партія повинна вжити всіх заходів»¹.

Керуючись рішеннями II з'їзду, ЦК КПЗУ розгорнув роботу по створенню масової легальної селянської організації. Необхідно було насамперед об'єднати «Селянський союз» і «Народну волю» — масові легальні селянські організації Західної України, що були під впливом КПЗУ. 12 вересня 1926 р. у Львові засідання Виконавчого Комітету ЦК партії «Народна воля», представників ЦК «Селянського союзу» і КПЗУ ухвалило створити спільний фронт обох партій і скликати у листопаді 1926 р. об'єднавчий з'їзд у Львові². Це рішення схвалили ЦК КПЗУ і КП(б)У.

19 вересня 1926 р. у Львові відбулася нарада членів Центрального Комітету партії «Народної волі», на якій були присутні 16 чоловік. Серед них — Г. Дмухар, М. Хам, К. Пелехатий, М. Заяць, К. Вальницький, М. Голінатий та ін. З питань порядку денного обговорили доповідь голови ЦК К. Вальницького про стан переговорів з уповноваженими представниками ЦК «Сельсоюзу» у справі об'єднання та консолідації соціалістичного робітничо-селянського руху. В дискусії взяли участь всі присутні члени ЦК, Головного Секретаріату, а також представники з провінції.

Одностайно було прийнято таке рішення: «ЦК партії «Народна воля» висказує свою згоду на об'єднання двох соціалістичних партій: «Народної волі» і Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз», ширю вітаючи перше досягнення в напрямку консолідації соціалістичного селянсько-робітничого руху. Рівночасно ЦК уповноважує Головного Секретаріату партії «Народної волі» довести порозуміння з «Селянським союзом» до остаточного завершення. З жовтня 1926 р. у Варшаві пройшла спільна нарада делегатів партії «Народна воля», де були також представники «Селянського союзу» і КПЗУ, а перед цим — нарада у Гдапську. На нараді обговорювалася підготовка об'єднавчого з'їзду, скликання якого призначалося на 10 жовтня 1926 р. у Львові³. Для підготовки його був обраний організаційний комітет з 8 чоловік: від «Селянського союзу» — А. Братунь, С. Козицький, С. Маківка, М. Чучмай, від «Народної волі» — К. Вальницький, М. Голінатий, К. Пелехатий і М. Заяць⁴. Оргкомітет працював у тісному контакті з ЦК КПЗУ. Нарада затвердила текст відозви до низових організацій обох партій.

Оргкомітет виконав велику підготовчу роботу до скликання з'їзду. Для ознайомлення широкого кола членів обох партій з рішеннями наради як опорні пункти об'єднавчої кампанії було організовано повітові гуртки, зокрема у Видиніві, Новоселиці, Стецевій та ін.⁵ На сторінках газет «Воля народу» (орган «Народної волі») і «Наше життя» (орган «Селянського союзу») висвітлювались питання консолідації революційних сил, роз'яснювалася рядовим членам партії необхідність об'єднання, критикувались реакційні позиції УНДО та УСРП.

10 жовтня відбувся об'єднавчий з'їзд. Напередодні його відкриття представники «Сельсоюзу» з Холмщини, Волині, Полісся і Підляшшя зібралися у Львові у ма-

¹ Постанови II з'їзду КПЗУ, стор. 32.

² Львівський обласний державний архів (далі ЛОДА), ф. 46, оп. 9, стор. 641, арк. 24.

³ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 422, АРК. 43, 44, 74—75, 102.

⁴ ЛОДА, ф. 110, оп. 1, спр. 836, арк. 258.

⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 422, арк. 74—75.

лому залі ім. Лисенка по вул. Шашкевича на свій з'їзд, обговоривши ще раз питання, пов'язані з об'єднанням, а згодом перейшли у великий зал, де їх чекали делегати «Народної волі». Тут і проходив з'їзд⁶, в якому взяло участь 157 чоловік. У газеті «Воля народу», у надзвичайному додатку «Сельроб» від 24 жовтня 1926 р. офіційно повідомлялося про 147 делегатів, але архівні документи свідчать, що їх було 157⁷. На з'їзд прибули представники повітів Галичини і Волині. «Сельсоюз» представляли 55 делегатів із 14 повітів (Брест, Володимир-Волинський, Горохів, Дубно, Кобринь, Кременець, Луцьк, Любомль, Острог, Ровно, Холм та ін.); 4 послі «Сельсоюзу» були від галицьких повітів Броди, Березів, Станіслав та 6 делегатів — послі сейму (А. Братунь, П. Васильчук, С. Козицький, С. Маківка, С. Назарук і М. Чучмай).

Від партії «Народна воля» прибули 82 представники: 76 — з 38 галицьких судових повітів (Вишники, Долини, Дрогобич, Жидачів, Зборов, Золочів, Қалуш, Косів, Львів, Мости Великі, Перемишль, Підгайці, Радехів, Рава-Руська, Самбір, Снятин, Сокаль та ін.), 7 делегатів представляли п'ять північних повітів (Володимир-Волинський, Горохів, Кременець, Кобрин, Томашів); три учасники з'їзду були від студентської молоді. Крім того, в ньому взяли участь 6 членів ЦК партії «Народна воля»⁸.

З'їзд відкрив голова ЦК партії «Народна воля» К. Вальницький. Підкресливши, що основою нової партії має бути науковий соціалізм, він вказав на внутрішні суперечності капіталістичного ладу, на процес його розпаду, зупинився на становичій політичних в'язнів у Польщі.

З'їзд обговорив питання про політичне становище; звіт про діяльність послів «Сельсоюзу»; питання об'єднання партії «Народна воля» і «Сельсоюзу»; обрав ЦК нової партії⁹.

На ім'я з'їзду надійшли численні привітальні телеграми від місцевих організацій «Народної волі» і «Сельсоюзу».

Коли на трибуну піднявся С. Маківка і почав доповідь про діяльність «Селянського союзу», до залу ввірвалася поліція, оголосивши про заборону з'їзду. С. Маківка заявив, що він як депутат сейму проводить звітні збори перед виборцями. Поліція залишила приміщення. Але делегати знали, що поліцейська група швидко повернеться, і вирішили змінити порядок роботи з'їзду. Замість політичних доповідей перейшли до організаційних питань: об'єднання обох партій, обрання тимчасового ЦК нової партії і прийняття спільної заяви¹⁰. Нова об'єднана партія стала називатися Українським селянсько-робітничим об'єднанням «Сельроб». До тимчасового ЦК ввійшли С. Козицький, М. Чучмай, С. Маківка, К. Вальницький, М. Заяць, К. Пелехатий. Цей орган мав право коштування до складу ЦК одного селянина і одного робітника від кожної партії та одного представника від спілки молоді, коли вона організаційно оформиться. З'їзд доручив обраному керівництву утворити розширений ЦК, який би підготував програму і статут «Сельробу» та звернення до трудящих¹¹.

За рішення з'їзду проголосували всі делегати, за винятком п'яти з Володимира-Волинського на чолі з послом Назаруком, які виступили проти об'єднання і не увійшли до «Сельробу»¹². Після голосування були зачитані і затверджені заяви обох партій. ЦК УСО «Сельсоюзу», вказувалося в декларації «Сельсоюзу», на підставі ухвали свого конгресу від імені цілої партії сьогодні 10 жовтня 1926 р. на спільному з'їзді з «Народною волею» у Львові заявляє: «УСО «Сельсоюз», будучи соціалістичною партією українського селянства, з початку свого повстання (організації.— Г. С.) стремів до консолідування на західноукраїнських землях українського соціалістичного руху, пам'ятаючи, що в єдності сила, що визволить український працюючий народ від соціального і національного гніту, поліпшить стан українського селянства і робітництва зможе тільки власна селянсько-робітнича влада, а прийняти до тої влади можемо тільки в союзі селян і робітників.

...Маємо певність, що в новій селянсько-робітничій партії соціальні й національні інтереси українського селянства не будуть покривджені, а навпаки оборона їх стане поважнішою й селянству забезпечено буде в суспільно-політичному житті право, яке йому належить по його численності й праці»¹³.

В декларації партії «Народна воля» вказувалося: «Стаючи на становичій боротьби за безпосереднє здійснення соціалістичного ладу та уважаючи, що для досягнення цієї цілі в першу чергу є потрібна консолідація організованого селянсько-робітничого руху,

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 82, арк. 60.

⁷ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 422, арк. 100.

⁸ ЛОДА, ф. 110, оп. 1, спр. 836, арк. 256.

⁹ Там же, арк. 258.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 250.

¹² Там же, ф. 46, оп. 9, спр. 1509, арк. 11.

¹³ Там же, арк. 14.

партія «Народна воля» заявляє свою готовність і бажання об'єднатися з УСО «Селянським союзом» в одну політичну партію»¹⁴.

Частина текстів декларації була конфіскована пресовим прокурором окружного суду у Львові і повністю вони до нас не дійшли¹⁵.

У спільній відозві до селян і робітників, прийнятій з'їздом, говорилося: «Селяни і робітники! Живемо в добі великих змагань труда з капіталом. Армія голодних, армія поневолених всього світу підняла під визвольним прапором соціалізму боротьбу проти імперіалізму... Такими податками, зниженням заробітної плати, продовженням робочого дня, визиском поневолених та колошальних народів, думають світові імперіалісти спасати зрушений у підвалинах капіталізм. Але росте, піднімається свідомість і сила працюючого класу. З сел і міст чути вже визвольний наступ селян та робітників, та визвольний наступ поневолених народів. Зближається неминуча загибель окутаних в золоті і сталь імперіалістів.

Селяни і робітники! В сю велику пору, коли в цілому світі розгортається визвольна селянська і робітничка сила, кличемо до Вас: прийшов найвищий час подумати нам самим над собою, куди і з ким нам йти, щоби облегшити свою долю. Тільки об'єднаними силами і солідарністю переможемо впертість і завзятість наших соціальних і національних ворогів. Тільки вкупі з поневоленими других народів — побідимо. Земля наша в нужді і смутку. Злидні оповили селянську хату, з голоду помирає в брудній комірці робітник, як тіль снується по бруках без праці виголоділа постать трудосго інтелігента... Гірка доля судилася нам в світовій війні. Гірка доля і нині царить по наших хатах. Глухий стогін несеться з обдертих хат збудованого, змореного, пригнаного робочого люду.

Селяни і робітники! Історія доказала нам, що тільки власними руками зможемо викувати свою долю. Буде з нас тої віри в масні слова чужих і своїх опікунів. Нині ми — будемо свою власну селянсько-робітничу організацію. Віднині партії «Селянський союз» і «Народна воля» творять єдину партію: Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання. Віднині підемо одним шляхом до одної спільної мети.

Наша об'єднана партія, партія «Сельроб», ставить собі за ціль боротися за соціалізм, за устрій працюючого люду, де була б соціальна, політична і національна рівність всіх людей.

...Вас, українські селяни і робітники, та всіх вас селян і робітників других народностей, що поруч нас живе, кличемо ставати під наші прапори. Стоячи на сторожі інтересів працюючих мас та виступаючи проти всякої соціальної і політичної угоди, наша партія буде боротись: за селянсько-робітничий уряд; за передачу всієї землі трудовому селянству — без викупу; за реалізацію права українського народа на своє самозначення в послідовно соціалістичному розумінні; за переложення державних тягарів на посаючі класи; за 8-годинний робочий день праці; за соціальне забезпечення робітничого класу, за усупільнення средств продукції, за робітничу контролю над продукцією. Хай живе єднання працюючих селянських і робітничих мас! Нехай живе Українське селянсько-робітниче об'єднання»¹⁶.

Під час проголошення відозви в зал знову ввірвалася поліція і запропонувала негайно розпустити з'їзд. Голова президії М. Чучмай заявив, що не погоджується на це, бо з'їзд скликаю за дозволом, згідно з законом про збори, по письмових запрошеннях. Його підтримали С. Маківка, К. Пелехатий та інші делегати. Згодом до залу ввійшли ще 6—8 поліцаїв і стали силою виганяти і записувати присутніх¹⁷. І лише під їх натиском делегати вийшли з приміщення, співаючи «Ітернаціонал». Того ж дня за підписом усіх послів була надіслана на адресу президента Польщі телеграма з протестом проти розгону з'їзду¹⁸.

Головної мети — об'єднання двох соціалістичних селянських партій в нову революційну масову партію «Сельроб» з'їзд досягнув*.

21 жовтня 1926 р. на засіданні «Сельробу» було вирішено «узгіднення програми УСРСО «Сель-Робу» приділити товаришам М. Чучмаю і К. Вальницькому»¹⁹. При цьому ЦК керувався ленінською настановою, що «без програми партія не можлива, як скільки-небудь цільний політичний організм, здібний завжди витримувати лінію при всіх і всяких поверотах подій»²⁰.

На засіданні ЦК 12 січня 1927 р. було заслухано два проекти програми. Після всебічного обговорення запропонованих програм був вироблений третій проект²¹.

¹⁴ Газ. «Наше життя», 17 жовтня 1926 р.

¹⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 422, арк. 105.

¹⁶ Надзвичайний додаток газети «Воля народа», 24 жовтня 1926 р.

¹⁷ ІФОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 422, арк. 102.

¹⁸ Там же, арк. 89, 105.

* Офіційно Українське селянсько-робітниче об'єднання «Сель-Роб» іменувалося партією. Така назва подається в її програмі і організаційному статуті.

¹⁹ ЛОДА, ф. 110, оп. 1, од. зб. 835, арк. 133.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 235.

²¹ ЛОДА, ф. 110, оп. 1, спр. 835, арк. 146—147.

2 лютого 1927 р. на спільному засіданні ЦК знову обговорювалося це питання, 16 лютого програма партії «Сельроб» була затверджена і опублікована в газеті «Воля народу», а також випущена окремою брошурою²². У 1928 р. її видали вдруге з деякими змінами в редакції тексту і новою назвою партії — Українська селянсько-робітничо-соціалістична єдність: «Сель-Роб-єдність»²³, а згодом вона перевидавалася в 1931 і 1932 р. у Львові.

У вступній частині програми записано, що Українська селянсько-робітничо-соціалістична єдність є партією українських бідних селян, робітників і трудової інтелігенції і стоїть на ґрунті боротьби за здійснення соціалістичного ладу.

Політичним завданням, що висувалося в програмі, було звільнення праці від гніту капіталу як основна передумова всякої свободи, боротьба за встановлення державно-політичної форми трудової демократії. Розв'язання національного питання тісно пов'язувалося з інтересами і соціальним рухом трудящих селян і робітничих мас. Програма була прийнята духом пролетарського інтернаціоналізму, ідеалами миру і братерства між народами. У ній вказувалося, що партія бореться за ліквідацію системи колоній і окупацій, засуджувалася колонізація українських земель, яку провадив уряд буржуазної Польщі. Партія вважала необхідною заміну постійної армії системою народної міліції.

У програмі знайшли відображення погляди на політичну організацію суспільства. Щодо судочинства ставилась вимога ввести незалежні, виборні народні суди, безплатну юридичну пораду, скасувати надзвичайний стан, смертну кару. Партія боролася за рівні права громадян незалежно від статі, раси, релігії, за повну свободу слова, совісті, друку, організації, профспілок трудящих міста і села, за свободу страйків. Головним економічним завданням партія вважала усупільнення засобів виробництва й обігу, ліквідацію петрового землеволодіння, націоналізацію фабрик та заводів і т. п. У галузі освіти і культури висувалась вимога загальної обов'язкової народної освіти в школі з викладанням рідною мовою для кожного народу, організація єдиної трудової школи; навчання в загально-освітніх і фахових закладах за державний коштів; зручне розміщення шкіл. Програма вимагала відокремлення церкви від держави.

Цей партійний документ «Сельробу» — справжня революційна програма трудящих Західної України, вона визначала мету, за яку боролася партія, і відіграла важливу роль у дальшому революціонуванні та мобілізації мас на її здійснення.

Г. С. СИЗОНЕНКО

²² Програма і організаційний статут Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання «Сель-Роб», Львів, 1927.

²³ Там же, 1928.

ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. К. ДУБИНИ

У жовтні ц. р. минає 60 років Кузьмі Кіндратовичу Дубині — одному з провідних істориків Української РСР. Початок науково-педагогічної діяльності К. К. Дубини припадає на тридцять років, коли він, тоді молодий сільський комуніст, учасник колективізації, закінчив радпартшколу й почав викладати курс історії партії. Нестримне прагнення до вдосконалення знань, до духовного збагачення привели його до Ленінградського інституту журналістики, згодом до Інституту Червоної професури.

За тридцять з лишком років плідної праці вчений вніс великий вклад у розвиток історичної науки — написав і опублікував у різних видавництвах Москви, Ленінграда, Києва, Риги, Саратова, Пензи, а також у прогресивній зарубіжній пресі (Англія, Аргентина та ін.) понад 70 наукових та науково-популярних творів.

Велика Вітчизняна війна застала Кузьму Кіндратовича відповідальним працівником Центрального Комітету КП(б)У. Палаючий пожежами Київ він залишив одним з останніх, а потім, аж до переможного кінця війни, був лектором ЦК КП(б)У, виступав з полум'яним словом перед трудящими в тилу ворога у партизанському краї. Сам учасник священної боротьби народних месників, К. К. Дубина став одним з зачинателів історіографії героїчного подвигу українського народу та діяльності Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни. Широко відомі його праці «Варвари XX століття», «Злодіяння німців у Києві», «778 трагічних днів Києва», «Комуністична партія України в роки Великої Вітчизня-

ної війни, «В роки тяжких випробувань», «Немеркнучий подвиг» та ін. К. К. Дубина — автор відомих праць з теорії соціалістичної революції. Науковий підхід і глибоке знання ленінської теоретичної спадщини, широка наукова ерудиція дозволили вченому всебічно висвітлити найскладніші й найактуальніші питання теорії і практики революційного перетворення суспільства. З цієї проблеми він опублікував близько тридцяти праць.

Ці оригінальні дослідження, написані на основі марксистсько-ленінської методології з використанням численних вітчизняних та зарубіжних джерел. Вчений поновому висвітлив ряд важливих і складних питань і вніс серйозний вклад в історичну науку. Його дослідження набули високої оцінки в центральній і республіканській пресі, користуються великим успіхом серед наукових працівників, викладачів вузів та пропагандистів.

Десятки великих наукових праць вийшли за редакцією К. К. Дубини. Він процензував і відредагував чимало рукописів книг, брошур, журнальних статей, особливо коли працював директором Держполітвидаву УРСР.

Уже протягом тридцяти трьох років Кузьма Кіндратович читає курс історії КПРС, він очолював кафедри марксизму-ленінізму найбільших вузів України, зокрема Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка. З 1956 по 1964 рр. був ректором Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті й одночасно вів там велику науково-дослідну роботу, читав лекції, керував аспірантами. Нині К. К. Дубина в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук читає спецкурс з ленінської теорії соціалістичної революції, а також керує роботою шести аспірантів цього Інституту та Інституту історії АН УРСР.

К. К. Дубина веде величезну громадсько-політичну роботу. Він — член партійного комітету АН УРСР, голова Оргкомітету Добровільного Товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР, член президії та голова Ради по пропаганді історичних знань республіканського товариства «Знання», голова секції суспільних наук республіканського Товариства дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами, голова Вченої ради Інституту історії АН УРСР, член наукових рад Київського Державного університету та Інституту історії партії ЦК КП України, член редколегії теоретичного й політичного журналу ЦК КП України «Комуніст України».

Професор Дубина систематично виступає з доповідями на республіканських, союзних і міжнародних наукових сесіях, а також перед трудящими республіки. Працюючи понад 10 років на відповідальних постах у Центральному Комітеті КП України, в Раді Міністрів УРСР та в інших закладах республіканського значення. К. К. Дубина набув досвіду партійного й державного керівництва. Нині він очолює великий науковий колектив Інституту історії АН УРСР. Одночасно вчений приділяє багато уваги науково-дослідній роботі. Під його редакцією та з авторською участю готуються праці, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, двотомна «Історія Української РСР», «Історія Української РСР» (популярний нарис), перший том п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» та ін. Вчений також є співавтором і членом Головної редколегії третинного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні».

Доктор історичних наук, професор К. К. Дубина перебуває в розквіті творчих сил і внесе ще чимало цінного в розвиток вітчизняної науки.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ПРАЦЬ К. К. ДУБИНИ

I

- Варвары XX века, Саратов, Укриздат при ЦК КП(б)У, 1942, 16 с.
 25 лет Украинской социалистической республики. (Материалы для докладчиков и агитаторов), М., Укриздат при ЦК КП(б)У, 1942, 32 с.
 Растерзанный Киев, Пенза, 1943, 16 с.
 778 трагичных дней Киева, К., 1945, 94 с.
 Злодеяния немцев в Киеве, М., 1945, 48 с.
 Борьба за восстановление Радянской власти на Украине, К., 1948, 30 с.
 Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, 40 с.
 Марксистско-ленинское учение о социалистической революции, К., 1957, 32 с.
 Марксизм-ленинизм о закономерностях и своеобразии социалистической революции в различных странах, К., 1958, 32 с.
 Ленінська теорія соціалістичної революції і її всесвітньо-історичне значення, К., 1959, 221 с.
 В годы тяжелых испытаний, К., 1962, 263 с.

Немеркнучий подвиг (Захист українським народом завоювань Жовтня в роки Великої Вітчизняної війни), К., 1963, 48 с. (У співавторстві з М. О. Буцьком).

II

Київ за німецької окупації, в кн. Київ. Статті-довідки, К., 1948, с. 72—91.

Всеперемагаюча сила ленінських ідей, в кн. Ленінським шляхом, К., 1960, с. 7—40.

Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны, в кн. Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 38—56.

Комуністична партія України в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 року — 1945 рік), в кн. Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, с. 471—525.

III

О зверствах немецких оккупантов. Иллюстрированный народный календарь на 1943 г., вид-во «Світло», Буенос-Айрес, Аргентина.

Растерзанный Киев. «Исторический журнал», 1943, № 3—4, с. 67—72.

Київ оживає, журн. «Україна», 1944, № 7, с. 12—15.

Учение Ленина о перерастании буржуазно-демократической революции в революцию социалистическую, журн. «Пропагандист и агитатор», 1945, № 5.

У Чехословаччині (Дорожні нотатки), журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 5, с. 25—29. (У співавторстві з А. Шияном).

Боротьба проти буржуазних націоналістів за встановлення Радянської влади на Україні, журн. «Більшовик України», 1947, № 8, с. 40—53.

Международная федерация бывших политзаключенных фашизма, журн. «Славяне», 1947, № 9, с. 60—62.

Установление Советской власти на Украине. Календарь-справочник на 1948 г., Укрполитиздат, 1948.

Расцвет экономики и культуры Советской Украины, журн. «Пропагандист», 1954, № 1.

В. І. Ленін про організаційні основи Комуністичної партії, журн. «Комуніст України», 1954, № 5, с. 54—65.

Більшовицькі організації на Україні напередодні першої російської революції, журн. «Комуніст України», 1954, № 11, с. 54—65. (У співавторстві з П. М. Шморгуном).

Нерушимая вечная дружба братских народов (К 300-летию воссоединения Украины с Россией), журн. «Коммунист Советской Латвии», 1954, № 1, с. 13—23.

Ленинская теория социалистической революции, журн. «Коммунист», 1955, № 15, с. 72—85.

Комуністична партія Радянського Союзу — патхенник і організатор будівництва комунізму, журн. «Комуніст України», 1956, № 2, с. 1—13.

Про форми переходу різних країн до соціалізму, журн. «Комуніст України», 1956, № 4, с. 31—42.

Міжнародне значення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, журн. «Комуніст України», 1957, № 3, с. 11—21.

Більше вимогливості до видання історико-партійної літератури, журн. «Комуніст України», 1960, № 3, с. 87—93. (У співавторстві з М. Варшавчиком, М. Гольневим, П. Шапа).

Повышать научную квалификацию и педагогическое мастерство, Вестник высшей школы, 1961, № 6, с. 70—74.

Славні сторінки революційної боротьби, журн. «Комуніст України», 1963, № 8, с. 86—88. (У співавторстві з В. Орловим).

Торжество ленінської національної політики в Чехословаччині, журн. «Комуніст України», 1963, № 12, с. 87—90. (У співавторстві з А. Кізченком).

Вклад партійного підпілля й партизанів України в розгром фашистських загарбників, журн. «Комуніст України», 1964, № 10, с. 30—40. (У співавторстві з В. Клоковим).

Вклад трудящих Украины в розгром німецько-фашистських загарбників, журн. «Комуніст України», 1965, № 5, с. 26—27.

Голос радянських істориків на міжнародних форумах, журн. «Комуніст України», 1966, № 4, с. 53—62.

Визначна подія в культурному житті республіки (До завершення видання УРЕ), журн. «Комуніст України», 1966, № 3, с. 46—55. (У співавторстві з групою авторів).

Героїчна сторінка історії Комуністичної партії, журн. «Комуніст України», 1966, № 5, с. 88—90. (У співавторстві з М. Ковалем).

Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945), УРЕ, т. 17, с. 153—161. (У співавторстві з Я. Пашком).

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945. УРЕ, т. 2, с. 257—265. (У співавторстві з групою авторів).

IV

- Боротьба партії проти буржуазних націоналістів, газ. «Комсомолец України» 9, 14, 17, 23 жовтня 1937 р.
- Борьба партии за проведение НЭПа, газ. «Сталинское племя», 8 січня 1940 р.
- Єдина думка: перемогти!, газ. «Комуніст», 2 жовтня 1942 р.
- Варвари ХХ сторіччя, газ. «Комуніст», 28 травня 1942 р.
- Розгром ворога неминучий, газ. «Соціалістична Харківщина», 12 лютого 1943 р.
- Слідні гітлерівських вандалів, газ. «Соціалістична Харківщина», 13 лютого 1943 р.
- Словарь рабовладельцев, газ. «Советская Украина», 6 квітня 1943 р.
- Великий основоположник наукового комунізму (К 125-літтю со дня народження К. Маркса), газ. «Советская Украина», 5 травня 1943 р.
- Ми не забудемо Копища, газ. «Радянська Україна», 19 вересня 1943 р.
- В глибоком тылу врага, газ. «Советская Украина», 5 жовтня 1943 р.
- Первый большевистский съезд, газ. «Правда Украины», 25 квітня 1945 р.
- Неудачная книжка, газ. «Правда Украины», 18 вересня 1945 р.
- Наступил час возмездия (О Нюрнбергском процессе), газ. «Правда Украины», 17 січня 1946 р.
- В гостях у братского народа Чехословакии, газ. «Правда Украины», 25 травня 1946 р.
- Боротьба більшовицької партії за встановлення Радянської влади на Україні, газ. «Київська правда», 1 листопада 1947 р.; газ. «Зоря», 5 листопада 1947 р.; «Наддніпрянська правда», 5 листопада 1947 р.; газ. «Львовская правда», 7 грудня 1947 р.
- Выше идейный уровень преподавания общественных наук, газ. «Правда Украины», 18 квітня 1953 р.
- Непобедимое знамя Великого Октября, газ. «Правда Украины», 3 вересня 1953 р.
- Корінний поворот в історії людства (До 37-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції), газ. «Київська правда», 2 листопада 1954 р.; газ. «Бугская заря», 4 листопада 1954 р та ін.
- Ідейне виховання студентів на лекціях і семінарських заняттях (Про роботу кафедри марксизму-ленінізму гуманітарних факультетів. Київський ун-т), газ. «Київська правда», 18 червня 1955 р.
- Ленинская теория социалистической революции, «Курортная газета», 3 липня 1955 р. та ін.
- О своеобразии форм перехода различных стран к социализму, газ. «Черкасская правда», 11 вересня 1956 р.; газ. «Ворошиловградская правда», 10 жовтня 1956 р. та ін.
- Во главе масс к победе Октября, Пресс-бюро РАТАУ, 24 жовтня 1957 р.
- Безсмертний подвиг народу. Вклад трудящихся Украины в разгром немецко-фашистских захарбников, газ. «Радянська Україна», 24 квітня 1965 р.
- Позивний — Свобода, газ. «Радянська Україна», 19 лютого 1965 р.
- Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність, «Робітнича газета», 8 липня 1965 р.
- Історія служить сучасності (Підсумки XII Міжнародного конгресу істориків), «Робітнича газета», 1 жовтня 1965 р.
- Жива пам'ять віків, «Робітнича газета», 20 жовтня 1965 р.

Склали: Л. М. ГУДЗЕНКО, Т. М. ШЕЛЮХ

60 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. Т. ЧЕКАНЮКА

Наукова громадськість відзначає ювілей українського радянського історика, члена-кореспондента АН УРСР Андрія Терентійовича Чеканюка. В його працях, що є цінним внеском в історичну науку, досліджуються сучасні проблеми з історії Української РСР та СРСР, питання історії Комуністичної партії Радянського Союзу і її складової частини — КП України.

А. Т. Чеканюк народився 29 жовтня 1906 р. в с. Кам'янка Липовецького району Вінницької області. Наймитував по поміщицьких та куркульських господарствах. З перших років Радянської влади Андрій Терентійович на виробництві, комсомольській та профспілковій роботі. У 1928 р. вступив до лав КПРС.

Після закінчення Вінницької радпартшколи працює завідуючим відділом Жмеринського райкому партії. Пізніше навчався в Харківському комуністичному університеті та Інституті Червоної професури. За призначенням Центрального Комітету

КП(б)У А. Т. Чеканюк стає відповідальним редактором республіканської газети «Комуніст», а згодом — «Радянської України». Він працював також на відповідальних посадах у апараті Центрального Комітету КП(б)У, виявивши чудові організаційські здібності, уміння з глибоким знанням справи проводити в життя марксистсько-ленінську політику партії. І водночас Андрій Терентійович займався науково-дослідною роботою в галузі історії КПРС.

Зокрема були опубліковані його праці: «XV з'їзд КП(б)У», «25 років КП(б) України», «Робітничий клас СРСР». Відомі його науково-популярні праці з історії боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною; статті «Україна вірна братству радянських народів», «Ленінська теорія соціалістичної революції» та ін.

В роки Великої Вітчизняної війни Андрій Терентійович Чеканюк, виконуючи спеціальне завдання партії і уряду, проводив велику партійну і політичну роботу в Закарпатській Україні.

У 1946 р. ЦК КП України призначив А. Т. Чеканюка директором Республіканської Партійної школи при ЦК КП(б)У, а в 1948 році — ректором ВПШ при ЦК КП України, де він працює і тепер, удосконалюючи навчальний процес, читаючи курс лекцій з історії КПРС та очолюючи Вчену раду в школі.

А. Т. Чеканюк керує підготовкою аспірантів-істориків, бере активну участь у науковій діяльності Інституту історії партії ЦК КП України та Інституту історії Академії наук УРСР. Він — член Учених рад цих інститутів. За багаторічну плідну наукову та педагогічну діяльність по підготовці висококваліфікованих партійних, радянських та журналістських кадрів А. Т. Чеканюку присвоєно вчене звання професора (1964), обрано членом-кореспондентом Академії наук Української РСР (1964).

Перу А. Т. Чеканюка належить понад сто дослідницьких, науково-популярних та науково-пропагандистських праць з історії КПРС, Компартії України, історії Великої Вітчизняної війни. Уроки і досвід минулої війни вчений висвітлює і узагальнює в таких працях, як «Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси» (1943 р.), «Героїчна оборона Києва в 1941 р. і її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу» (1961 р.), «Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні» (1965 р.) та ряді інших. Цінність цих праць полягає в їх документальному матеріалі, розкритті на численних історичних фактах подвигу трудящих у тилу і на фронті, у показі багатогранної діяльності Комуністичної партії України по мобілізації мас на розгром фашистських військ та на визволення республіки від загарбників.

Він публікує працю «Комуністична партія у боротьбі за завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступовий перехід до комунізму в передвоєнні роки (1938—1941)».

Під науковим керівництвом і безпосередньою участю А. Т. Чеканюка видано збірники та колективні монографії, зокрема «Торжество ідей ленінізму» (1957 р.), «Під прапором марксизму-ленінізму» (1959 р.). В розділі першої з цих книг «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — торжество марксизму-ленінізму» Андрієм Терентійовичем відтворено героїчний шлях, пройдений радянським народом під керівництвом Комуністичної партії за сорок років, зроблено теоретичні узагальнення, показано роль ідей і наукової політики КПРС у справі успішного будівництва соціалізму в СРСР, міжнародне значення досвіду КПРС у боротьбі за перемогу Жовтневої революції і побудову соціалізму.

У праці «Комуністична партія України — вірний бойовий загін КПРС» (у збірнику «Під прапором марксизму-ленінізму») А. Т. Чеканюк на багатому фактичному матеріалі відтворює діяльність партійних організацій республіки по втіленню в життя ленінського плану соціалістичного будівництва, здійсненню на Україні національної політики КПРС, по відбудові і розвитку народного господарства УРСР у післявоєнний період, виконанню рішень XX з'їзду КПРС.

Проблеми, пов'язані з життям, практикою комуністичного будівництва на основі рішень XXII з'їзду партії досліджено у праці «Програма будівництва комунізму» (у збірнику «Сучасність і деякі економічні питання будівництва комунізму в СРСР» (1962 р.).

Андрій Терентійович Чеканюк брав участь у виробленні проспекту «Нарисів історії Комуністичної партії України», він є активним учасником створення «Української Радянської Енциклопедії».

А. Т. Чеканюк — відомий громадсько-політичний і державний діяч. Обирався депутатом Верховної Ради Української РСР та Київської міської Ради, з 1938 р. — кандидат, а з 1952 р. — член Центрального Комітету КП України, делегат XVIII, XXII і XXIII з'їздів КПРС. Як член Президії республіканського Товариства «Знання» УРСР бере активну участь у лекційній пропаганді.

*Г. І. КОВАЛЬЧАК. РОЗВИТОК
ПРОМИСЛОВОСТІ В ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ЗА 20 РОКІВ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1939—1958 рр.),
вид-во «Наукова думка», К., 1965, 185 с.*

Вивчення історії соціалістичного будівництва, основних закономірностей розвитку соціалізму і переростання його в комунізм є однією з важливих проблем радянської історичної науки. Зокрема наукову й політичну актуальність має дослідження соціалістичних перетворень в західних областях України, що сталися в період завершення будівництва соціалізму і розгортання будівництва комунізму в СРСР. Саме цим питанням і присвячена книга Г. І. Ковальчака.

На основі архівного й статистичного матеріалу автор дослідив такі важливі питання, як кількісний і якісний склад робітничого класу, джерела і шляхи його формування. Використання матеріалів соціологічних обстежень дало можливість висвітлити зростання матеріального добробуту робітників. В книзі зроблено всебічний аналіз індустріалізації західних областей України, показано, як у ході соціалістичних перетворень переборювалися труднощі й недоліки. Позитивно, що автор коротко дав історіографію і огляд джерел теми, у вступі правдиво відобразив тяжке напівколоніальне становище західних областей України за капіталізму, боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії проти колоніального і національного гніту за возз'єднання з Радянською Україною.

В монографії Г. І. Ковальчака яскраво показано керівну роль Комуністичної партії і Радянського уряду в соціалістичній індустріалізації, розкрито організаторську роботу місцевих партійних і радянських органів, які очолили широкі маси трудящих у боротьбі за побудову нового суспільства. За постановою Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР було асигновано великі кошти на будівництво і дальший розвиток економіки західних областей, а при уряді республіки діяла спеціальна Рада допомоги на чолі з заступником голови Раднарком УРСР. ЦК КП(б)У направив сюди досвідчених партійних, радянських і господарських працівників (стор. 39—40). При створенні великої промисловості Комуністична партія і Радянський уряд виходили з соціалістичних принципів розміщення виробництва з урахуванням якнайшвидшої ліквідації економічної відсталості цих областей.

Досягненням автора є науковий аналіз розвитку окремих галузей промисловості й росту промислових підприємств, концентрації на них робітничого класу, дослідження особливостей формування і зміни в його національному складі. Наприкінці четвертої п'ятирічки промисловість західних областей України мала майже 50 великих заводів і фабрик (без нафтопромислів і лісозаготівельних організацій), на яких працювало близько 30 тис. робітників, багато середніх і дрібних підприємств. Якщо до возз'єднання кадри робітничого класу української національності становили менше половини, то тепер — близько 70%. Новий загін робітничого класу сформувався головним чином за рахунок вихідців з села, які на промислових підприємствах набували виробничих спеціальностей і ставали висококваліфікованими робітниками. 1958 р. в промисловості західних областей працювало понад 410 тис. робітників. Виросли нові міста й робітничі селища.

За післявоєнні роки сталися корінні зміни в галузевій структурі промисловості. За кількістю зайнятих робітників на перше місце вийшли машиннобудівна, деревообробна і легка галузі. Значно збільшилось виробництво будівельних матеріалів, продукції деревообробної і паперової галузей.

Після возз'єднання створено потужну наливно-енергетичну базу, закладено основу великої хімії. Великі зміни відбулися в легкій і харчовій промисловості. В 1958 р. вироблялося в 10—12 раз більше промислової продукції, ніж до возз'єднання.

Г. А. Ковальчак всебічно дослідив розвиток кожної галузі промисловості, включаючи окремі підприємства. На відміну від своїх попередників автор комплексно висвітлює історію їх розвитку, а використання архівних матеріалів республіканського статистичного управління при Раді Міністрів УРСР дозволило йому прослідити процес індустріалізації і галузеву структуру промисловості по окремих етапах і в абсолютних показниках.

Автор уміло пов'язує економічні перетворення з соціальними. Щоб показати яскраву картину життєвих умов робітничого класу, використано матеріали сімейних бюджетів з анкетних обстежень, статистичні дані про споживання висококалорійних продуктів харчування та придбання одягу, взуття, культтоварів робітниками з розрахунку на одного члена сім'ї, підкреслено роль суспільних фондів споживання. Значну увагу приділено поліпшенню житлових умов, медичному обслуговуванню робітників. Недоліком роз-

ділу про піднесення матеріального добробуту і культурного рівня робітників є те, що автор обмежився висвітленням навчання робітників лише в останні роки. Поставлені питання вимагають дослідження в історичному аспекті.

Отже в монографії на базі свіжого матеріалу висвітлено ряд нових питань з історії індустріалізації та формування робітничого класу західних областей України. На жаль, в історичному огляді їх не

виділено. Для аналізу кількісних і якісних змін в робітничому класі слід було використати опубліковані матеріали Всесоюзного перепису населення 1959 р.

Незважаючи на окремі недоліки, монографія Г. І. Ковальчака є цікавим науковим дослідженням з історії індустріалізації західноукраїнських земель. Її з інтересом прочитають не тільки спеціалісти, але й широкі кола читачів.

С. М. МЕЛЬНИК

**А. И. ПУШКАШ. ВЕНГРИЯ В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ,
изд-во «Мысль», М., 1966, 625 с.**

Над питаннями історії Угорщини періоду другої світової війни працює велика група дослідників. За двадцять післявоєнних років книжкові фонди поповнилися працями відомих угорських істориків-марксистів та громадських діячів: Дюли Каллаї, Деже Немеша, Міхая Корома, Івана Беренда, Дьєрдя Ранкі, Іштвана Пінтера та багатьох інших¹. Серед учених зарубіжних країн, які в тісному співробітництві з угорськими науковцями плідно досліджують історію Угорщини згаданого періоду, слід назвати радянського історика А. І. Пушкаша. У видавництві «Мысль» щойно вийшла його остання ґрунтовна праця — «Венгрия в годы второй мировой войны».

Рецензована монографія А. І. Пушкаша є першим дослідженням, у якому висвітлюються не окремі аспекти даної теми, як це має місце в численних монографіях і статтях угорських і радянських істориків, а узагальнюється весь комплекс питань, причому найважливіші проблеми подані у тісному взаємозв'язку.

Для написання монографії автор вивчив велику кількість першоджерел, значна частина яких вперше введена ним у науковий обіг. Дослідник працював над фондами Історико-дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ СРСР, Центрального партійного архіву при ЦК КПРС, архіву Міністерства оборони СРСР, Закарпатського обласного державного архіву, а також використав матеріали угорських закладів: Державного та Военно-історичного архівів у Будапешті, архіву Інституту історії партії при ЦК УСРП. А. І. Пушкаш ретельно вивчив всі публікації документів. У вступній частині праці автор дає характеристику і класову оцінку залучених ним джерел, розкриває специфіку будови фондів. Тут же читач знайде і досить великий історіографічний

огляд. А. І. Пушкаш широко використовує праці своїх попередників, водночас подаючи науково обґрунтовану критику недоліків, які є в опублікованих раніше дослідженнях. Історіографічна частина монографії була б ще повнішою, коли б автор хоч коротко схарактеризував видані в СРСР публікації документів та дещо ширше розкрив коло досліджень радянських істориків. Йдеться про документальні збірники й узагальнюючі праці з історії другої світової війни та міжнародних відносин цього періоду. Значну кількість видань радянських істориків автор лише включив до списку використаних ним джерел та літератури. А доцільно було дати їх короткий аналіз у вступній частині, щоб в історичній послідовності показати процес вивчення всього комплексу проблеми. Оскільки А. І. Пушкаш вивчає питання про загарбання хортістською Угорщиною частини території Словаччини, Югославії та Румунії і висвітлює спільну боротьбу трудящих проти фашизму, то варто було б хоч побіжно спинитися на працях, присвячених цій темі у чехословацькій, югославській та румунській історіографії.

Значне місце у монографії відведено дослідженню соціально-економічного становища Угорщини періоду війни. У праці немає спеціального розділу про промисловість та сільське господарство, про посилення експлуатації трудящих. Автор вивчає ці питання в тісному зв'язку з воєнними діями, з внутрішньо- і зовнішньополітичним становищем. З монографії постає, з одного боку, картина колоніальної політики хортістів на загарбаних землях, а з другого — пограбування угорської економіки німецьким фашизмом. Автор ґрунтовно дослідив процес її милітаризації, погіршення становища народних мас.

Значно більше уваги в монографії приділено внутрішньо-політичним питанням. А. І. Пушкаш не просто говорить про напрямки внутрішньої політики окремих урядів (це досить широко досліджено у працях угорських істориків Елека Коршої, Міхая Корома² та ін.), але глибоко розкриває класові основи політичного ладу Угор-

¹ Огляд праць з історії Угорщини періоду другої світової війни див.: А. И. Пушкаш. Венгрия в период второй мировой войны, журн. «Вопросы истории», 1966, № 2, стор. 176—185.

² Korsai Elek. Országvarapítás — országvesztés, Budapest, 1961; Kórom Mihály. A fasiszmus bakása Magyarországon, Budapest, 1961.

щини. Він одним з перших охарактеризував особливості угорського фашизму. З цією метою дослідник робить невеликий історичний екскурс і показує політику угорського фашизму в еволюції, довівши, що він відрізнявся від німецького та італійського не по суті, а лише за методами і формами. Однак зроблений автором висновок про вузькість класової бази хортізму (стор. 57, 59) недостатньо аргументований. Адже при збереженні всіх атрибутів парламентаризму і вузькій класовій базі хортізм, мабуть, не зміг би протриматися майже 25 років. Навпаки, його соціальна основа, принаймні на перших етапах, була досить широкою і різноманітною³. Це давало змогу фашистам маневрувати, прикриваючи свої справжні цілі фальшивими лозунгами про «національну єдність», відродження «величності Угорщини», захист інтересів угорського народу і т. п. Лише в роки другої світової війни, коли політична доктрина хортістів тріщала по всіх швах, значна частина населення остаточно переконалась у ворожості політики правлячих класів інтересам нації і стала під прапор антифашистської боротьби, високо піднятий авангардом трудящих країни — героїчним угорським пролетаріатом. Якщо беззастережно погодитись з тим, що угорський фашизм мав обмежену соціальну базу, то важко пояснити причини порівняно невеликого розмаху антифашистської боротьби в Угорщині в 1939—1943 рр. Політичний лад її у той час був дуже подібний до болгарського. Проте, оскільки соціальна база болгарського фашизму виявилась значно вужчою від угорського, то й антифашистський рух тут на першому етапі другої світової війни набрав незрівнянно більших масштабів, ніж в Угорщині.

У тісному зв'язку з внутрішньою політикою у праці досліджено зовнішньополітичний курс правителів Угорщини. А. І. Пушкаш вніс багато нового у висвітлення історії угорської дипломатії періоду другої світової війни і зумів показати всю складність і суперечливість позиції хортістів у міжнародних питаннях. Він аналізує не тільки зовнішньополітичні плани Угорщини, але частково й позиції учасників фашистського блоку. Разом з тим у книзі показано сепаратні переговори угорських дипломатів з представниками держав антигітлерівської коаліції.

Значний інтерес викликають розділи монографії, де говориться про боротьбу імперіалістичної дипломатії навколо питання про державну приналежність Закарпаття. Особливо оригінальні матеріали, вперше введені до наукового обігу, автор подає у другому розділі — «Курс на імперіалістичні загарбання. Посилення залеж-

ності від гітлерівської Німеччини» — та при висвітленні заключного етапу війни. Історія революційно-визвольного руху на Закарпатті досить ґрунтовно вивчена. Однак у плані дипломатичної історії, боротьби імперіалістичних кіл за вплив на Закарпаття вона досі не була предметом дослідження. Праця А. І. Пушкаша, у якій частково порушене це питання у зв'язку з аналізом зовнішньої політики Угорщини, кладе початок цій важливій справі.

У монографії розкриваються закономірності антифашистської боротьби в Угорщині, її форми та етапи розвитку в 1939—1944 рр. Автор багато уваги приділяє висвітленню керівної ролі Комуністичної партії Угорщини в організації опору фашистам, показує його інтернаціональний характер. А. І. Пушкаш науково доводить, що наростання революційної хвилі в Угорщині було тісно зв'язано з піднесенням національно-визвольного руху на землях, загарбаних хортістами у 1939—1940 рр. Він значно доповнює існуючі відомості про партизанський рух новими матеріалами і змальовує складну картину розвитку визвольної боротьби, простежуючи закономірність її переростання в народно-демократичну революцію. Автор вносить багато нового у вивчення історії антифашистської боротьби на Закарпатті, хоч це і не є завданням рецензованої праці. Якщо дослідники історії Закарпаття періоду другої світової війни досі використовували архіви УРСР, спогади учасників революційних подій, керівників партизанських з'єднань, то А. І. Пушкаш залучає нові факти, почерпнуті з архівів Будапешта, а також з фондів архіву Міністерства оборони СРСР.

У зв'язку з висвітленням у монографії антифашистської боротьби слід зробити два невеликих зауваження. По-перше, автор недостатньо пов'язує антифашистську виступи угорського народу з рухом Опору в сусідніх країнах, особливо в Чехословаччині та Югославії. Крім того, варто було б хоч коротко згадати про таку форму антифашистської боротьби угорського народу, як участь угорських патріотів у партизанському русі на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території СРСР⁴, в Югославії та Словаччині⁵. По-друге, хоч у праці досить ґрунтовно висвітлено захоплення хортістами чужих територій у 1939—1940 рр., од-

⁴ Див. Ф. П. Шевченко. Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза, журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 3, стор. 91—115.

⁵ Див. В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), К., 1961, стор. 188—192, 368—369; М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962, стор. 84—89.

³ Див. статі угорських істориків Д. Ранкі, А. Сабо, Ш. Балага та інших у журн. «Történelmi szemle», 1962, № 3—4, стор. 353—457.

нак автор зовсім нічого не говорить про те, як склалася доля їх населення після розгрому угорського фашизму. А тимчасом доцільно було б у заключній частині роботи сказати про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, а також встановлення кордонів з Румунією, Югославією та Чехословаччиною.

Монографія має довідковий апарат: список умовних скорочень, географічний та іменний покажчики. Вміщено докладний список літератури (стор. 497—510).

СЛАВЯНСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Материалы 2-й Великолуцкой межвузовской конференции по истории славянских стран, Лениздат, 1966, 283 с.

Разом з усіма народами соціалістичних країн трудящі Радянського Союзу урочисто відзначили двадцятиріччя визволення країн Центральної і Південно-Східної Європи від фашизму та перемоги народно-демократичної влади. Цій великій події присвятили свої ювілейні засідання й конференції науковці багатьох установ країни. Одна з них — Друга міжвузівська конференція істориків-славістів, проведена в Великолуцькому ледінституті в жовтні 1964 р. Матеріали конференції лягли в основу нещодавно виданого збірника «Славянские исследования», де вміщено 17 статей, присвячених актуальним проблемам історії країн південних і західних слов'ян.

Візантійсько-печенізькій війні 1086—1091 рр., яка фактично поклала край атистичній печенігів на Візантію і стала початком етапом в історії Південно-Східної Європи, присвячена стаття Я. М. Любарського. Автор прагне з'ясувати два спірні питання: проблему етнічної приналежності «якогось скіфського племені», ападом якого на Візантію починається печенізька війна, та її хронологічні рамки.

На основі багатого актового матеріалу дало висвітлити економічну основу формування патриціату далматинських міст 2—14 ст. М. М. Фрейденберг. Стаття є позитивним вкладом у розвиток радянської медієвістики.

Ю. Ф. Іванов присвятив свою статтю осейсько-чеським науковим і культурним в'язкам у 30—40 рр. XIX ст., справедливо ідентифікувавши, що протягом багатьох століть через об'єктивні причини відносини між росіянами й чехами мали епізодичний характер, але погналися в епоху Петра I, особливо під час спільних воєн Австрійської імперії та Росії з Францією, а також у часи Чеського Відродження та ітчизняної війни 1812 р.

Внаслідок реакції царського уряду на еволюції в Європі ці зв'язки припинилися 348 р. і російські слависти майже 10 років були відірвані від чеських учених.

В підсумку є всі підстави твердити, що монографія А. І. Пушкаша «Венгрия в годы второй мировой войны» — ґрунтовне наукове дослідження, написане на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні. Праця вносить вагомий вклад у розвиток радянської історіографії, у вивчення героїчної епопеї часів другої світової війни.

І. М. ГРАНЧАК

Автору слід би висвітлити також і таке важливе питання, як зв'язки передових людей Чехії з російськими демократами та вплив їхніх ідей на розвиток революційної думки в Чехії.

І. М. Белявська присвятила статтю головним питанням нової та повітряної історії Польщі в радянській історіографії після XX з'їзду КПРС, відзначивши, що рішення XX з'їзду КПРС справили найсприятливіший вплив на розвиток радянської історичної науки, зокрема на полоністику. Протягом останніх десяти років було опубліковано чимало узагальнюючих праць, монографічних досліджень та наукових статей з історії Польщі.

Більш складною в радянській історіографії є справа досліджень післявоєнної історії Польщі, зокрема періоду встановлення народної демократії та будівництва соціалізму в Польській Народній Республіці та історії марксистсько-ленінської партії на різних етапах її боротьби.

У статті про боротьбу Болгарської комуністичної партії за повалення фашизму К. Д. Дмитров послідовно простежує етапи боротьби Комуністичної партії проти буржуазії і фашизму, підкреслюючи, що особливої сили набула народна боротьба в країні з початком другої світової війни. Перемога повстання 9 вересня 1944 р. привела до встановлення режиму народної демократії, поклала початок самостійному економічному й політичному розвитку Болгарії по шляху соціалізму.

Автору слід би глибше показати рушійні сили соціалістичної революції в Болгарії, чіткіше визначити причини її перемоги, а також розкрити її характер, що особливо важливо для вірного розуміння загальнодемократичних і соціалістичних перетворень народної влади.

З цікавими статтями про участь поляків і югославів у радянському партизанському русі виступили в збірнику В. І. Марго та І. Д. Очак. Автори статей розповідають, як у роки Вітчизняної війни в партизанських загонах пліч-о-пліч з росіянами, українцями, білорусами боролися чехи й поляки, югослави і німці проти спільного ворога — фашизму.

О. О. Дмитрієв та Н. М. Литвинова присвятили свої статті розкриттю ролі газети «Правда» в справі вивчення й уза-

гальнення досвіду соціалістичного будівництва в Чехословаччині та Болгарії.

З цікавою статтею — «Боротьба Болгарської комуністичної партії за ліквідацію неписьменності і малописьменності» — виступив у збірнику В. О. Авдеев. Розкриваючи й конкретизуючи ленінське положення про те, що ліквідація неписьменності є умова, без якої не можна говорити про політику, автор показує шляхи і методи ліквідації неписьменності і малописьменності в Болгарії в період 1944—1953 рр.

Інтернаціональним зв'язкам болгарського робітничого класу з трудящими Радянського Союзу присвячена стаття А. І. Доронченкова, де на численних яскравих прикладах переконливо показано, що ленінське положення про планове ведення господарства стало основою економічної політики болгарських комуністів і народно-демократичного уряду.

Стаття А. І. Доронченкова написана на багатому фактичному матеріалі, з широким використанням болгарської документальної публікації, матеріалів архіву ВЦРПС, досліджень радянських та болгарських істориків.

Особливостям соціалістичного перетворення сільського господарства Болгарії присвятила свою статтю Г. М. Мизнікова. Автор підкреслює, що Болгарська комуністична партія в своїй діяльності по керівництву соціалістичним перетворенням сільського господарства виходила з основних положень ленінського кооперативного плану і широко використовувала історичний досвід Радянського Союзу. Стаття показує шляхи і методи соціалістичної перебудови болгарського сільського господарства, характерні її особливості порівняно з Радянським Союзом.

На жаль, автор зовсім не зупиняється на механізації сільського господарства, хоча відомо, що вона була умовою успішного розвитку болгарської трудової землеробської кооперації. Висвітливши це важливе і невіддільне від досліджуваної проблеми питання, дослідник зробив би статтю ще більш вагомою і науково цінною.

Питанню, недостатньо дослідженому як у радянській, так і в болгарській історіографії, — боротьбі Болгарської комуністичної партії за ліквідацію наслідків культу особи — присвячена стаття В. М. Белановського. Автор справедливо підкреслив важливість рішень XX з'їзду КПРС.

У своїй статті «Минуле болгарського народу в шкільних курсах історії і суспільствознавства» Г. І. Жуков наводить цікавий матеріал, але розпоршує увагу на багатьох питаннях, що перешкоджає здійсненню мети автора — «аналізу матеріалу з історії Болгарії».

Певний науковий інтерес має стаття Б. Б. Кроса «Румунія та друга Балканська війна». Радянська історіографія ще не має спеціального монографічного дослідження на цю тему. І хоч стаття невелика за розміром, вона цікава і безперечно приверне увагу читачів, оскільки побудована вона на неопублікованих матеріалах Архіву зовнішньої політики Росії.

Мабуть, браком місяця можна пояснити той факт, що в статті не наведено історіографію. Створюється уявлення, ніби до Б. Кроса ніхто не торкався цієї теми. Нічого не говориться й про джерела. Починаючи статтю, автор не вводить читача в обстановку, що склалася на Балканах перед Міжсоюзницькою війною. Помилково датується відставка уряду Данева в Болгарії (стор. 108). В назвах треба не «Качана», а «Кочана», не «Рушук», а «Русе».

Стаття не показує ставлення робітничого класу та соціал-демократичної партії до війни, перебільшує роль німецької агентури на Балканах (стор. 102, 104, 105).

В статті «Питання праці в етичних поглядах українських революційних демократів кінця XIX — початку XX ст.» І. П. Стогній наводить цікаві матеріали з творів Ів. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Л. Українки, в яких наголошується першорядне місце праці, її роль у житті людини та суспільства.

Цікава загалом стаття І. Стогнія недовисконала щодо розміщення матеріалу: з 14 сторінок тексту тільки 5 присвячено безпосередньо темі. Чимало в ній неточностей. Автор чомусь приписує М. Коцюбинському «Бориславські оповідання» (стор. 98), а П. Кулішу, В. Антоновичу, А. Кониському, М. Грушевському (до речі, помилково надруковано С. Грушевський) та іншим — проповідування ідеї «буржуазності» української нації (89). Мабуть, автор мав на увазі ідею «безбуржуазності» української нації.

Збірник закінчується цікавим повідомленням першого секретаря Великолуцького міського партії І. І. Сокола про економічні зв'язки м. Великі Луки з європейськими країнами народної демократії.

Праці Великолуцької міжвузівської конференції істориків-славистів охоплюють різноманітну тематику з історії південних і західних слов'ян і, без сумніву, привернуть увагу широкого кола читачів-істориків.

Збірник має наукову цінність і стане певним вкладом в радянську історіографію південних і західних слов'ян.

*В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
А. І. ЧЕРНИЙ*

ПРАВДА ПРО УНІЮ. ДОКУМЕНТИ
І МАТЕРІАЛИ,
вид-во «Каменярь», Львів, 1965, 376 с.

Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії докладали й докладають багато зусиль, намагаючись довести, ніби так звана церковна унія була запроваджена на Україні з волі народу, а греко-католицька церква відіграла прогресивну роль у житті українського народу. Вони всіляко силкуються звеличити діяльність Й. Шумлянського, А. Шептицького та інших «святих отців». Зовсім про інше розповідають документи і матеріали рецензованого збірника.

У тому, що протягом віків між Україною і Польщею, між Польщею і Росією існували напружені відносини, не мала «заслуга» греко-католицької церкви. Папський двір і його ставленики на місцях завжди вели людиноненависницьку агітацію, проповідували всесильність католицизму.

Серед вміщених у збірнику документів особливе місце належить «Проекту винищення Русі», автор якого, на жаль, не встановлений (док. 47). Це — публіцистичний твір з переліком складених 1717 р. шляхтою заходів повного окатоличення українського й білоруського народів. Автор писав, що кожен «поляк, який тільки прагне до врятування й безпеки вітчизни, повинен вважати своїм обов'язком зневажання, переслідування і пригноблення ворожого римському грецькому віросповідання і винищування всіма засобами тнх, хто дотримується цього віросповідання».

Численні документи (№ 10, 15, 48, 49, 50 і ін.) розповідають про насильства з боку католицьких ксьондзів, про примусове окатоличення й ополячення українського населення. Справжній хрестовий похід розпочався на Україну після Люблінської (1569 р.) і Брестської (1596 р.) уній (док. 17, 19, 21 та ін.). На Правобережній Україні безчинства уніатів тривали майже до кінця XVIII ст. Так, у повідомленні сатанівського декана Кам'янець-Подільської єпархії (1758 р.) говориться, що ксьондз Штондорф в с. Гречани «по-звірячому бив селян», змушуючи їх прийняти унію, перейти «на польський обряд», оголосивши православну віру «собачою» (док. 49).

Водночас ці документи свідчать, що народ не корився гнобителям і вів боротьбу проти окатоличення й колонізації, за своє соціальне і національне визволення. Особливо широкого розмаху цей рух набрав у 1768 р. Тоді «мала місце відкрита жорстока практика, коли шляхетський стан... потерпів від малорозумного, підбуреного і збунтованого до зубожної зухвалості незліченного хлопства і гайдамаків...» (док. 51).

Багато документів збірника показують моральну сторону життя й діяльності ду-

хівництва. В цьому відношенні великий інтерес становить лист урядника С. Павойського (з Коломиї) львівському греко-католицькому митрополитові М. Левицькому від 13 лютого 1842 р. (док. 59), у якому йдеться про поведінку духівництва Коломиїської округи. Тут згадуються села Ключева, Воскресенці, Трійці, Жаб'є та інші, де богослужителі — п'яниці, шахраї, мародери, розпутники, інтриганти, зводники і ошуканци. Всі вони навіть за похорон здирали з людей «останній одяг та останню худобу», а наречених мучили і давали їм «роботу на декілька тижнів біля дому», а при вінчанні «здирали з них останнє». В листі говориться про те, що «декапи під час обстежень парафій» брали «щедрі подарунки від священників і громад», а через це приховували злочини і навіть вигадували «для священників різні похвали й заохочення за старанність».

В окремих місцях вони вводили справжнісіньке кріпацтво. Так, у повідомленні від 1 грудня 1898 р. говориться, що в Бібрському повіті Львівського воєводства «панщина ще не скасована», що її «удержують ті, котрих багато було на торжестві на Високому замку у Львові, а власне пани»*. Панщина ця полягала в тому, що «мужики обробляли попам поле і возили дрова з лісу» (док. 73).

Греко-католицьке духівництво завжди підтримувало й освячувало гнобителів українського народу. Коли, наприклад, український народ у 1648 р. піднявся на боротьбу за своє визволення, папський двір повністю був на боці польської шляхти. Папа Інокентій X 15 жовтня 1649 р. «по-батьківському» благословляв Яна Казіміра «на знищення стремлінь безбожників» (док. 33). 14 жовтня 1651 р. він знову посилав королю «аностотське благословіння» (док. 38). В листі від 3 лютого 1652 р. папа писав Яну Казіміру, що він не перестає «просити божественної допомоги постійними молитвами» як своїми, так і «всіх релігійних та побожних людей», «щоб розпочаті славні діла успішно завершилися» (док. 39).

Греко-католицьке духівництво виступало в ролі ідеологічної опори і австро-угорського уряду в його боротьбі з революційними рухами, брало активну участь у переслідуванні революційних діячів, вело проти них провокаційну, наклепницьку агітацію, виправдовувало жорстоку розправу властей над ними і т. д. Воно виступало проти прогресивної преси, зокрема проти органу радикальної партії — газети «Народ». То було, як писав тоді відомий громадсько-політичний діяч Західної України М. Павлик, «врівняння духовної власті в основні права конституційної держави — підкопування в корені конституційних основ держави» (док. 70). Клерикали виконували роль донощиків, про-

* Йдеться про торжества, присвячені 50-річчю скасування панщини в Австрії.

вокаторів, платних агентів (док. 74, 75 і ін.). В зв'язку з посиленням робітничого руху на початку ХХ ст. митрополит А. Шептицький своїми численними циркулярами зобов'язував греко-католицьких священників подавати необхідну допомогу властям (док. 76, 78 і ін.).

З початком війни в 1914 р. греко-католицька церква одразу ж зайняла позицію активної підтримки австро-угорської монархії. Між А. Шептицьким і австро-угорським урядом була підписана угода про загарбання України Австро-Угорщиною (док. 84). Згідно з цим договором Україна «найрішучіше» відокремлювалась від Росії і включалась до складу Австро-Угорщини як «Гетьманська республіка». Церковна організація повинна була «відокремити українську церкву... від російської». Греко-католицьке духовництво і морально, і матеріально підтримувало загарбницьку війну (док. 86, 87 і ін.), цілком виправдовувало австро-німецьку окупацію України в 1918 р., його представники брали активну участь у каральних експедиціях окупаційних властей проти революційних селянських виступів (док. 88, 89, 90, 91 та ін.).

Після загарбання західноукраїнських земель польськими панамі, румунськими боярами й чехословацькою буржуазією прихильники унії перейшли на службу до нових господарів. Бурхливу діяльність, спрямовану на придушення революційного руху, розгорнув А. Шептицький (док. 105, 106, 160 і ін.). Ряд документів (№ 116, 117 та ін.) розповідають про союз греко-католицької церкви з польсько-шляхетською окупаційною владою. 3 серпня 1936 р. А. Шептицький звернувся з відозвою до духовництва і віруючих, закликаючи вести боротьбу проти комунізму і Народного антифашистського фронту. Він писав: «Хто допомагає комуністам у проведенні їх планів спільного так званого народного фронту, чи людového фронту з соціалістами і радикалами, зраджує свій народ...» (док. 160). В іншому листі Шептицького (док. 163) говорилось, що перед українським народом стоїть одна мета — єдиним «морально-релігійним і національним фронтом — проти комуні».

У збірнику також вміщено чимало матеріалів, які викривали контрреволюційну діяльність греко-католицького духовництва в очах широких народних мас. Це — звернення ЦК КПЗУ і її місцевих організацій до трудящих, статті в прогресивних газетах, листівки, рішення зборів, мітингів і т. д. (док. 118, 119, 120, 137 і ін.).

Визволення західноукраїнських земель і возз'єднання їх у єдиній Українській РСР викликало шалену лютю у «отців» греко-католицької церкви. Водночас вони та папський двір виношували маячні плани поширення унії на всю територію Радянського Союзу. Про це, наприклад, свідчить лист уніатських екзархів М. Чарнецького, К. Шептицького та інших від

24 січня 1941 р. до Ватикану про рішення Львівського собору розпочати «уніатську акцію» на території Радянського Союзу (док. 175). «Гідний наступник «сподвижників Брестської унії» Іпатія Потія і Йосифа Рутського А. Шептицький уже 9 жовтня 1939 р. поділив Радянський Союз на екзархати, на чолі яких поставив «екзархів апостолівської столиці». План цей схвалив Собор екзархів, що відбувся у Львові 18—19 вересня 1940 р.

Безславним завершенням антинародної діяльності греко-католицького духовництва було співробітництво з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни. Уніатські верховоди на чолі з А. Шептицьким разом з українськими буржуазними націоналістами всіляко допомагали гітлерівським поневолювачам у встановленні на Україні «нового порядку», і вивезенні на німецьку каторгу багатьох тисяч радянських людей, їх винищенні (док. 176, 177, 178, 179, 180 та ін.). Схвалюючи «хрестовий похід» німецько-фашистської армії проти Радянського Союзу, вони відверто писали: «Гітлер божий вождь, і та війна — то є війна божа» (док. 181).

Греко-католицькі священослужителі були нерозривно зв'язані з бандерівським націоналістичним бандитизмом, жертвами якого стали тисячі чесних радянських людей, громадсько-політичних і культурних діячів Радянської України, в тому числі полум'яний борець проти Ватикану Ярослав Галан.

Союз уніатської церкви з фашистською Німеччиною, активна участь в антинародній боротьбі остаточно викрили її в очах народу. Львівський церковний собор у березні 1946 р. одностайно прийняв рішення про ліквідацію Брестської церковної унії (док. 210, 211).

Такий коротко зміст рецензованого збірника документів і матеріалів, така «права про унію». В книзі вміщені «Коментарі», які пояснюють багато подій минулого українського народу, подається список застарілих, маловживаних та незрозумілих слів, іменний та географічний покажчик, список скорочень. Дано коротку характеристику партій, організацій, газет і т. д., а також перелік наведених документів. У передмові до збірника автор її Ю. Ю. Сливка стисло висвітлив історію ватикано-українських відносин, злочинний шлях греко-католицького духовництва, починаючи з кінця ХІІ ст. і до наших днів. Все це значно полегшує користування матеріалами збірника.

Видавництво «Каменярь» зробило добру справу, видавши цю книгу, матеріали якої мають велике науково-пізнавальне й політичне значення. Вона стане у пригоді науковцям, викладачам атеїзму, пропагандистам і найширшим колам читачів.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.

Посібник для вчителів,
вид-во «Радянська школа», К., 1966, 170 с.

Керуючись настановами Комуністичної партії, наукові співробітники сектора методики історії Інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко, І. І. Підлуцький, І. М. Скрипкін та Г. О. Цвікальська узагальнили передовий досвід учителів історії республіки і підготували цінний методичний посібник.

Книга не охоплює всіх питань комуністичного виховання, але концентрує увагу на найважливіших з них: на вихованні учнів у дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, на трудовому, атеїстичному та естетичному вихованні.

Цілком обгрунтовано майже половина книги відводиться патріотичному та інтернаціональному вихованню учнів. Спершу дається характеристика понять, над формуванням яких повинен працювати вчитель історії, підкреслюється, що риси комуністичної ідеології формуються в учнів не одразу, а в процесі поступового розкриття всіх складних етапів розвитку суспільства. Тому цілком вірно рекомендації щодо патріотичного виховання даються не лише для уроків вітчизняної історії, які відкривають особливо сприятливі можливості для виховної роботи, а й з інших курсів. Підкреслюється єдність завдань виховання учнів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Загалом автор розділу М. М. Лисенко наводить великий матеріал, що з успіхом може бути використаний учителем для патріотичного та інтернаціонального виховання учнів на уроках. Але не з усіх тем однаково рівномірно подаються ці корисні відомості.

Вироблення в учнів комуністичного ставлення до праці — відповідальне завдання. Його може виконати вчитель лише при цілеспрямованій і наполегливій роботі, керуючись марксистсько-ленінським вченням, застосовуючи різноманітні методичні прийоми та засоби, уміло конкретизуючи павчальний матеріал.

Автор розділу про трудове виховання І. М. Скрипкін здебільшого спирається на результати власної викладацької роботи, а потрібно було б більше показати передовий досвід учителів усієї республіки, оскільки рецензована книга носить узагальнюючий характер.

Чимало місця відвели автори науково-атеїстичному вихованню учнів, яке становить невід'ємну складову частину комуністичного ідейного загартування молоді. Автор відповідного розділу І. І. Підлуцький вірно підкреслює, що ця ділянка виховання вимагає активної і послідовної роботи учителя, яка повинна носити не

абстрактний характер, а бути дійово спрямованою на подолання релігійного впливу на учнівську молодь.

Посібник містить великий фактичний матеріал і конкретні поради щодо атеїстичного виховання на уроках з усіх шкільних курсів історії. Особливо значну допомогу одержать учителі щодо розкриття реакційної ролі християнської церкви в середньовіччі.

Варто б більше уваги приділити конкретному розкриттю досвіду передових учителів у здійсненні атеїстичного виховання. Адже посібник розрахований на учителів — переконаних атеїстів, яким немає потреби доводити реакційність релігійних поглядів. У книзі лише названо кілька антирелігійних творів видатних російських художників, але не розкривається методика їх використання. Недостатньо показано нинішню боротьбу церкви проти науки в країнах капіталу.

Г. О. Цвікальська розповідає, що успіх естетичного виховання буде забезпечено, якщо вчителі продумано й цілеспрямовано, образно й емоційно в процесі вивчення всіх курсів історії розкриватимуть учням прекрасне в навколишньому житті, в праці, в творах мистецтва. Посібник показує досвід передових учителів республіки у цій справі. Автор слушно зауважує, що естетичне виховання потрібно не обмежувати лише уроками, присвяченими розгляду історії культури, а проводити систематично на кожному уроці і в позакласній роботі, з урахуванням вікових особливостей учнів. Посібник радить, як приступити до естетичного виховання там, де воно раніше серйозно не велося. Наводяться зразки художнього аналізу окремих творів живопису на уроках історії стародавнього світу. В посібнику переконливо показано, що найкращих наслідків у естетичному вихованні учнів домагаються ті вчителі, які широко залучають не лише зразки живопису, скульптури, архітектури, а й твори музики та кіномистецтва. Однак недостатньо розкрито можливості естетичного виховання учнів у процесі вивчення історії СРСР та УРСР, зокрема на уроках, присвячених вивченню питань ідейної та класової боротьби.

Звичайно, рецензуючи даний посібник, слід враховувати, що авторам був поданий явно недостатній обсяг для розкриття важливої і відповідальної проблеми. Тому їм важко було повно і всебічно розкрити всі питання.

Загалом книга цілком заслуговує позитивної оцінки. Це перший узагальнюючий методичний посібник з комуністичного виховання на уроках історії не лише в республіці, а й в усьому Радянському Союзі. Він безумовно подасть значну допомогу вчителям історії республіки.

М. Р. ПЛЮЩ

КНИЖКИ ПРО АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

Однією з позитивних рис сучасного ідеологічного життя нашої республіки є збільшення інтересу найширших верств громадянської до культурної спадщини українського народу (найповнішим виявом цієї тенденції є створення республіканського добровільного Товариства по охороні пам'яток історії та культури). Це не можна трактувати інакше, як вияв неухильного зростання загальнокультурного рівня в нашій країні, бо справедливим є відомий афоризм, що саме в ставленні до пам'яток старовини знаходить своє адекватне відображення ступінь духовного розвитку кожної нації.

Піднесення інтересу до історичних пам'яток України спостерігається не лише серед населення республіки, а й серед її численних гостей. За даними, наприклад, Ужгородського музею лише обласний центр Закарпаття відвідують щорічно понад мільйон туристів. Більшість з них їдуть здалека — з Москви, Ленінграда, з прибалтійських республік та ін., і приваблює їх не лише чарівна природа гір, але й мистецько-художні скарби, якими славиться карпатська земля.

Різне зростання цікавості до культурної спадщини українського народу ставить певні проблеми, однією з головних і невідкладних серед яких є видання спеціальної рекламно-довідкової літератури. Попит на таку літературу — величезний, а як відомо, попит повинен визначати пропозицію. На жаль, на практиці ж часто-густо виходить інакше. В кожному разі доводиться з сумом констатувати, що ті видання, які зараз пропонуються туристам, перебувають на досить-таки низькому рівні: при всій своїй відчутній громіздкості (в тому числі і стосовно ціни!), вони відзначаються неповнотою, схематичністю і примітивністю інформації, а разом з тим — неохочістю змісту і оформлення, — як наприклад, «Чернігів» (1963 р.) або «Полтава» (1966 р.). В цих книжечках-альбомах можна знайти що завгодно — красивих дівчат на лавочці в сквері, поливальні машини на вулиці, горобців на тротуарі — крім одного: історико-культурних пам'яток, які авторам цих видань, очевидно, здаються зайвими.

На цьому тлі привертають увагу перші випуски серії «Архітектурно-художні пам'ятки України», що її розпочало друкувати видавництво «Мистецтво». Вийшли в

світ випуски, присвячені Новгороду-Сіверському, Острогу, Межирічу-Острозькому, Бучачу (автор усіх чотирьох — відомий мистецтвознавець та історик архітектури Г. Н. Логвин) та Херсонесу-Таврійському (автор — І. А. Антонова). Це невеличкі книжки-складні на 10 сторінок кожна, добре оформлені, і мають зручний, кишеньковий формат. Їх ціна загальноприступна (9—11 коп.), можливість розповсюдження — практично необмежена. Чи є достатнім тираж в 40 000 екземплярів, покаже життя: якщо ці книжки-лістівки зникнуть з продажу протягом місяця-двох — буде дуже зле. Вони повинні продаватися роками і всюди: в усіх магазинах (причому, не лише книжкових), кіосках, на розкладках, в транспортних та театральних касах та ін.; їх обсяг і ціна такі, що можна не боятися «затоварення».

Кожний випуск складається з трьох колонок тексту, написаного дуже кваліфіковано і разом з тим — популярно, та дванадцяти фотографій, що дають певне уявлення про пам'ятку. При цьому ілюстраціями подано не лише саму архітектурну споруду (чи споруди), але й твори живопису, графіки, прикладного мистецтва; археологічні знахідки тощо.

Єдине, що можна закинути авторам цих випусків — хіба що відсутність довідки про повноту наведених даних, зокрема — списку згадуваних об'єктів. Так, у випуску, присвяченому Новгород-Сіверському, читач знаходить необхідні відомості про Спаский монастир, але нічого — про пам'ятки самого міста (про них, до речі, Г. Н. Логвин докладно розповідає в своїй великій книзі «Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів, Путивль», виданій в Москві). Чи може їм буде присвячений окремий випуск?

Так само неясним залишається для читача і культурно-історична спадщина Острога. Чи є там щось крім замка, описаного в довідці? Чи вичерпаний список архітектурно-мистецьких пам'яток Бучача? Про це нічого не сказано.

Втім, цей недолік не знімає того позитивного, що несуть у собі видані випуски. Слід сподіватися, що серія буде продовжена і слідом за першими п'ятьма ластівками послідує інші. Багатство України культурно-історичними пам'ятками відкриває в цьому напрямку практично необмежені можливості перед видавцями.

М. Ю. БРАЙЧЕНКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

27 червня 1966 р. на засіданні вченої ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Іноземна воєнна інтервенція на Україні (1918—1920 рр.)» доцентом кафедри історії СРСР Львівського державного університету О. Ю. Карпенком. Офіційними опонентами виступили член-кореспондент АН УРСР проф. М. І. Супруненко, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук І. Л. Шерман, неофіційними опонентами — П. І. Гарчев і В. Є. Тичина. В ході обговорення відзначалось, що дисертація О. Ю. Карпенка є значним вкладом у вивчення іноземної воєнної інтервенції, зокрема її дипломатичної підготовки, оскільки вперше в радянській історіографії дає систематизований виклад іноземної воєнної інтервенції на західноукраїнських землях в 1918—1920 рр.

Вчена рада одностайно присудила О. Ю. Карпенку вчений ступінь доктора історичних наук.

28 червня 1966 р. на засіданні вченої ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Комуністична партія — організатор соціалістичних перетворень у західних областях УРСР (1945—1950 рр.)» доцентом кафедри марксизму-ленінізму

23 червня 1966 р. в Москві на засіданні Вченої Ради Інституту історії Академії наук СРСР відбувся прилюдний захист дисертації на вчений ступінь доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Д. М. Сташевським. Тема дисертації «Діяльність американських організацій допомоги в Європі (1919—1923 рр.)».

Як офіційні опоненти на захисті виступили заслужений діяч науки, доктор економічних наук професор В. Г. Докучкін, доктор економічних наук професор Г. А. Деборін, доктор історичних наук професор О. К. Касименко і доктор історичних наук професор В. Я. Тарасенко.

Опоненти високо оцінили дисертацію Д. М. Сташевського, підкресливши актуальність, політичне значення, глибину все-

Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту І. П. Богодистом. На захисті були заслухані відзиви на дисертацію кафедри історії КПРС Львівського і Харківського державних університетів, Вищої партійної школи при ЦК КП України, а також численні відзиви на автореферат.

Офіційні опоненти професори І. І. Шевченко та М. В. Черненко, доктор історичних наук І. І. Компанієць, а також неофіційні — проф. О. О. Воскресенський і доц. В. М. Довгопол у своїх виступах відзначали, що дисертація І. П. Богодиста є важливим вкладом у висвітлення і узагальнення досвіду КП України по керівництву соціалістичним будівництвом в західних областях УРСР. Вказувалося, що на відміну від інших праць у дисертації І. П. Богодиста досліджені не окремі питання, а докорінні соціалістичні перетворення, взяті в комплексі: соціалістична індустріалізація західних областей, соціалістична перебудова західноукраїнського села, ліквідація експлуаторських класів, культурна революція, підвищення добробуту трудящих мас та ін. Багато питань в дисертації висвітлено по-новому.

Після наукової дискусії вчена рада одностайно ухвалила присвоїти І. П. Богодисту вчений ступінь доктора історичних наук.

П. І. ГАРЧЕВ

бічну розробку комплексної проблеми, багатий фактичний матеріал, почерпнутий з шістнадцяти радянських і зарубіжних архівів, десятків офіційльних публікацій СРСР, США, Англії, Польщі, радянської і іноземної преси, досліджень радянських і зарубіжних істориків, скрупульозність дослідження, обґрунтованість висновків і нових теоретичних положень. Основний зміст дисертації висвітлено в численних працях автора, в тому числі в трьох монографіях, одна з яких вийшла в 1964 р. в Польській Народній Республіці. Опубліковані праці Д. М. Сташевського були високо оцінені радянською і науковою громадськістю.

Вчена Рада Інституту історії АН СРСР присудила Д. М. Сташевському вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. М. КЛЕБАНІВСЬКА

Відгуки та репліки

ЧИТАЮЧИ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

В «Українському історичному журналі» (№ 3, 1966 р.) опубліковано статтю А. М. Гаєвського «Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963—1965 рр.)». Написана в історичному плані на значному фактичному матеріалі, вона корисна для науковців та партійних працівників, зокрема для секретарів парторганізацій, агітаторів і пропагандистів.

Кожна обласна, міська і районна партійна організація робить свій певний внесок у вироблення й використання поряд з старими нових форм та методів агітаційно-масової та пропагандистської роботи, що відіграє велику роль у вихованні трудящих. Зокрема парторганізації Кіровоградщини першими в республіці стали проводити районні свята сівачів¹. Відбуваються вони у тих колгоспах та радгоспах, які найшвидше і високоякісно завершать весняну сімбу. Свята проводяться за спеціальною програмою. До передових трудівників приїжджають гості з інших сіл. Усе це сприяє активізації громадського й культурного життя села і трудовому піднесенню серед колгоспників.

Популярність на Кіровоградщині завсювали й посвячення в хлібороби². Ось уже кілька років колгоспи області урочисто приймають у свою трудову сім'ю випускників середніх шкіл. Це відбувається хвилююче як для тих, хто тільки-но починає свій трудовий шлях, так і для ветеранів праці.

Партійні організації області нагромадили великий досвід у налагодженні роботи агітколективів, створенні кімнат і будинків тваринників, проведенні їх обласних і районних свят, оглядів-конкурсів польових станів тракторних бригад, творчих звітів художньої самодіяльності районів перед трудящими обласного центру тощо.

Науковцям необхідно більше і ґрунтовніше досліджувати величезну роботу КП України по збагаченню форм і методів ідеологічної роботи й використанню їх у комуністичному вихованні трудящих. Що ж до статті А. М. Гаєвського, то, на нашу думку, авторі можна порекомендувати доповнити її повними даними про досвід масово-політичної роботи і видати у вигляді брошури для використання первинними парторганізаціями.

Слід зауважити, що видавництва й журнали майже не друкують досліджень і матеріалів про досвід використання парторганізаціями старих і розвитку нових дійових форм ідейно-політичної роботи серед трудящих України. Варто б у журналах вмістити серію статей, а видавництвам підготувати спеціальні брошури, в яких висвітлити різноманітні форми агітаційно-масової, культурно-освітньої й пропагандистської роботи та досвід їх використання.

Зрозуміло, що партійні та громадські організації покликані сприяти науковцям і всім, хто візьметься за цю важливу справу. Адже часто дослідник витрачає багато часу й енергії на пошуки фактичного матеріалу про форми й методи виховної роботи з людьми. А тимчасом вони в партійних та громадських організаціях іноді губляться, погано зберігаються, не всі передаються в архіви. Крім того, для дослідників було б дуже зручно, якби республіканські журнали публікували бібліографію матеріалів про форми і методи ідейно-політичної роботи.

Збагачення, популяризація й уміле використання цих форм допомагає забезпечити широкий розмах політичної роботи в масах.

І. П. ОЛІФІРЕНКО

¹ Д. С. Сиволап. Хвала рукам, що пахнуть хлібом. Дніпропетровськ, 1964, стор. 48.

² В праці, дружбі, товаристві. Дніпропетровськ, 1965, стор. 5С.

Лист до редакції

ВІДЗНАЧИТИ РОКОВИНИ РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р.

У 1968 р. прогресивна громадськість світу відзначатиме 120-річчя буржуазно-демократичної революції 1848 р. в Європі, яка стала переломним моментом у житті багатьох народів. У ряді країн європейського континенту вона привела до краху феодалізму і знаменувала початок епохи капіталізму. В роки революції на арену політичної боротьби вперше виступив найпередовіший клас суспільства — пролетаріат, а геніальні творці наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс опублікували його бойову революційну програму — «Маніфест Комуністичної партії».

Революція 1848—1849 рр. привела в рух усі пригноблені народи Європи. На західноукраїнських землях, поневолених Австрією, також відбулись революційні події. Під тиском народних мас у Галичині, Буковині і Закарпатті було скасовано кріпацтво. Трудящі західноукраїнських земель завоювали ряд буржуазно-демократичних свобод. У 1848 р. з трибуни австрійського парламенту пролунав гнівний голос українського селянина Івана Капушачака, який яскраво висловив думи і прагнення закріпачених мас всієї Австрійської імперії. Інший український селянин, депутат парламенту Лук'ян Кобильця у відповідь на наступ реакції вніхав з Відня на Буковину, де очолив селянське повстання.

Під час революції українське населення, що перебувало під гнітом Габсбурзької монархії, рішуче виступило за свої національні права. В народних масах Східної Галичини, Буковини і Закарпаття зростала національна самосвідомість і прагнення до єдності з населенням тієї частини України, що входила до складу Росії. Голос представників українського народу звучав на слов'янському конгресі в Празі та у віденському парламенті.

Широкий відгук революція 1848 р. знайшла в Росії і по всій Україні, зокрема на Правобережжі, де великого розмаху набрав селянський рух. Правобережна Україна стала в 1848 р. районом найбільш гострої класової боротьби на селі в усій Російській імперії. Під впливом революції посилились антикріпосницькі настрої серед наддніпрянської української інтелігенції. На Україні почали розповсюджуватися листівки, які закликали народ до боротьби проти царизму за прикладом народів Європи. Гаряче вітав революцію зокрема Т. Г. Шевченко. Одержавши на засланні звістку про революційні події в Європі, він написав поему «Царі», що була заклик до повстання і розправи над коронованими катами.

Революція 1848 р. завжди привертала до себе увагу передових мислителів людства. Великого значення надавали вивченню її характеру і особливостей вожді світового пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін. Вона була також об'єктом дослідження революційних демократів І. Я. Франка, М. І. Павлика та інших прогресивних діячів української науки й культури. Революційні події 1848 р. знайшли відображення в українській класичній літературі, образотворчому мистецтві та усній народній творчості.

Відомо, що популяризація героїчного минулого нашого народу і виховання сучасного покоління на революційних традиціях мають важливе значення. У зв'язку з цим бажано було б широко відзначити в нашій республіці 120-річчя буржуазно-демократичної революції 1848 р. і з цією метою передбачити такі заходи:

1. Включити до плану наукових досліджень Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук та університетів республіки теми, присвячені актуальним питанням революції 1848 р. на українських землях.

2. Підготувати й видати до ювілею збірник статей і матеріалів «1848 рік на Україні», а також збірник документів про революційний рух у той час на українських землях.

3. Опублікувати брошури, наукові й популярні статті про революцію та її значних діячів.

4. Вжити заходів до охорони пам'яток, пов'язаних з революційними подіями 1848 р. Встановити меморіальні дошки в місцях революційних виступів.

5. Підготувати документальні й навчальні кінофільми про революцію та видатних діячів визвольного руху.

6. Організувати спеціальні виставки в музеях, бібліотеках та архівах.

7. Прочитати для трудящих цикл лекцій про революційні події 1848 р.

8. Провести ювілейну наукову сесію.

Я. Д. ІСАЄВИЧ, М. М. КРАВЕЦЬ, Ф. І. СТЕБЛИЙ

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

(продовження)

- Котельникова Л. А., скл. 134
Краєзнавство в бібліотеці 291
Краєзнавчій роботі — постійну увагу 222
Крандиевский С. Й. 89
Красковский В. И. 298
Крип'якевич І. П. 48, 90, 91
Крисько В. П., скл. 215
Крупенчик Б. 151
Кугукало І. А. 223
Кудлай О. С. 279
Кудлай П. 38, 56—59.
Кузнецова Л. Г., скл. 228
Кузьменко А. Ю. 92
Кукреш С. 265
Куличенко М. И., ред. 163
Курій Г. М., скл. 152
Куц А. 151
Лавров П. А., скл. 35
Лазеба Є. М., скл. 147
Лазеба С. 172
Лачко А. Ф., ред. 184
Левина Р. Ш., скл. 316
Легендарный Севастополь — символ доблести, мужества и героизма 158
Легкий В. И. 93
Ленін В. І., про нього 2—7, 10—15, 17
Леонтович Г. М. 224
Летопись журнальных статей 60
Лещенко Л. О. 39, 40
Лещенко М. Н. (Лещенко Н. Н.) 9, 94
Линенко Л. П., скл. 179
Лисенко М. М. 292
Литвиненко М. А. 159
Литература о Крымской области 225
Литература о Херсонесе, вышедшая в 1958 году 307
Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР 266
Література з історії міст і сіл Української РСР 226
Література про Вінницьку область 227
Література про Дніпропетровську область 228
Література про Одеську область 229
Література про Херсонську область 230
Література про Хмельницьку область 231
Літопис журнальних статей 61
Літопис книг 41
Логина А. И., ред. 262, 264
Лола О. П. 95
Ломоносов 117
Лопатин Н. В. 232
Лось Ф. Є. 35 (скл.), 96, 277, 279
Львівщина соціалістична 160
Любимова А. А. 302, 316 (скл.)
Ляпушкин И. И. 308
Мавродин В. В. 97
Магазинер С. І. 233
Майборода О. О., скл. 138, 182
Макаренко Л. Л., ред. 152
Макаренко Ю. 126
Максименко Ф. П. 20 (скл.), 28 (ред.)
30 (скл., ред.), 130 (ред.), 234
Максимович М. О., про нього 117
Максимук П. П., скл. 34
Малик В. М., скл. 228
Малинина Н. И., скл. 158
Марголина Р. В., скл. 225
Маркина Е. В., скл. 264
Маркс К., про нього 1
Марченко М. І. 48, 98
Матвієнко О. М., скл. 29
Матейко К. І. 331
Махно Е. В. 309
Машкин А. 235
Мезенцева Г. Г. 289, 293
Мельникова Н. 235
Мещанов В. П., скл. 177
Мигаль К. Г. 212 (ред.), 310
Мионов П. Т., скл. 10, 11
Митюков А. Г. 161
Мищенко Г. П. 236
Мокроусов А. В., про нього 47
Мороз М. О., скл. 178
Морозов О. Д., скл. 184
Морозова Э. Ф. 280
Москвін П. П. 162
Муравйов-Апостол І. М., про нього 92
Надель Х. С. 12
Найда С. Ф. 271
Нариси стародавньої історії Української РСР 99
«Народна творчість та етнографія» 62
Народы СССР в борьбе за свободу и независимость своей Родины 42
Насековська Г. С. 237
«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» 63
Наулко В. І. 332
Нахимов П. С., про нього 106
Недоступ Н. М., скл. 50, 65
Несмашна Н. М., скл. 228
Нефедова С. В. 261, 262 (скл.), 263 (скл.)
Нечкина М. В., ред. 76, 102, 278
Новая иностранная литература по истории, археологии и этнографии 43
Новая советская литература по истории, археологии и этнографии 44
Новик К. О. 238
Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины 163
Овчаренко П. М. 164
Одесса на страницах «Правды» 239

- Одешина в семиріччі 165
Олинский М. Я. 240
Олійник Л. В. 25, 100
Они сражались за Родину 166
Оникієнко В. В. 241
Осечинський В. К. 101
Основи археології 311
Островский Г. С. 242
Очерки истории исторической науки в СССР 102
Панібудьласка В. 167
Пантелеєва Г. О., скл. 28.
Парасушко О. А. 103, 243
Пархоменко Г. І., скл. 253
Первая русская революция 1905—1907 гг. 104
Перечень важнейших научно-исследовательских работ, выполняемых кафедрой истории КПСС Харьковского госуниверситета в 1961—1967 гг. 45
Пермяков В. В. 238
Першина З. В. 284
Петровский Г. І., про нього 46
Пидопличко І. Г. 312, 313
Пісковий С. 281
По місцях комсомольської слави 168
Показчик до Трудів історичного факультету ХДУ 64
Полевой Ю. З. 105
Поликарпов В. Д. 47, 106
Попова Л. А., скл. 203
Праслов Н. Д. 299
Премислер І. М., скл. 168
Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР 48
Про розвиток міста Білої Церкви за роки Радянської влади 169
Пронюк Є. В. 107
Пупченко В. В., скл. 166, 208
Пушкарьова І., скл. 214
Равчук Г. Р. 244
Радянська Буковина 170
Раковский М. Е. 284
Ростикус Р. П. 245
Рахманова Т. К., скл. 33
Ревнивцева Х. Г., скл. 203
Революція 1905—1907 років на Україні 108
Ремезовський Й. Д. 13
Ригин І. А., скл. 225
Ротач П. 246
Рудинський М. Я., про нього 323
Рущенко П. Т. 196
Рыбаков Б. А., ред. 299
Савицкая Р. М. 14
Саженок С. Н. 164, 171
Сакк З. 172
Салькова А. В., скл. 136
Санцевич А. В. 109, 173, 174, 247
Сарбей В. Г. 6, 7, 9, 27, 110—112, 273, 277
Сас І. Х. 175
Светашова Н. А., скл. 253
Сергієнко Г. Я. 113
Серішев Я. М. 294
Сидельников С. 24
Сидоренко Н. С. 114
Силаєва З. А. 262 (скл.), 267
Симан Я. П. 295
Симоненко Р. Г. 176
Сирота Н. И. 248
Систематичний показчик до періодичних видань Київського університету 65
Ситенко Л. Т. 115
Сіман Я. П. 243
Сіментов Ю. Я., скл. 199
Скапенкова Т. Н., скл. 136
Скачков В. М., ред. 138
Скорина В. 66
Скрипник А. Е., скл. 213
Славін Л. М. 289, 311 (скл.), 314
Слюсарский А. Г. 116
Смирнова К. М., скл. 50
Смішко М. Ю. 315
Сміюн О. Д., скл. 34, 54
Сова Т. М. 64
Советская археологическая литература 316
Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС 282
Советская страна в период гражданской войны 1918—1920 177
Соленникова А. А., скл. 76
Соломоник Э. И. 317
Соціалістична Львівщина 178
Соціалістична Харківщина 179
Список літератури, випущеної видавництвами України в 1959 р. 49
Список основных друкowanych праць викладачів кафедр суспільних наук вузів України 50
Ставинская Р. А. 183
Стеблій Ф. І. 180
Степенко О. Д. 117, 283
Стецкевич М. Я. 118
Стецюк К. І. 119
Стогний Н. П. 249
Стойчан А. М., скл. 211
Стрельский В. И. 259
Сумська область 250
Суров Е. Г. 318
Табачникова Г. Г., скл. 213
Тарасьєва І. М., скл. 228
Тарле Е. В. 120
Телегін Д. Я. 319
Теплицький В. П. 121
Титаренко В. П. 15, 270 (скл.)
Тихомиров М. Н., ред. 257
Трибуна українських істориків 284
Туваєв В. І. 285
Україна в семиріччі 181
Українська радянська культура за 40 років 182
«Український історичний журнал» 67
Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу 51
Уманська Н. М., скл. 152, 270
Устинов І. А., про нього 220
Ученые записки Харьковского гос. ун-та им. А. М. Горького 68
Ушаков Д. А. 183
Федічева Л. О., скл. 50
Філагіна В. В., скл. 134, 177
Фирсов И. Н., ред. 262, 263
Фрунзе Михайл Васильєвич, про нього 184
Харківщина 251
Харченко Л. А., скл. 251
Хміль Л. 268
Ходак А. А., скл. 263

- Ходорківський І. Д., скл. 23
 Хрестоматія з історії Української РСР 16
 П. І. Чайковський на Черкащині 252
 Черкаська область 253
 Чирков Н. П. 196
 Черномаз Й. Ш. (Черномаз И. Ш.) 159, 185, 286
 Что читать по истории СССР 52
 Чунгулов В. Т. 122, 186
 Чухрій П. Г. 53
 Шамычкова Э. А., скл. 166
 Шапа П. 21
 Шапошнікова Н. М., скл. 168
 Шебалдін Ю. Н., скл. 82
 Шева О. С. 254
 Шевченко Т. Г., про нього 109, 111
 Шеліхова Н. М., скл. 152
 Шерман І. Л. 187, 188
 Шеханова Л. И., скл. 263, 264
 Шиян К. 24
 Школьник Н. А., скл. 230
 Шляпошников В. И. 240
 Шморгун П. М. 1, 2, 123
 Шовкопляс І. Г. 312, 313, 320—323
 Шостак Т. Л., скл. 225
 Шпиліко Р. Ф., скл. 231
 Шрамко Б. А. 324
 Штрайміш Р. І. 64
 Шульга І. Г. 124
 Шулькевич М. М. 255
 Шуменко Л., скл. 154
 Шушарин В. П. 125
 Щепинский А. А. 325
 Щирба Н. А., скл. 130
 Эймонтова Р. Г., скл. 76
 Юрчук В. І. 189
 Юферова Е. Е. 225 (скл.), 256
 Яковлев Л. И., ред. 264
 Яковлев С. О. 190, 260
 Ярова В. М., скл. 231
 Ярошенко А. Д. 17, 191
 Яцура М. Т., скл. 199

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК *

- Басейн Дніпра і Приазов'я 299
 Біла Церква 169
 Буковина 170, 245, 248. Див. також: Чернівецька обл.
 Вінницька обл. (Вінниччина) 194, 200, 201, 227
 Волинь 162
 Галичина 73, 90, 91, 107. Див. також: Західна Україна
 Дніпропетровськ 166, 211, 217
 Дніпропетровська обл. (Дніпропетровщина) 208, 228
 Дніпропетровське лісостепове Лівобережжя 308
 Донбас 144, 192, 209, 232, 238
 Донецько-Криворозський басейн 131
 Закарпатська обл. (Закарпаття) 86, 124, 126, 132, 133, 237
 Запорізька обл. 249
 Західна Україна (західні області УРСР) 5, 17, 54, 101, 175, 180, 191, 206, 207, 315. Див. також: Галичина
 Звенигород 204
 Івано-Франківська обл. (Івано-Франківщина) 214
 Канівське Придніпров'я 297
 Катеринослав 4
 Київ 42, 65, 72, 84, 114, 115, 152, 255, 275
 Київська Русь 88, 97
 Кіровоградська обл. (Кіровоградщина) 154, 155, 236
 Кременчуг 143
 Крим, обл. 120, 225, 240, 254, 256, 325
 Лисичанск 232
 Лівобережна Україна 79, 119, 203, 308
 Луганськ 213
 Луганська обл. 195
 Львів 28, 30, 130, 206, 242
 Львівська обл. (Львівщина) 151, 160, 178, 205, 215, 216, 218
 Німеччина 137
 Одеса 10, 11, 42, 53, 81, 233, 239, 310
 Одеська обл. (Одещина) 81, 165, 212, 229, 233, 287
 Острог 244
 Північне Причорномор'я 317
 Північно-західне Причорномор'я 298
 Полісся, Укр. 312, 313
 Полтава 77, 83, 112, 113
 Полтавська обл. (Полтавщина) 210, 219, 246
 Ровенська обл. 223
 Росія 105
 Святогорск 197
 Севастополь 145, 158, 235
 Северський Донець 324
 Середньодніпровський басейн 321
 Слобідська Україна (Слобожанщина) 116, 119
 СРСР 31, 33, 42, 52, 82, 102, 122, 136, 164, 173, 186, 188, 199, 224, 258, 259, 264, 266, 278, 292, 296, 316
 Сумська обл. 250
 Тернопільська обл. 202
 Харків 12, 45, 64, 68
 Харківська обл. (Харківщина) 163, 179, 183, 220, 251
 Херсонес 306, 307, 318
 Херсонська обл. 230
 Хмельницька обл. (Хмельниччина) 198, 222, 231, 304
 Черкаська обл. (Черкащина) 252, 253
 Чернівецька обл. 241. Див. також: Буковина
 Чернігівська обл. (Чернігівщина) 199
 Чехословаччина 26
 Швеція 83

* В географічному покажчику подані назви місцевостей, зазначені в бібліографічному описі.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. И. Киселев*. К истории демократических органов управления колхозов. *П. М. Шморгу*н. Большеви́стские организации Украины в борьбе против сектантства и левого оппортунизма (1907—1910 гг.). *И. А. Гуржий*. Развитие промышленности Украины в системе всероссийского рынка (60—80 гг. XIX ст.). *Методология и методика исторических исследований*. *А. В. Орлов*, *В. С. Петренко*. Применение социологических методов в исторических исследованиях. Сообщения. *И. И. Коломийченко*. Некоторые вопросы идеологической работы КП(б)У в 1926—1929 гг. *А. Е. Карпенко*. Оккупация Северной Буковины боярской Румынией и борьба трудящихся масс против оккупационного режима (1918—1919 гг.). *П. П. Толочко*. Политическое положение Киева в период феодальной раздробленности. На встечу 50-летию Великого Октября. *В помощь изучающим марксизм-ленинизм*. *Ф. С. Павлов*. Октябрьская революция и прогресс человечества. *И. П. Кожукало*. Ленинская генеральная линия партии в борьбе за коммунизм. *Из истории Советов на Украине*. *В. Я. Борщевский*. О Советах крестьянских депутатов в Донецко-Криворожском бассейне (сентябрь—начало октября 1917 г.). *А. Г. Овсиенко*. Из истории возникновения Советов в Северной Таврии. *А. Ф. Фрицкий*. О возникновении и развитии некоторых форм деятельности местных Советов и их органов на Украине (в 20-х гг.). Заметки. *В помощь преподавателю истории*. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Документы и материалы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Отклики и реплики. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *V. I. Kiselev*. To History of the Democratic Managing Organs in the Collective Farms. *P. M. Shmorgun*. The Ukrainian Bolshevik Organisations in the Struggle against Sectarianism and Left-Wing Opportunism (1907—1910). *I. O. Gurzhy*. The Development of the Ukrainian Industry in All-Russian Market System in the Sixties—Nineties of 19th century. *Methods and Methodology of Historical Researches*. *A. V. Orlov*, *V. S. Petrenko*. The Use of Sociological Methods in Historical Researches. Communications. *I. I. Kolomijchenko*. Some Questions of the Ideological Work of CP(b)U in 1926—1929. *O. U. Karpenko*. The Occupation of the North Bukovina by Boyar Rumania and the Struggle of the Working Masses against the Occupational Regime (1918—1919). *P. P. Tolochko*. The Political Position of Kiev in the Period of Feudal Division. On the Eve of the 50th Anniversary of the Great October. *Aid to Those Who Study Marxism-Leninism*. *F. S. Pavlov*. The October Revolution and the Progress of Mankind. *I. P. Kozhukalo*. Leninist General Line in the Struggle for Communism. From History of the Soviets in the Ukraine. *V. Ja. Borshchevsky*. On the Soviets of Peasant Deputies of the Donetsk-Krivorozhsky Region in 1917. *O. G. Ovsienko*. From History of the Origin of the Soviets in the North Tavria. *O. F. Fritsky*. About Origin and Development of Some Forms of Activities of Local Soviets and their Organisations in the Ukraine. Notes. Advices to the Teachers of History. On History of Soviet Ukrainian Towns and Villages. Review of Sources and Literature. Documents and Materials. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Comments and Remarks. A Letter to the Editor. Appendix